

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúrákról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Böröczki Tamás
Tamás Ábel
Vámos Péter
Vér Ádám

OLVASÓSZERKESZTŐ

Götz Andrea

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: okorcikk@gmail.com
okorportal.hu

MEGRENDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉG CÍMÉN

VAGY AZ INTERNETEN:
okorportal.hu/folyoirat/megrendeles

Egy szám ára 1600 Ft,
az éves előfizetés ára
2013-ban 4000 Ft

Kiadja
a Gondolat Kiadó
1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: info@gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

Nyomtatás és kötészet
OOK-Press Kft.
Felelős vezető Szathmáry Attila

ISSN 1589-2700

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

Tartalom

HATÁR

Tanulmányok

- Liptay Éva Az átmenet ábrázolása az egyiptomi művészetben 3
- Kóthay Katalin Anna Mágikus-rituális eszközök az egyiptomi késő középbirodalmi régészeti leletanyagban 12
Egy tárgycsoport külső és belső határai
- Bradley J. Parker A birodalom peremén 21
Asszír- és anatóliai határa Kr. e. 700 körül – kísérlet a feltérképezésre
- Bencze Ágnes A dél-itáliai görögök túlvilágjárásai 38
- Grüll Tibor „Ubique fines”: határok és határkövek a Római Birodalomban 47
- Hegy W. György Róma határai – a Lupercalia 60
- Budai Balogh Tibor Imperium sine fine 67
Az expanziós ideológia császárkori perspektívái
- Dejcsics Konrád „Megszerette ezt a lakóhelyet...” 78
Fokalizáció és határátlépés Jeromos *Vita Pauli* című szerzeteseletrajzában
- Földváry Miklós István „Íme, kivettettel e napon...” 83
A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa

Régészet

- Szabó Máté *A ripa Pannonica* a levegőből 91
- Varga Gábor A római limes magyarországi szakaszának világörökségi nevezése 98
- Lassányi Gábor –
Rupnik László Ásó, kapa, kisbalta 101
Kutatás Aquincum polgárvárosától nyugatra

Múzeum

- Dági Marianna Egy szicíliai askos 106

Könyvek

- Wilfried Stroh: *Meghalt a latin, éljen a latin!* – *Egy nagy nyelv rövid története* (Rung Ádám) 109

A címlapon: A tokodi késő római tábor maradványai légi felvételen (Szabó Máté felvétele) – lásd a cikket a 91. oldalon

A címlap belső oldalán: Lásd a cikket a 91. oldalon

A hátsó borítón: Komikus maszkot ábrázoló, összeilleszthető bronzmécnes-pár egyik fele, Kr. u. 1–2. század. Aquincumi Múzeum (Bakos Ágnes és Tihanyi Bence felvétele) – lásd a cikket a 101. oldalon

Határ

Az *Ókor* idei első száma az elmúlt évtizedekben szinte önálló tudományággá vált „frontier studies” (határkutatás) lehetőségeit szeretné bemutatni az ókor adta történeti kereteken belül. Georg Simmel *Híd és ajtó* című esszéje – mely a 20. század elején vetett fel néhány olyan kérdést határ, tér és társadalom összefüggéseiről, amelyek mára alapvető (történeti, szociológiai, antropológiai, irodalom- és kultúrtörténeti stb.) kutatási témákká váltak – a maga átfogó látásmódjával jó kiindulópontként szolgálhat tematikus számunkhoz is. Itt csak egy gondolatát idézve: „Az ember legmélyebb lényegéhez tartozik, hogy határokat állít fel önmagának, de szabadon, azaz úgy, hogy ezeket a határokat újra megszüntethesse, hogy magát rajtuk kívül helyezhesse” (ford. Ózer Katalin, *Híd* 2007/2, 30–35).

Tematikus számunk a határ és határátlépés kérdését a különféle ókori civilizációk kontextusában szeretné megragadni, az ókori Egyiptomtól és Asszíriától a klasszikus görög-római kultúrán át egészen a késő antikvitásig, sőt a keresztény középkorig. Szerzőink érdeklődésének homlokterében egyrészt a határ és átmenet szimbolikája áll – különös tekintettel az átmenet képzőművészeti ábrázolásának problematikájára, valamint az átmenet rítusainak (*rites de passage*) vallástörténeti összefüggéseire –, másrészt, elsősorban a nagy ókori birodalmak vonatkozásában, a határok, határterületek és határeltolódások politikai és kulturális dimenziója.

Ami ez utóbbiakat illeti, Asszíria határainak kapcsán Bradley J. Parker tanulmánya éppen a „frontier studies” elméleti megközelítését teszi próbára egy konkrét történeti vizsgálat keretében; ugyanakkor az összeállításban központi szerepet juttatunk a Római Birodalommal kapcsolatos vizsgálódásoknak is. A Római Birodalom regionális sajátosságaira irányuló kutatások ugyanis jó ideje szembesültek azzal a ténnyel, hogy a birodalom határainak legtávolabbi pontjain megragadható történeti folyamatok adott esetben több hasonlóságot mutatnak egymással, mint a birodalom központi területeivel. Ez indította útjára már több évtizeddel ezelőtt az úgynevezett *limes*-tanulmányokat. E kutatási terület már Magyarországon is komoly hagyományokkal rendelkezik, és eredményeire úgyszintén fel szeretnénk hívni olvasóink figyelmét.

A szerkesztőség

Liptay Éva (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének vezetője. Kutatási területe az ókori egyiptomi vallási ikonográfia, illetve a Harmadik Átmeneti Kor története és kultúrája.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az ókori egyiptomi koporsó mint szent tér. A szent tér változásai a Harmadik Átmeneti Korban (2012/1).

Az átmenet ábrázolása az egyiptomi művészetben

Liptay Éva

„Soha nem csak egy dolgot látunk;
mindig a dolgok és az önmagunk közti viszonyt látjuk.”
John Berger: *Ways of Seeing*. London, 1972, 9.

Az ókori Egyiptomból származó művészeti és vallási szimbólumok értelmezése sokszor igen nehéz, néha pedig szinte lehetetlen feladat elé állítja az egyiptológusokat, akik különféle interpretációik létrehozásakor óhatatlanul modern szemszögből vizsgálják a problémákat, és modern válaszokat adnak a felmerülő kérdésekre:¹ „Hogy a kép mit jelent, az attól függ, hogy ki nézi.”²

A most következő interpretáció azokat a rendhagyó megoldásokat értelmezi, amelyeket az átmenet folyamatának ábrázolásakor alkalmaztak az ókori egyiptomi síkművészetben az egyik szférából a másikba való átlépés vagy az egyik létállapotból a másikba való átlényegülés bemutatásakor. A vizsgált anyag arra utal, hogy a változás megértése szempontjából kulcsfontosságúnak tartották, *hogyan* történik a két szféra egyikéből a másikba való, emberi szem számára láthatatlan átmenet. Mi történik az itt és ott között, és hogyan jeleníthető meg ez a történet vagy folyamat képi formában? Egyetlen pillanatként, egymás utáni pillanatok sokaságaként, esetleg egymásba olvadó létállapotok, stációk formájában kell elképzelni? Milyen válaszokat volt képes adni a kötött szabályrendszerrel dolgozó egyiptomi síkművészet erre a bonyolult kérdésre?

I. Az emberi és a halotti szféra közötti kommunikáció: a halotti áldozat és őskultusz

1. kép. Perpawty dobozának áldozati jelenete
(Kozloff–Bryan 1992, no. 53 nyomán)

Az emberek és a halottak világa közötti kommunikációra a halotti és őskultusz egyes rítusai során nyílt lehetőség. Magának a találkozásnak az ábrázolására néhány esetben váratlan és meghökkentő művészi megoldások születtek, amelyek egyben azt is mutatják, hogy az alkotó nagyon is tisztában volt a megjelenített pillanat különlegességével, sőt kifejezetten fel akarta rá hívni a figyelmet a rendhagyó ábrázolásmóddal. Jól megfigyelhető ugyanis, hogy az átmeneti állapot érzékeltetésére sorozatosan olyan művészi eszközöket alkalmaztak, amelyekkel (szándékosan) áthágták az egyiptomi művészeti konvenció egyes szabályait.

1. A személyiség árnyék aspektusa

Egy III. Amenhotep uralkodásának második felében készült fadoboz hosszabbik oldalán ábrázolt áldozati jeleneten³ Perpawty (a tulajdonos, akinek thébai sírjában a tárgyat temetkezési mellékletként elhelyezték) ül egy áldozati asztal előtt (1. kép). A halott széke és a

dúsan megrakott áldozati asztal alacsony fekete platformon áll. Perpawty fia, Patjuwy jobb kezét felemelve áll vele szemben ugyanezen a platformon, az asztal másik oldalán. Valamivel hátrébb a halott két lánya, Tjat és Kedy közeledik hosszú, fehér ünnepi öltözetben. Az ábrázolás azért különleges, mert az egymással kontaktusban álló két férfialakot árnyékszerűen, teljesen feketére festve ábrázolták, csupán a szemük fehérje világít, ami már önmagában is erősen expresszívvé teszi az ábrázolást. Szokatlan módon azonban fekete színű a halott kezében tartott lótuszvirág és az áldozati asztal is, a rajta elhelyezett táplálékokkal együtt.

Az élők és a holtak szférája közötti különbséget ebben az esetben tehát kivételes művészi eszközökkel nyomatékosították: rendkívül éles kontraszttal a fehérbe öltözött – az e világon maradt – nők, illetve a halott és a vele éppen *az ő világába átlépve* kommunikáló fia (valamint az egész őket körülvevő, a platform által behatárolt szféra) fekete színe között. Az újbirodalmi thébai halotti ikonográfiában néhány esetben ábrázolják a halottat ilyen módon: „árnyékként”, a sírja kapujában állva,⁴ az újjászületés vagy átlényegülés előtti küszöbállapotban – egyúttal tehát a halott kedvezményezett, üdvözült állapotára is utalva.

Az ábrázolások tanúsága szerint az árnyék – a személyiség halál utáni létformáinak egyikeként – szoros kapcsolatban állt a madár alakú *ba* lélekkel, valamint a sír szabad elhagyásának és az oda való szabad visszatérésnek a képességével.⁵ Ezért jelenik meg a halottnak ez az aspektusa több thébai magán-sírban is a *ba* lélek társaságában, amint éppen elhagyják a sírt⁶

2. kép. A *Halottak könyve* 92. fejezetének illusztrációja Deir el-Medine 290. számú sírjában (Saleh 1984, Abb. 62 nyomán)

(2. kép). Egy jóval későbbi, római kori koporsón a halottas ágyon fekvő múmia és a rituális megtisztuláson éppen átészó halott ugyanebben a formában látható.⁷

A vizsgált újbirodalmi ábrázolás esetében tehát a halotti szférába való belépéssel a tisztelt ősnak (apának) áldozatot bemutató személy is átlényegül, hasonló a túlvilági szférához, hogy sikeresen kommunikálhasson annak lakóival. Az egyiptomi művész ebben az esetben pusztán a fekete szín szimbolikájának szokatlan helyen való alkalmazásával képes volt érzékeltetni az ideiglenes állapotváltozás és a határátlépés bizonyult jelentését.

2. A lótuszvirág átadása

Léteznek olyan óbirodalmi megoldások a Kr. e. 3. évezred második feléből, amelyek az élők és holtak szférája közötti spirituális átmenetet teljesen más művészi eszközök segítségével jelenítik meg. Az áldozati ajándékok előtt ülő, lótuszvirágot tartó, szagoló vagy átvevő sírtulajdonos alakja gyakran jelenik meg az óbirodalmi sírok falain.⁸ Az átadást-átvevést bemutató jelenet központi motívuma az időnként természetellenesen nagy méretű és általában részletesen kidolgozott lótuszvirág. A jelenet típus egyik variánsán a személy, aki a lótuszvirágot éppen átveszi, egy fedett építmény (baldachinos kioszk, pavilon vagy sátor) alatt ül, amelynek falai egyértelműen elhatárolják őt a környezetétől: az áldozatot átadó, sokkal kisebb méretben ábrázolt alaktól és az áldozati ajándékoktól. A kioszkon belül elhelyezkedő, nagyméretű figura rendszerint magas támlájú székben ül, amely felsőtestét félig eltakarja. Bal kezével a lótuszvirágot veszi át, felemelt jobb kezében pedig általában légyecsapót tart.

Néhány 5–6. dinasztia kori gízai sírban,⁹ például III. Szemesnefermél (3. kép) ezen a jeleneten a lótuszvirág átadását különleges és rendhagyó módon ábrázolták: az azt átadó legidősebb fiú a kioszkon *kívülről* nyújtja át a virágot, az apafigura azonban kinyújtja kezét az építményt alkotó falon *át*, és a lótuszvirág maga is félig kívül, félig belül van. A kioszokban ülő személy azonban (aki a lótuszvirágot átveszi) várakozással ellentétben nem a sírtulajdonos, hanem annak apja, aki a sír tulajdonosától veszi át a virágot. A jelenet tehát áthág egy másik alapvető művészeti konvenciót is: az óbirodalmi sírokban megfigyelhető általános szabállyal ellentétben nem maga a sírtulajdonos a legnagyobb méretben ábrázolt figura, hanem a kioszkon belül elhelyezkedő apa/ős.¹⁰

A jelenettel összefüggésben megjelenő családtagok, táncosok és zenészek (köztük állandó ikonográfiai elemként hárfások) egyértelművé teszik, hogy egy ünnepről van szó, mégpedig feltehetőleg a halotti kultuszhoz kapcsolódó, újjászületés-szimbolikát hordozó eseményről, amelynek során a halál utáni újjászületés (az isteni szférába, az égbe emelkedés) küszöbén álló sírtulajdonos áldozatot mutat be a történések főszereplőjének, a már régebben eltávozott és üdvözült apának.¹¹ Az élők és a halott ősök találkozása a két szféra közötti határ áthágásával jár, amit tehát a művészeti konvenciók többszörös áthágásával ábrázoltak. (A jelenet természetesen e különös megoldások bevetése *nélkül* is ugyanazt a szimbolikát közvetíti, a szokatlan ikonográfiai eszközök azonban még erőteljesebben hangsúlyozzák azt.) Az ősfürának az előre

megadott (kioszk vagy sátor által határolt) keretek közül való kitörése és a sírtulajdonos rendhagyó, az ősfigurához képest kisebb mérete a kód korabeli ismerője számára nemcsak azt tehetné egyértelművé, hogy itt egy küszöbhelyzet ábrázolásáról van szó, az élet és a túlvilág közötti átjárásról, hanem azt is, hogy ez pontosan milyen ünnepi esemény/rítus keretében történik.¹² A jelenet ikonográfiai motívumai és az ábrázolt szimbólumok egyértelműen utalnak a halott üdvözült állapotára, ugyanakkor kijelölik (továbbra is vezető) helyét az élők társadalmában.¹³ A kép főszereplője tehát a földi ünnepségen részt vevő halott, akinek központi szerepe van az ábrázolt kommunikációs helyzetben, és a jelenet hangsúlyozza, hogy – annak ellenére, hogy eltávozott – továbbra is fontos szerepet kap a család életében.

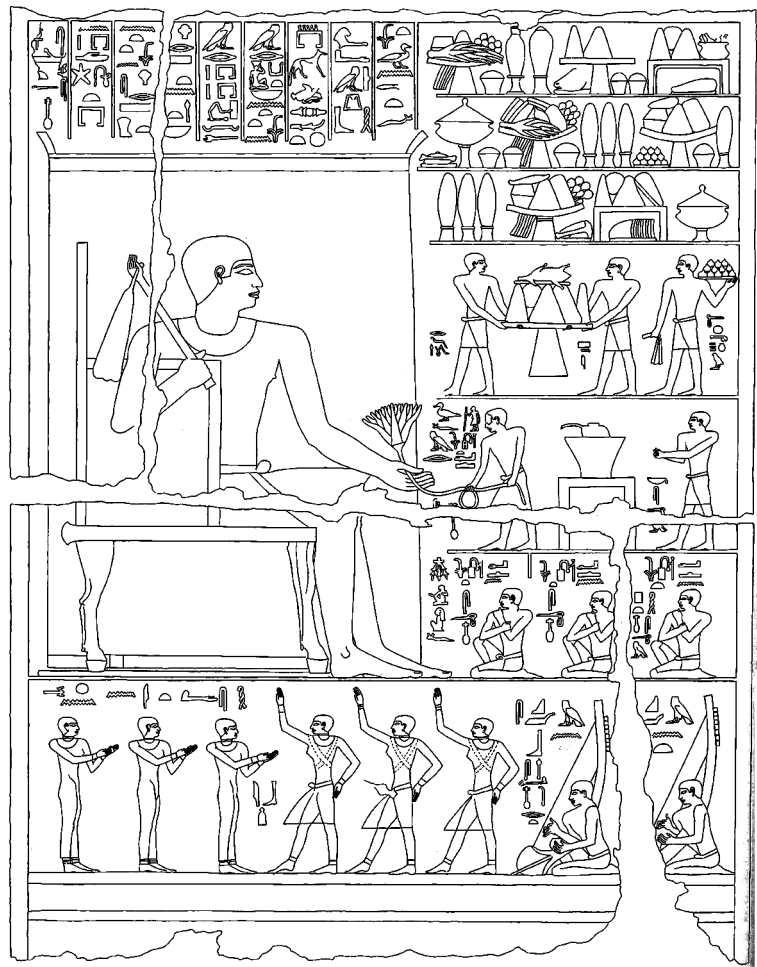
3. Társasjáték élők és holtak között

Kaemanh gízai sírjában az egyik jeleneten (4. kép) a halott ünnepi öltözékben látható az előbbihez nagyon hasonló helyzetben (magas támlájú székben, felemelt bal kezében légycsapót tartva), az előbbi képen is látható kioszkyszerű építményben, felesége társaságában. A kioszk előtt, a hárfások, valamint az énekesek és táncosok jelenetsora közötti sávban ül egy alak, akivel Kaemanh *szenet* játékot játszik.¹⁴ A jelenetnek nemcsak a témája, hanem az ikonográfiája is hasonlít a III. Szesemnefer-sír képéhez, tulajdonképpen annak egy variánsa. A játéktábla a figurákkal a szó szoros értelmében behatol a kioszk „felségterületére” (miközben, merőben szokatlanul, a tábla belőgő csücskének nincs alátámasztása), Kaemanh az egyik játékfigurát éppen megérintő jobb kezének ujjai pedig egy kissé kilógnak a keretből.

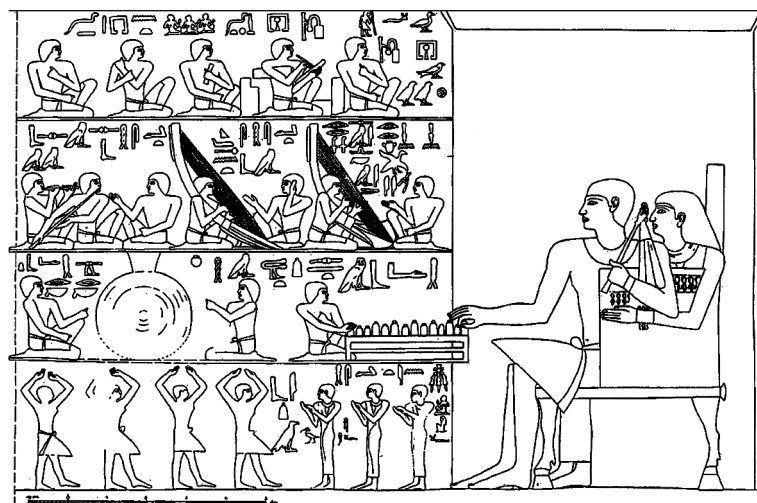
A *szenet* játék gyakori témája a memphiszi sírkörzet óbirodalmi masztabáinak. Általában az ünnepi jelenet mellékszereplőihez kapcsolódik, ám Mereruka szakkarai halotti kápolnájában maga a sír tulajdonosa játszik fiával vagy hivatalnokával. Feltehetőleg ez a jelenet volt a mintája a gízai Kaemanh-sírban megjelenő, rendhagyó ikonográfiájú variánsnak.¹⁵

Egy nem sokkal későbbi, a túlvilágra/túlvilágról bárkán való átkelést biztosító halotti szöveg (*Koporsószövegek* 405. mondás), ahol a próbatétel/beavatási szertartás¹⁶ után a túlvilági bíróság kedvező ítélete teszi lehetővé az átkelést a halott számára, egy ehhez nagyon hasonló szituációt örökít meg. A szövegben szerepel az óbirodalmi lótuszvirág-átadás ünnepi jelentének minden eddig felsorolt eleme: a tánc, a *szenet* játék és az élő hozzátartozókkal való együttlét és kommunikáció.

*Hadd táncoljon és vegye át ékszereit, hadd játszhon szenet játékot azokkal, akik a földön vannak, miközben a hangját hallják, ám ő maga láthatatlan marad; hadd menjen a házába, és felügyelje gyermekeit örökkön örökké.*¹⁷

3. kép. A lótusz átadásának jelenete Szesemnefer sírjában (Fitzenreiter 2008, Abb. 2b nyomán)

4. kép. *Szenet* játék Kaemanh sírjában (Fitzenreiter 2001, Abb. 7a nyomán)

4. Az óbirodalmi ünnepi jelenet átmenet-szimbólumai

4.1. Lótuszvirág

A lótuszvirág és általában a virágillat, éppúgy, mint a tömjénnel és mirhával végzett füstáldozat és az illatos balzsamok használata az illatoknak az átmenet rituáléiban betöltött közvetítő (sőt tudatmódosító) szerepére hívja fel a figyelmet.¹⁸ Az óbirodalmi sírokban a lótuszvirág átvétele és szagolása arra a halotti rituáléra utal, amelyen megnyíltak a túlvilág kapui, és a halott az ünnep időtartamára visszatérhetett családjá körébe. A lótuszvirág tehát ebben az esetben az átmeneti állapot, a két szféra közötti közvetítés és kommunikáció szimbóluma. Az újbirodalmi halotti ikonográfiában a lótuszvirágot szagoló halott különleges állapotát (*ah iqer*) jelzi, azokét az ősökét, akiket különösen nagy becsben tartottak, és akiknek élők és holtak közötti közvetítő képességeit különösen hasznosnak ítélték.¹⁹

A felfelé szálló füst és az átható illat az egyiptomi elképzelés szerint eléri az isteni és a halotti szférákat, és ilyen módon valamiféle érzeki hidat alkot a világok között. Az égbe szálló illatok és áldozati füstök metaforikusan a Napisten hajnali, szárnyas szkarabeusz formájában történő újjászületésére és égbe emelkedésére, valamint a mumifikált testet elhagyó, az isteni szférába felszálló *ba* madárra is utalhatnak.²⁰ Az óbirodalmi *Piramisszövegek* halotti szöveggyűjteményének egyik sora (§ 365) szerint:

*Felemelkedem a nagy füstáldozat füstjével.
Felrepülök madárként és felszállok, mint egy bogár.*

Egy másik, az égbe emelkedést segítő szöveg (*Piramisszövegek* § 2053) szerint a halála után Ozirisszal azonosult uralkodót anyja, Nut (az ég istennője), valamint nagyszülei, a héliupolisi teremtésmítosz első istenpárja, Su és Tefnut viszik az égbe, a füstlő füstjének segítségével.²¹

4.2. A szenet játék

A *szenet* játék neve a *sen* („átkelni, határt átlépni”) igéből képzett szó: nemcsak magára a játékra utal, hanem egy túlvilági „átjáróra” is, ami a Napisten kozmikus ellensége, az óriás Apophisz kígyó legyőzésével összefüggésben szerepel (a győzelem után válik járhatóvá?) VI. Ramszesz sírjának *Nappal könyve*-variánsában.²²

A *Halottak könyve* 17. fejezetének középbiriodalmi eredetű varázsigeje lehetőséget nyújt a halottnak, hogy „kijöjjön a napvilágra, átváltozzon bármilyen alakba, amilyenbe csak akar, *szenet* játékot játszhaszon, és helyet foglalhasson a kioszkban, mint az élő *ba* lélek”.²³ A fejezet egyes vignettái, amelyek több újbirodalmi sírban is megtalálhatók, a halottat és feleségét ábrázolják dúsan megrakott áldozati asztal előtt, amint *szenet* játékot játszanak.²⁴

Az újbirodalmi forrásokban a *szenet* játék rituális szimbolikája teljesen egyértelmű. A játék egy láthatatlan ellenfél ellen zajlik, a menete pedig a Napisten éjszakai útját modellezi a halottak birodalmában. Ez az a modell, amit a halott is követni

kíván, hogy a túlvilági út végén rá is az istenhez hasonló sors várjon: az újjászületés/üdvözülés.²⁵

Az óbirodalmi jeleneteken a *szenet* játék is az élők és holtak közötti kommunikáció egyik eszköze, tehát egy rituális aktus, amelyet a Hathor istennőhöz kötődő ünnepek során játszottak. A játék célja ugyanaz, mint az előadott daloknak és táncoknak: megkönnyíteni a halott túlvilági útját és visszatérését az élők közé.²⁶

4.3. A hárfá

A hárfá a szóban forgó, élők és holtak találkozásának rituáléját magában foglaló ünnepeken zajló zene és tánc szimbóluma. Az óbirodalmi sírokban megjelenő ünnepi jelenet hárfásai mellett néhány esetben a dal szövegét is megörökítették, amelyben kéri a halottat, hogy erre az alkalomra térjen vissza élő hozzátartozói közé. A túlvilágról való visszatérésben a szövegek tanúsága szerint Hathor istennő fontos szerepet kap: ő az, aki az „alvó” halottat felébreszti és az „ég kapuit” megnyitja.²⁷

A zeneszó és az elhangzó ének a lótuszvirág illata és a *szenet* játék mellett szintén a halottal való kommunikáció eszköze, hiszen az illető meghallja azt, a dal szövege „átcsalogatja” és „felébreszti” őt, hogy a fentebb már idézett, talányos *Koporsószövegek*-részlet szerint láthatatlanul, de *hallhatóan* legyen jelen az ünnepi rituálén.

4.4. Az óbirodalmi ünnepi jelenet

A hárfás-dalos ünnepi jelenet ábrázolásain tehát a két világ közötti átmenet pillanatait valamiféle alternatív valóságként mutatják be, amelyben az élők és a holtak, bár egymástól jól elkülöníthetően, de egyazon térben és időben vannak jelen. A tánc, a zene és a halott felékszerezése is a rituálé része, amely természetesen a földi síkon zajlik, miközben főszereplője, a halott családfő csak szimbolikusan vesz részt az eseményen. Ennek a közös jelenlétnek a során az egymással való kommunikáció (a szférák között áthatoló illatok és hangok/dallamok közvetítésével, valamint a közös rituális tevékenységgel) kiemelt szerepet kap az ábrázolásokon is. Az izgalmas ikonográfiai megoldások ezt a helyzetet – vagyis a két szféra együttes jelenlétét és együttműködését az átmeneti zónában – kívánták hangsúlyozni.

5. A Völgy Szép Ünnepe

Hartwig Altenmüller szerint ezeken az óbirodalmi magánsírokból származó lótuszvirágátadás-jeleneteken (és a *szenet* játék variánsán) az újbirodalmi Völgy Szép Ünnepehez hasonló esemény elevenedik meg, amelynek során a családtagok zenes és táncos²⁸ rituáléval egy rövid időre visszahozzák a halott hozzátartozót a túlvilágról, hogy élő rokonaival együtt ünnepelhessen. A túlvilág és a földi világ közötti átmenet biztosításában a legfontosabb szerepe Hathor istennőnek van, aki egyes szövegek szerint ilyenkor megnyitja a kaput, amelyen keresztül a visszatérés lehetővé válik.²⁹

A Thébában zajló Völgy Szép Ünnepe két napjának középpontjában a karnaki Amon-Ré isten állt, aki ez alkalommal sorra látogatta a Nílus nyugati partján lévő templomokat, amelyekben az újbirodalmi uralkodók kultusza folyt. Az út során a bárkán elhelyezett istenszobrot a nekropoliszon keresztül vitték Deir el-Bahariba, ahol meglátogatta Hathor istennőt, és az ünnep éjszakáján vele egyesülve biztosította Egyiptom termékenységét. Az eredetileg Hathorhoz köthető thébai ünnep ideje alatt a hozzátartozók összegyűltek szeretteik sírjainál (akiket továbbra is a család és a közösség tagjainak tekintettek), és ahogy az istenség elhaladt, áldozatokat mutattak be neki mind a maguk, mind a sír tulajdonosa nevében. Az ünnepi rituálé során a résztvevőknek lehetőségük nyílt belépni abba a liminális zónába, ahol nemcsak az istennel kerülhettek kontaktusba, hanem találkozhattak az isten processziójára a sírból előjövő halott rokonokkal is.³⁰

II. Találkozás Hathorral a túlvilág kapujában

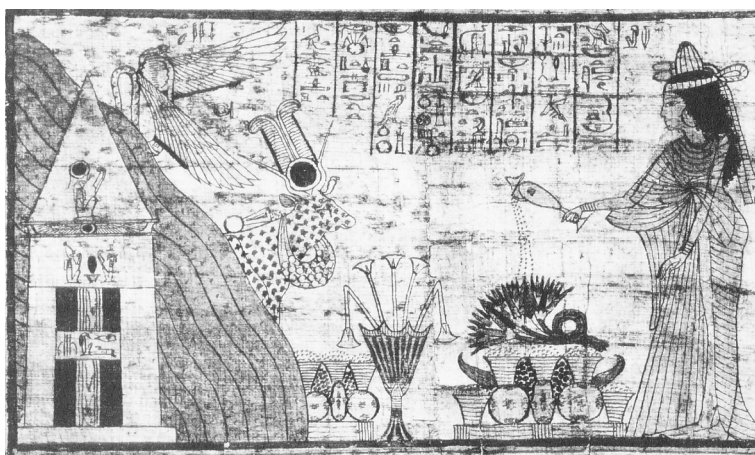
A túlvilágra való belépés az egyik legfontosabb átmeneti rituálé, amelynek egyik kozmológiai és mitológiai modellje az egyiptomiak számára a Napisten éjszakai túlvilági útja volt.³¹ A túlvilágra való belépéskor egy új kozmikus ciklus veszi kezdetét, amelyet bizonyos szöveges források szerint félelmetes természeti jelenségek kísérnek, például a föld megremegése, morajlása.³² A helyszín az alvilág első kapuja, ami a nyugati horizont peremén helyezkedik el, ahol a Napisten áthalad minden napnyugtakor, hogy megkezdje éjszakai útját a túlvilágon. Ez a határátlépés nemcsak mozgással, hanem állapotváltozással is jár, hiszen ez az a pont, ahol az isten átlényegül: az éjszakai út során kosfejű túlvilági alakját ölti fel. Az ekkor bekövetkező isteni állapotváltozás vagy manifesztáció az, ami olyan elemi erővel hat, hogy alapjaiban rengeti meg az univerzumot.

Ugyanezen a ponton, a túlvilág kapujában hasonló jelenségről számol be a középbirodalmi *Koporsószövegek* halotti szöveggyűjteményének egyik darabja is. A nyugati horizont peremére érkező halott ugyanis itt pillantja meg a tehén alakjában a temetőt jelképező nyugati hegy gyomrából előlépő túlvilági istennőt, Hathort.³³

Meghasad a hegy, megnyílnak a sziklák. Megnyílik Hathor barlangja.

Megjelenik ő (maga) türkizben, nemesz-kendőjével borítva. Ott találja ezt a halott N-t, amint az útján áll, istenként...

Az elképzelés izgalmas képi megfogalmazása körülbelül öt-száz éven keresztül, a 18. dinasztiától a 21. dinasztia végéig terjedő időszakban kedvelt témája volt a halotti ikonográfiának (5. kép). A hegyből éppen előbukkanó, tehén formában megjelenő istennő alakja ezeken a képeken sokszor csak részben látható, mivel *mozgás közben* a hegy gyomra még félig elnyeli. A különleges jelentőséggel bíró, megrázó átmeneti pillanatot (mind a két szféra közötti találkozását, mind az isteni emanációt) tehát ebben az esetben is látszólag az általános szabálytól eltérő módon ábrázolták. Az egyiptomi elképzelés szerint

5. kép. „A hegyből kilépő tehén” előtt áldozatot bemutató halott (Piankoff–Rambova 1957, no. 8 nyomán)

ugyanis a képi ábrázolások a teremtett univerzumot képezik le, és mágikus erővel rendelkeznek, tehát az ábrázolt dolog minden jellemző részletét meg kell jeleníteniük. Az éppen megjelenő istennő esetében azonban éppen az a legjellemzőbb, hogy még nincs teljesen jelen, pontosabban: egyszerre két világban van jelen.

1. A hegyből kilépő tehén alakú istennő

Az ikonográfiai motívum mintája a tehén alakú Hathor egyik nyugat-thébai kultuszszobra volt, amely az istennőt hegyoldalba épített sziklaszentélyéből félig kilépve ábrázolta, amint a gyermek fáraót szoptatja, a felnőtt uralkodót pedig védelmezi.³⁴ A képi ábrázolás tehát elsődlegesen a fáraó és a helyi Hathor-kultusz istenalakjának anya-fiú kapcsolatát jelölte, amelynek mítikus előképe a gyermekistent (Hóruszt) Khem-misz papirusznáddal benőtt mocsarában védelmező és tápláló istennő volt.

A 18. dinasztia folyamán azonban a szobor magánemberektől származó emlékeken (votív festett textileken és sztéléken) is feltűnt, ám ezekben az esetekben már a kultuszszobor és az elébe járuló hívek kapcsolata került a jelenet fókuszába. Ez azt eredményezte, hogy az istennőnek a fáraóval való viszonya lassanként háttérbe szorult, majd fokozatosan eltűnt ezekről az ábrázolásokról.

A votív textileken és sztéléken való megjelenés azt is jelentette, hogy az addig háromdimenziós formában (kultuszszoborként) ábrázolt jelenetet ettől kezdve kétdimenziós formában képezték le. Az eredeti viszonyrendszer megváltoztatásához hasonlóan ez a változás is óhatatlanul a motívum absztrakcióját eredményezte: a hegyből előbukkanó tehénalak egyre inkább eltávolodott magától a kultuszszobortól, amit eredetileg megjelenített. A folyamat betetőzését az jelentette, amikor a jelenetet magánemberek sírjaiban és halotti papiruszain kezdték használni, szimbolikája pedig egyre általánosabbá vált. Ebben az összefüggésben az istenség már Hathor túlvilági aspektusát jelentette, aki a halottat befogadja, táplálja és védelmezi, éppúgy, mint a Napistent minden alkonyatkor.

A fenti változások eredményeképpen tehát a motívum teljesen új kontextusba került, amelyben már a halott túlvilági

sorsának egyik ideális képét jelenítette meg, a túlvilágra való szerencsés belépés ikonja lett. Egyfelől a ténylegesen lezajló temetési rituálé földrajzilag valós (ti. a thébai nyugati sivatag egyik temetője felé tartó) útvonalát mutatta be, másrészt a túlvilági út egyik kozmikus interpretációjára is utalt. Az utóbbi szerint ugyanis az Ösvíz menti papiruszmocsarakban rejtőző Égi Tehén az, aki segít a halottnak az égbe emelkedni és a Napisten bárkájára felkerülni.³⁵

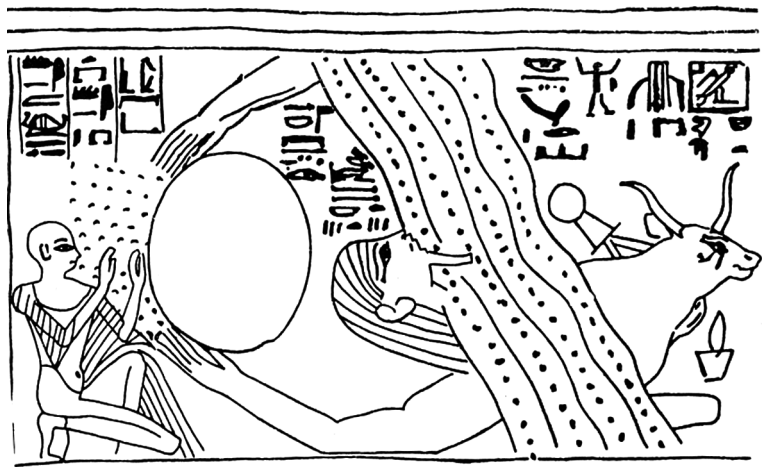
2. A nyugati hegy mint általános átmenet-szimbólum

A motívum a 21. dinasztia folyamán érte el népszerűségének csúcspontját, amikor már nem a thébai sírfalak, hanem a korszakban használatos, fából készült, festett múmia alakú koporsók falainak dekorációs elemeként használták. A koporsóaljok oldalainak lábfelelőli végén, amely az e világ és a földi világ közötti átmenet szimbolikus helyszíne volt, a „hegyből kilépő tehén” standard ikonográfiai elemmé vált.³⁶

A folyamat végén tehát a „hegyből kilépő tehén” végleg kikerült az eredeti, királyi kontextusból, ahol az istennő mint az uralkodó táplálója és védelmezője jelent meg. A deir el-bahari sziklaszentélyből félig előbukkanó kultuszszobor kétdimenziós képéből fokozatosan a túlvilági út egyik legfontosabb pillanatát rögzítő jelenet lett, amely a halott fogadására megjelenő istennő és a halott találkozását ábrázolta.

Az új kontextus szimbolikájának egyik fő eleme az átmenet. Az életből a halálba való átmenet pillanatát nyomatékosító ikonográfiai megoldás ebben az esetben az istennő félig látszó, éppen a „megjelenés közepette” ábrázolt teste. A „hegyből kilépő tehén” szimbolikájának van azonban egy másik fontos jelentéstartalma is: az egyiptomi „kijövetel” (*peret*) szó ugyanis egy isten (például az ünnepi processziókon való) megjelenésére is utal. A félig előbukkanó istennő tehát tulajdonképpen hieroglif jelként is felfogható, amely körülbelül ezt jelenti: „Hathor tehén alakban manifesztálódik a túlvilág kapujában, és fogadja az odaérkezőt.”³⁷

Az egyik 21. dinasztia kori thébai koporsó „tehén-jelentén” nemcsak az istennő állapotváltoztatását érzékeltették az említett művészi eszközökkel, hanem az átmeneti rituálé (és a szférák közötti kommunikáció) másik főszereplőjét, a halot-

7. kép. A túlvilágra való belépés és az onnan kiemelkedő napisten motívumai egyazon jeleneten (Schäfer 1935, Abb. 1 nyomán)

tét is, aki túlvilági kísérői társaságában két „ajtó” vagy „ajtószárny” nevű kígyó között áthaladva jut el a tehén alakú istennőhöz (6. kép). A kígyók mint kapuőrök hagyományosan a két világ közötti átmenetet szimbolizálják az egyiptomi ikonográfiában, a szóban forgó jeleneten pedig magát a túlvilág „ajtóját” jelenítik meg, illetve annak két szárnyát, amelyen a halott és kísérte éppen átlép.

Később, a 21. dinasztia folyamán az eredeti verzió mellett, amelyen a tehén alakban megjelenő istennő emelkedik ki a hegyből, egyes variánsokon a legkülönbözőbb más lényeket vagy szimbólumokat is ugyanilyen módon ábrázolták: Nun vagy Su istent a napkorongot tartva, a teremtés pillanatában (7. kép), a felkelő napot, az éjszakai napbárkát (8. kép), vagy a teremtés első jeleként az Ösvízből kiemelkedő lótuszvirágot. A nyugati horizont hegye mint az e világ és a túlvilág közötti liminális zóna/találkozási pont az átmenet általános, kozmikus szimbólumává, egyúttal a korszak egyik ikonográfiai toposzává vált.

3. A tehén-kép előzményei

A változás vagy átmenet folyamatát tehát a „hegyből kilépő tehén” motívumának esetében nem a színek szimbolikus használatával (árnyék aspektus), és nem is a határoló vonalak átöröszésével (lótuszátadás) érzékeltették, hanem – az egyiptomi művészet egy másik alapelvének tudatosan ellentmondva – az istenalaknak csak egy részét ábrázolták, ezzel utalva a folyamatban lévő változásra. Ilyen módon a félig megjelenő isteni képmás absztrakt szimbolikája halotti kontextusban az isteni megjelenésnek és az esemény liminalitásának, az e világ és a túlvilág közötti határ átlépésének, egyfajta átmeneti rituálénak a művészi kifejezőeszközévé vált.

Az átkelés-ábrázolás egyik korábbi érdekes megoldása egy amarnai sír-

6. kép. A halott kísérőivel áthalad a túlvilág kígyó alakban ábrázolt kapuin (Schmidt 1919, fig. 683 nyomán)

8. kép. A napbárkát félig elnyeli a túlvilágot jelképező hegyoldal (Schäfer 1935, Abb. 17 nyomán)

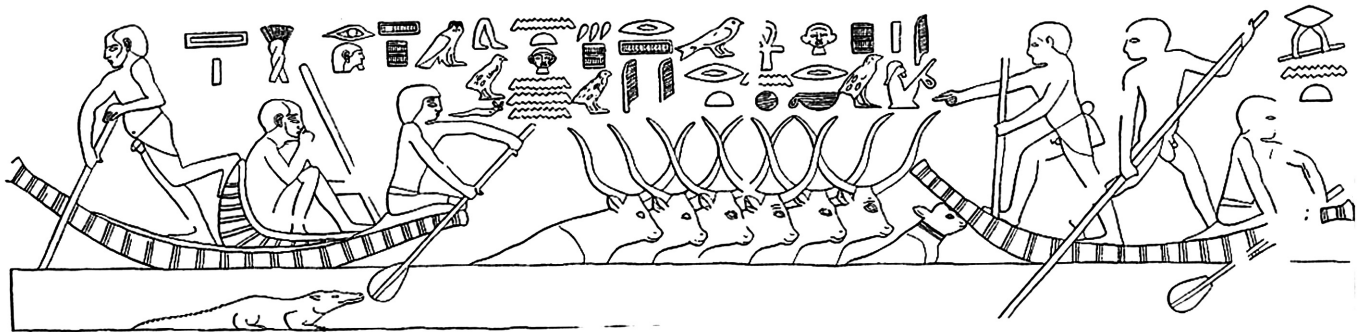
ból származó jeleneten látható, ahol egy ökröt vezetnek át egy kapu két szárnya között: teste egyik része már átért, a másik része még kívül van, középső részét pedig takarja a kapu.³⁸ A tehén-kép valódi ikonográfiai előzményét azonban az óbirodalmi sírművészetben találjuk meg, a „mindennapi élet” jelenetei között, azokon a képeken, ahol a pásztorok a mocsárvidékről a gulyát az áradás évszakának idejére magasabban fekvő legelőkre terelik.³⁹ A vízen éppen átgázoló vagy abból kilábaló állatokat a jelenettípus egyes verzióin úgy ábrázolták, hogy csak a nyakuktól látszanak ki a vízből, miközben nem messze egy krokodil leselkedik rájuk a mélyben (9. kép). A víz

alatt rejtőző, tehát az emberi szem számára láthatatlan fenevad a káosz erőinek e világi és túlvilági (mágikus eszközökkel legyőzhető) fenyegetését szimbolizálta. A jelenet más variánsain a papirusszal benőtt mocsárból a szárazföldre éppen kilábaló nőstény állatok pedig egyértelműen Hathor istennő tehén alakú teremtő és anyai aspektusára utalnak.⁴⁰

III. Határátlépés, transzgresszió

A fenti példák mindegyike az élők és a halottak birodalmának találkozási pontjait és a kettő közötti kommunikáció módozatait jeleníti meg. Minden esetben egy-egy izgalmas és rendhagyó, az egyiptomi ábrázolási konvencióknak ellentmondó, kreatív, az adott keretek között meghökkentő megoldást alkalmaztak a téma ábrázolására. A színek megváltoztatásával, az előre megrajzolt határoló vonalak áttörésével, valamint a test félig takarásban való ábrázolásával egyaránt drámai hatást értek el, mert ezek a vizuális elemek azonnal a lényegre irányították a tekintetet, amely a jelenet elvont szimbolikáját közvetítette a kód ismerője számára.

A két szféra közötti határátlépés pillanatának megjelenítésére csakis olyan módszer jöhetett szóba, amely képes volt érzékeltetni a mozgásban levést, a változást, a folyamatot. Az egymást követő mozzanatok mint statikus képek „filmszerű” egymás mellé állításával nem lehetett volna elérni a kívánt hatást. Az ókori egyiptomi művészek egy másik módszert választottak: kimerevítették a határ áttörésének legjellemzőbb és leghatásosabb pillanatát, és több különböző képi szimbólum együttes hozzáadásával tették még egyértelműbbé a jelentését. A közties állapot visszavonhatatlanságot is sugall: a már elkezdődött változás megállíthatatlan és visszafordíthatatlan, tehát mágikusan maga az ábrázolás is az univerzum ciklikus mozgását biztosítja.

9. kép. A vízen átkelő gulya ábrázolása egy óbirodalmi jeleneten (Arnold 2008, fig. 3 nyomán)

Jegyzetek

- 1 Kemp 1989, 4–5; Willems 1996, 385, 93. jegyzet.
- 2 Whistler 1967, 8.
- 3 Durham University Oriental Museum, no. N.1460 = Kozloff–Bryan 1992, 285–287 (no. 53); Hofmann 2003, 147 és 148, Abb. 1.
- 4 Kischkewitz 1972, no. 21 (a brüsszeli Noferrenpet-féle *Halottak könyve* ábrázolásával kapcsolatban).
- 5 Lekov 2010; Taylor 2010a, 164.
- 6 Saleh 1984, 53, Abb. 60 és 62 (*Halottak könyve* 92. fejezet).
- 7 Taylor 2010b, fig. 14.
- 8 Pieke 2006.
- 9 Gíza, nyugati temetőkörzet, ahonnan a jelek szerint a „lótusz átadásának” itt tárgyalt motívuma és ikonográfiája ered: Harpur 1987, plan 16 (li-meri), 28 (Abdzu), 56 és 95 (Neferbaupth), 58 (II. Szesemnefer), 67 (III. Szesemnefer), 100 (Iazen), 103 és fig. 58 (I. Nefer); Pieke 2006, 268–269, 276–278 (no. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 20, 21).
- 10 Pieke 2006, 272–274.
- 11 Helal-Giret 1997, 257–261; Altenmüller 2008, 17–28.
- 12 Fitzenreiter 2008, 78 (Abb. 2b), 79 és 97.
- 13 Fitzenreiter 2001a, 81–83; Fitzenreiter 2001b, 431–436. Hasonló többszörös szimbolikát hordoz az „írásos dokumentum (általában papirusztekercs) átadásának/felolvasásának” ikonográfiai motívuma, amely szintén a két szféra közötti kommunikáció megnyilvánulása, ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi, hogy a dokumentumban szereplő ügyek továbbra is a sírtulajdonos felügyelete alá tartoznak: Der Manuelian 1996, 561–588; Altenmüller 1978, Abb. 3.
- 14 Junker 1940, 35–40; Altenmüller 1978, 15–16; Wiebach 1986, 274, Abb. 1; Fitzenreiter 2001a, 122 és Abb. 7a; Fitzenreiter 2000, 80, Abb. 4.
- 15 Harpur 1987, 111–112.
- 16 Assmann 1989, 144–152.
- 17 *Koporsósövegek* 405. mondás (CT V 210a–c): Müller 1972, 110–111; Altenmüller 1978, 15–16; Piccione 1994, 197–198.
- 18 Wiebach 1986, 273; Manniche 1997, 29–35.
- 19 Fitzenreiter 2001, 119 és no. 14; Altenmüller 2008, 21–22.
- 20 Wiebach 1986, 277.
- 21 Wiebach 1986, 277.
- 22 Müller-Roth 2008, 206–214.
- 23 Piccione 1994, 198.
- 24 Saleh 1984, 14–17; Schmidt 1995, 242–243.
- 25 Pusch 1984, 852; Piccione 1994, 197–204.
- 26 Piccione 1994, 198.
- 27 Altenmüller 1978, 21–22.
- 28 A táncmozdulatok szimbolikájáról és rituális jelentéséről még kevesebbet tudunk: van Lepp 1985, 385–394.
- 29 Altenmüller 1978, 23.
- 30 Klotz 2006, 279; Hartwig 2004, 11–13, 98–103.
- 31 Willems 1988, 154–159; Willems 1996, 173–177, 197–199, 380–381.
- 32 Traunecker 1992, 344–347; Roulin 1996, 55.
- 33 *Koporsósövegek* 486. mondás (CT VI 631–64e): Allam 1963, 112–113 és 147.
- 34 Pinch 1993, 175–179; Blumenthal 2000; Pischikova 2008, 190–195.
- 35 Erre is utal a jelenet legtöbb variánsán a sivatagszéli hegyoldalban (!) megjelenő papiruszcserje vagy a papiruszcscokor mint az istennő elé helyezett áldozati ajándék: Pinch 1993, 175–179.
- 36 A koporsó külső oldalainak záróképeként a Ramesszida-sírok dekorációs programjának tradícióját folytatta: Heyne 1998, 62.
- 37 Schäfer 1986, 126–127 és fig. 101.
- 38 Schäfer 1986, 134–136, fig. 116b.
- 39 Arnold 2008, 2–6.
- 40 Arnold 2008, 4.

Bibliográfia

- Allam, S. 1963. *Beiträge zum Hathorkult*. Münchner ägyptologische Studien 4. Berlin.
- Altenmüller, H. 1978. „Zur Bedeutung der Harfenlieder des Alten Reiches”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 6, 1–24.
- Altenmüller, H. 1997. „Auferstehungsritual und Geburtsmythos”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 24, 1–21.
- Altenmüller, H. 2008. „Väter, Brüder und Götter. Bemerkungen zur Szene der Übergabe der Lotusblüte”: A. Spiekermann (szerk.): „Zur Zierde gereicht...” *Festschrift Bettina Schmitz zum 60. Geburtstag am 24. Juli 2008*. Hildesheimer ägyptologische Beiträge 50. Hildesheim, 17–28.
- Arnold, D. 2008. „Egyptian Art – A Performing Art?”: S. D’Auria (szerk.): *Servant of Mut. Studies in Honor of R. A. Fazzini*. Probleme der Ägyptologie 28. Leiden–Boston, 1–17.
- Assmann, J. 1989. „Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt”: W. K. Simpson (szerk.): *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. Yale Egyptological Seminar 3. New Haven, 135–159.
- Blumenthal, E. 2000. *Kuhgöttin und Gottkönig. Frömmigkeit und Staatsreue auf der Stele Leipzig Ägyptisches Museum 5141*. Leipzig.
- Chassinat, É. 1909. *La seconde trouvaille de Deir el-Bahari. Sarcophages*. Le Caire.
- Der Manuelian, P. 1996. „Presenting the Scroll: Papyrus Documents in Tomb Scenes of the Old Kingdom”: P. Der Manuelian – R. E. Freed (szerk.): *Studies in Honor of W. K. Simpson*. Boston, 561–588.
- Fitzenreiter, M. 2000. „Zur Präsentation von Geschlechterrollen in den Grabstatuen der Residenz im Alten Reich”: *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie* 2, 75–111 (<http://www2.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes2/Fitzenreiter/text.pdf>).
- Fitzenreiter, M. 2001a. „Grabdekoration und die Interpretation funärer Rituale im Alten Reich”: H. Willems (szerk.): *Social Aspects of Funerary Culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms. Proceedings of the international symposium held at Leiden University 6–7 June, 1996*. Leuven–Paris–Sterling, Virginia, 67–139.
- Fitzenreiter, M. 2001b. *Statue und Kult. Eine Studie der funären Praxis an nichtköniglichen Grabanlagen der Residenz im Alten Reich. I–III*. Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie 3 (www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes3).
- Fitzenreiter, M. 2008. „Jenseits in Diesseits – Die Konstruktion des Ortes der Toten im pharaonischen Ägypten”: Ch. Kümmel – B. Schweitzer – U. Veit (szerk.): *Körperinszenierung – Objektsammlung – Monumentalisierung: Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften. Archäologische Quellen in kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Tübinger archäologische Taschenbücher 6. Münster – New York – Berlin – München, 75–106.
- Harpur, Y. 1987. *Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom*. London.
- Hartwig, M. 2004. *Tomb Painting and Identity in Ancient Thebes, 1419–1372 BCE*. Monumenta Aegyptiaca X, Série Imago No. 2. Turnhout.

- Helal-Giret, A. 1997. „Le lotus: renouvellement et projection vers l'avenir”: *Études sur l'Ancien Empire et la nécropole de Saqqâra dédiées à Jean-Philippe Lauer*. Orientalia Monspeliensia 9. Montpellier, 257–261.
- Heyne, A. K. 1998. „Die Szene mit der Kuh auf Särgen der 21. Dynastie”: A. Brodbeck (szerk.): *Ein ägyptisches Glasperlenspiel. Ägyptisches Beiträge für E. Hornung aus seinem Schülerkreis*. Berlin, 57–68.
- Hofmann, E. 2003. „Viel Licht im Dunkel. Die Farbe Gelb in der ramessidischen Grandekoration”: H. Guksch – E. Hofmann – M. Bommas (szerk.): *Grab und Totenkult im Alten Ägypten*. München, 147–162.
- Junker, H. 1940. *Giza IV. Die Mastaba von K3jmⁿh (Kai-em-anch)*. Wien–Leipzig.
- Kemp, B. J. 1989. *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London – New York.
- Kischkewitz, H. 1972. *Egyptian Drawings*. London.
- Klotz, D. 2006. „Between Heaven and Earth in Deir el-Medina: Stella MMA 21.2.6”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 34, 269–283.
- Kozloff, A. P. – Bryan, B. M. 1992. *Egypt's Dazzling Sun. Amenhotep III and his world*. Cleveland.
- Lekov, T. 2010. „The Shadow of the Dead and Its Representations”: *Journal of Egyptological Studies* 3, 43–61.
- Lepp, J. van 1985. „The Role of the Dance in Funerary Ritual in the Old Kingdom”: *Studien zur altägyptischen Kultur, Beihefte* 3, 385–394.
- Manniche, L. 1997. „Reflections on the Banquet Scene”: R. Tefnin (szerk.): *La peinture égyptienne ancienne. Un monde de signes à préserver. Actes du Colloque international de Bruxelles, avril 1994*. Monumenta Aegyptiaca VII, Série IMAGO 1. Bruxelles, 29–35.
- Mueller, D. 1972. „An Early Egyptian Guide to the Hereafter”: *Journal of Egyptian Archaeology* 58, 95–125.
- Müller-Roth, M. 2008. *Das Buch vom Tage*. Orbis Biblicus et Orientalis 236. Fribourg–Göttingen.
- Piankoff, A. – Rambova, N. 1957. *Mythological Papyri*. New York.
- Piccione, P. A. 1994. „The Gaming Episode in the Tale of Setne Khamwas as Religious Metaphor”: Silverman 1994, 197–204.
- Pieke, G. 2006. „Der Grabherr und die Lotusblume. Zu lokalen und geschlechtsspezifischen Traditionen eines Motivkreises”: M. Barta (szerk.): *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference Held in Prague, May 31 – June 4, 2004*. Prague, 259–280.
- Pinch, G. 1993. *Votive Offerings to Hathor*. Oxford.
- Pischikova, E. 2008. „'Cow Statues' in Private Tombs of Dynasty 26”: S. D'Auria (szerk.): *Servant of Mut. Studies in Honor of R. A. Fazzini*. Leiden–Boston, 190–195.
- Pusch, E. B. 1984. „Senet”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie*. V. Wiesbaden, 851–855.
- Roulin, G. 1996. *Le Livre de la Nuit. Une composition égyptienne de l'au-delà*. Orbis Biblicus et Orientalis 147/1. Fribourg–Göttingen.
- Saleh, M. 1984. *Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*. AVDAIK 46. Mainz am Rhein.
- Schäfer, H. 1935. „Altägyptische Bilder der auf- und untergehenden Sonne”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 71, 15–38.
- Schäfer, H. 1986. *Principles of Egyptian Art*. Oxford.
- Schmidt, H. C. 1995. „Szenarium der Transfiguration – Kulisse des Mythos: Das Grab des Nefertari”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 22, 237–270.
- Schmidt, V. 1919. *Sarkofager, Mumiekister, og Mumiehylstre i det gamle Aegypten, Typologisk Atlas*. København.
- Silverman, D. P. (szerk.) 1994. *For His Ka. Essays Offered in Memory of K. Baer*. Studies in Ancient Oriental Civilization 55. Chicago, 197–204.
- Taylor, J. H. (szerk.) 2010a. *Journey through the Afterlife. Ancient Egyptian Book of the Dead*. London.
- Taylor, J. H. 2010b. *Egyptian Mummies*. London.
- Traunecker, C. 1992. *Coptos. Hommes et dieux sur le parvis de Geb*. Orientalia Lovaniensia Analecta 43. Leuven.
- Whistler, J. A. McNeill 1967. *The Gentle Art of Making Enemies*. New York.
- Wiebach, S. 1986. „Die Begegnung von Lebenden und Verstorbenen im Rahmen des thebanischen Talfestes”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 13, 263–291.
- Willems, H. 1988. *Chests of Life. A Study and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins*. Leiden.
- Willems, H. 1996. *The Coffin of Heqata (Cairo JdE 36418)*. Orientalia Lovaniensia Analecta 70. Leuven.

Kóthay Katalin Anna (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területei: a Középbirodalom társadalomtörténete; történeti földrajz, historiográfia és halotti művészet a Ptolemaios-korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Tér, társadalom és hatalom az egyiptomi Középbirodalom idején (2012/1).

Mágikus-rituális eszközök az egyiptomi késő középbirodalmi régészeti leletanyagban

Egy tárgycsoport külső és belső határai

Kóthay Katalin Anna

Társadalmi háttér: határok átrendeződése egy változó társadalomban

Az egyiptomi Középbirodalom (Kr. e. kb. 2040–1650) korszakát a jelenlegi egyiptológiai kutatás két szakaszra osztja fel: egy korai (11. dinasztia – 12. dinasztia első fele: Kr. e. kb. 2040–1850) és egy késői (12. dinasztia második fele – 13. dinasztia: Kr. e. kb. 1850–1650) periódusra. A két periódusból származó forrásanyag közti különbségek arra mutatnak, hogy a késő Középbirodalom idejére lényeges változások zajlottak le az igazgatásban, az ideológiában, a temetkezési és a kultikus gyakorlatban, a művészetekben és általában az anyagi kultúrában. A változások valószínűleg egy igen jelentős, elsősorban a társadalom felső és középső rétegeit érintő társadalmi és politikai átalakuláshoz köthetők, amelynek pontos okait és kezdeteit nem ismerjük, ahogyan magának a két periódus határánál minden bizonnyal korábbra visszanyúló folyamatnak a részleteit sem. A változás első egyértelmű nyomai II. Szeszósztrisz uralkodása alatt jelennek meg,¹ de látványosan és széles körűen csak utóda, III. Szeszósztrisz alatt mutatkoznak meg, ezért az egyiptológusok a két periódus közötti határvonalat az ő uralkodási idejénél húzzák meg.²

Az átalakulás során – és valószínűleg eredményeképpen – egyes felemelkedő társadalmi csoportok számára lehetővé vált bizonyos tér- és tudás-, valamint anyagi javakbéli határok átlépése. Ez nem a határok megszűnését jelentette, csupán annyit, hogy a társadalomnak a korábnál valamivel szélesebb csoportjai számára vált elérhetővé a privilegizált tudás (például az írástudás és az írásban hagyományozott rituális ismeretek) és bizonyos materiális javak (például templomi jövedelmek vagy értékes anyagokból készült sírfelszerelési tárgyak) birtoklása, valamint megnyílt előttük bizonyos, korábban csak az elit tagjai előtt nyitva álló terekbe (például az ellenőrzött kultikus körzetekbe) való bejutás lehetősége.³ Bár a Nílus-völgyben élők jelentős része ezekből a kiváltságokból és javakból továbbra sem részesedett, a következmények mégis jelentősek voltak. A határok fellazulása és kiterjesztése a határok más területeken való megerősítésével, valamint új, szűkebbre szabott határok kiépítésével járt együtt, és jelentős átrendeződéseket hozott egyes, a központi és helyi hatalmi intézmények által ellenőrzött vagy könnyen befolyásolható területeken. Az igazgatásban például a források új hivatalok és hivatali tisztségek megjelenésére és ezzel párhuzamosan a régi és új igazgatási hatáskörök pontosabb kijelölésére utalnak.⁴ Szintén változások következtek be a társadalmi – főként kultikus – térhasználatban. Ez utóbbi egyik megnyilvánulása volt, hogy a vidéki elit legfelső rétegei a korábbi középbirodalmi gyakorlattól eltérően már nem a vidéki temetőket részesítették előnyben, hanem sírjaikat közvetlenül a királyi halotti együttesek szomszédságában emelték, a vidéki temetőket meghagyva a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein álló csoportoknak.⁵ Ugyanebben az időszakban a közép-egyiptomi Abüdosz – az első egyiptomi királyok temetkezőhelye és Ozirisz, a halottak birodalma királyának szent városa – szélesebb társadalmi rétegek jelentős kultusz- és temetkezőhelyévé vált, ahol ezzel a változással a helyi kultikus tér átalakult: külső határai terjeszkedtek, belső határai pedig átrendeződtek. Egyre több kápolnát, szétlét,

szobrot és sírt emeltek Ozirisz kultuszhelyének körzetében, ami azt a célt szolgálta, hogy a tulajdonosok az emlékek által jelen legyenek az isten éves ünnepén, részesedjenek a számára felajánlott áldozatokból és osztozzanak túlvilági sorsában, a halál utáni újjászületésben. Ennek a folyamatnak a során az elit tagjai számára valószínűleg lehetőség nyílt arra, hogy a szent körzet korábban még elölük is elzárt belső részein állítsanak fel szétlét vagy szobrot, míg az emlékállítás kiváltságában újonnan részesedő középrétegek az abüdoszi templom- és temetőkörzet külső területeit használták.⁶ Az építkezések azonban olyan méreteket öltöttek, hogy a központi hatalomnak határok közé kellett szorítania a terjeszkedést: egy királyi rendelet Abüdosznak egy rituális szempontból kiemelkedő jelentőségű részén (valószínűleg az évente megrendezett, ún. „Nagy Körmenet” útvonalán) teljes egészében megtiltotta a temetkezést és emlékállítást – még az elit tagjai számára is.⁷

Az új határok kijelölése – valószínűleg éppen a lazulásra való válaszként – azt a célt szolgálhatta, hogy megerősítse az elit kiváltságos státuszát és kifejezze a középrétegektől való elkülönülését. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a régi elit megpróbálta megőrizni kiváltságait a feltörekvő társadalmi csoportokkal szemben. A jelenség ugyanúgy utalhat arra is, hogy a középrétegek megerősödésével párhuzamosan az elit összetétele és műveltsége is megváltozott. Lehetséges, hogy fokozatosan egy új elit emelkedett fel, amely éppen újonnan megszerzett státuszát kívánta nyilvánvalóvá tenni a határok megerősítésével és újraszabásával. Voltak azonban olyan, a hatalmi intézmények által nem vagy nehezebben szabályozható területek, ahol az elkülönülés nem volt ennyire éles: például az anyagi kultúrában. Ezen a területen a változásokat bizonyos fokú egységesedés és a határok rugalmassága és átjárhatósága kísérte, ami éppen az elit és a középrétegek közötti műveltségi közeledésre, keveredésre, a felemelkedőknek (akár a középrétegekhez tartoztak, akár beépültek az elitbe) a hagyományos elit értékekhez való igazodására, valamint műveltségük bizonyos elemeinek az elit műveltségbe való beemelésére utalhat.

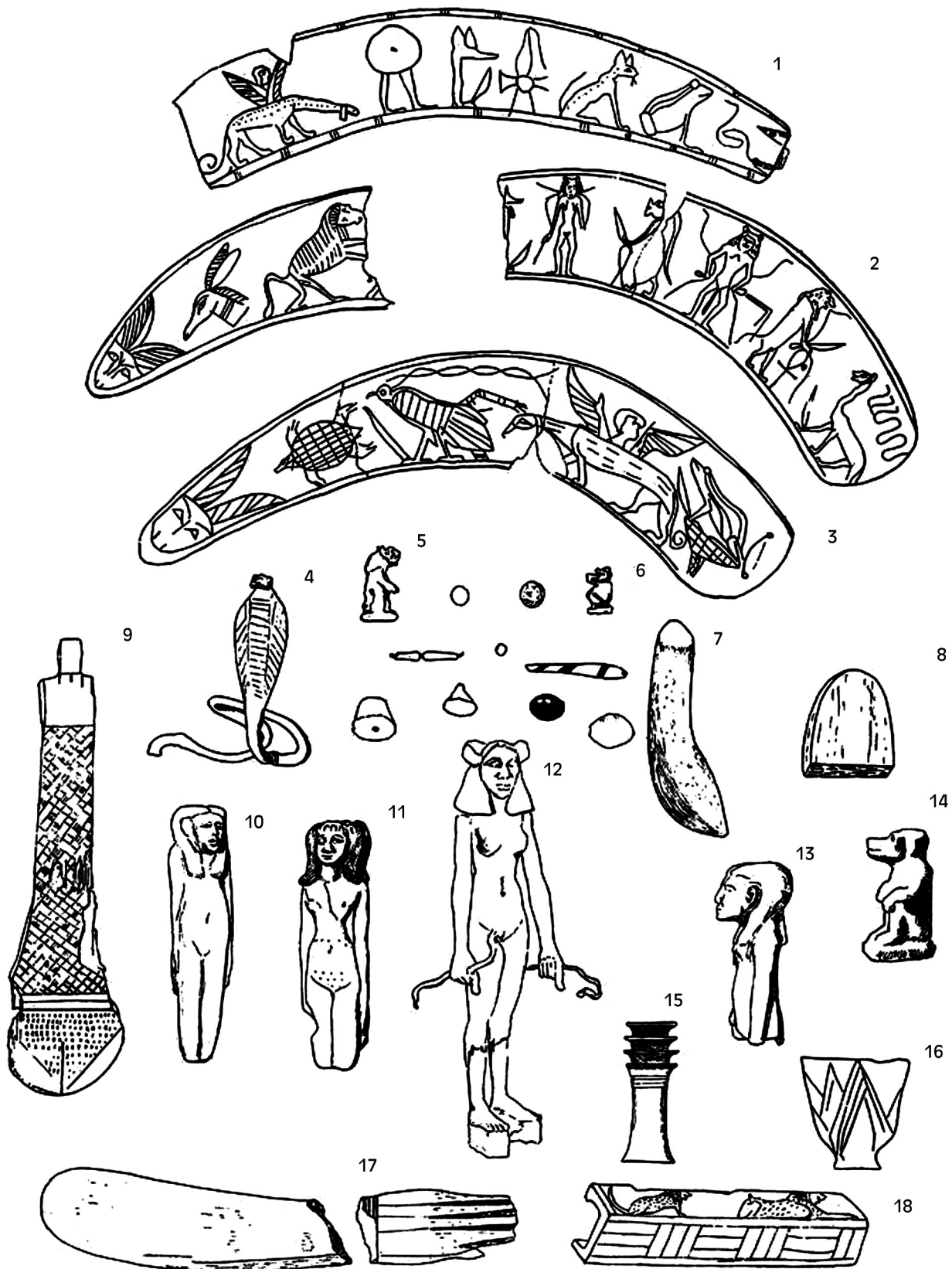
A határok lazulásának és megszilárdításának együttes, a társadalmi átalakulás és reprezentáció bonyolult természetét szemléletesen kifejező jelenléte a temetkezési gyakorlatban a legszembevetőbb, amely az egyén önreprezentációjának legfontosabb területe volt az ókori Egyiptomban (legalábbis a felső és középső társadalmi rétegek esetében). Míg a temetőkön és más szent körzeteken belüli, a hatalmi intézmények által viszonylag könnyen szabályozható vagy legalább befolyásolható térhasználat – mint az imént láttuk – társadalmi elkülönülésekről tanúskodik, addig a sokkal inkább az egyéni gazdagság és személyes választások által meghatározott sírfelszerelések változása kulturális egységesedésre vall,⁸ ami a műveltségi határok közötti átjárhatóságra utal. Egyes, korábban az elit temetkezésekre jellemző – azokat megkülönböztető – szövegek és tárgytipusok a Középbirodalom második felére fokozatosan eltűntek a sírokból (mint a *Koporsósövegek* néven ismert halotti szöveggyűjtemény, vagy a sírfalakon ábrázolt egyes jelenetek háromdimenziós, fából készült modelljei). Ezzel párhuzamosan más tárgytipusok terjedtek el sírmellélekként. Olyanok, amelyek a korábbi régészeti anyagból teljesen hiányoznak, valamint olyan tárgyak, amelyek korábban is léteztek, de sírokból egyáltalán nem vagy csak ritkán fordultak elő.⁹ Az új sírmelléleteket az elit tagjai és alacsonyabb rangú sírtulajdonosok egyaránt használták.

A mágikus-rituális eszközök használatának területei: külső és belső határok

Az új sírfelszerelések egyik híres példája az a leletegyüttes, amelyet a thébai Ramesszeum alatt folytatott ásatások során találtak egy aknasírban.¹⁰ A 13. dinasztia idejére datálható sírból az alábbi tárgyak kerültek elő:

- egy, a varázslásban használt, bronzból készült, kígyó alakú bot (1. kép, 4);
- vízilóagyarból készített és mágikus védelmező lények vésett képeivel díszített (az egyiptológiai szakirodalomban korábban varázkéseknek, ma inkább varázsbotoknak nevezett) apotropaikus (bajelhárító) eszközökből származó töredékek (1. kép, 1–3);
- egy pár, vízilócsontból készített, emberi kar alakú (a szakirodalomban néha kasztanyettának nevezett vagy ütőhangszernek tartott) varázseszköz (1. kép, 17);
- egy apotropaikus állatok vésett képeivel (valamint egykor ugyanezen állatok mára már elveszett háromdimenziós alakjaival is) díszített ún. varázsrúd töredéke (1. kép, 18);
- egy fából készült, oroslánfejű, két kezében egy-egy kígyót tartó meztelen istennő szobrocskája (1. kép, 12);
- meztelen női alakokat ábrázoló, fajanszból vagy mészkőből készített szobrocskák (1. kép, 10, 11, 13);
- egy geometrikus és a női nemiséget hangsúlyozó díszítéssel ellátott (az egyiptológiai irodalomban gyakran *paddle doll*-nak nevezett), stilizált formájú lapos fababa (1. kép, 9);
- fajanszból készített, apotropaikus állatokat (két páviánt és egy oroslánt) ábrázoló szobrocskák (1. kép, 5–6, 14);
- egy lótusz formájú fajanszedény (1. kép, 16);
- egy fajanszból készített uborka (1. kép, 7);
- egy fajanszból készített *dzed*-oszlop (1. kép, 15);
- egy vízilócsontból készített, azonosíthatatlan tárgy (1. kép, 8).
- gyöngyök (1. kép, a kép közepén beszámozatlanul);
- egy vízilócsontból készített, a hátán borjút vivő, nagy hasú törpe szobrocskája.

A felsorolt tárgyak a mindennapi élet rítusai során használt kelékek igen széles, bár nem teljes választékát képviselik, és egy olyan fadoboz mellett találták őket, amelyben néhány igazgatási dokumentum mellett főként orvosi-mágikus, mágikus-rituális és irodalmi szövegeket tartalmazó papiruszok voltak. A leletegyüttes régészeti kontextusából és összetételéből az egyiptológusok általában arra következtetnek, hogy a tárgyak egyszerre kerültek a sírba, és egy varázsló/orvos¹¹ vagy egy varázsláshoz értő bába/dajka¹² tulajdonát képezték, akinek az életben használt munkaeszközeit a sírjában helyezték el halála után. Ez azt jelenthetné, hogy a sír tulajdonosának esete különleges: sírfelszerelése foglalkozására utalnak, és nem jellegzetes darabokból állnak. Ezzel szemben van olyan vélemény is, amely szerint a tárgyak nem egy, hanem több temetkezés részét képezték egykor.¹³ Azonban akár úgy értelmezzük is a leletegyüttes régészeti kontextusát, nem kétséges, hogy az azt alkotó tárgyak a késő Középbirodalom idején használatos tipikus halotti felszerelések voltak. Ugyanezek a tárgytipusok (a papiruszok kivételével) gyakran előfordulnak más korabeli sírokból is,¹⁴ és minden bizonnyal ugyanazt a célt szolgálták, mint a korábbi sírmelléletek és a sírfalakon ábrázolt jelenetek: a halott túlvilági újjászületését

1. kép. A Ramesszeum alatt talált 5. számú sírból előkerült leletek egy része.
Középbirodalom (Quibell 1898, Pl. III nyomán)

és az öröklétben való továbbélését biztosították, és talán tömören bizonyos halotti rituáléokra is utaltak.

E tárgyak nem feltétlenül voltak újak abban az értelemben, hogy közülük több tárgycsoport már a korábbi leletanyagban is előfordul, de jellemzően nem halotti kontextusban. Középbiradalmi templomkörzetekben¹⁵ és településeken¹⁶ szintén találtak hasonló tárgyakat, a sírokból előkerült egyes darabok rongálódásai pedig arról tanúskodnak, hogy tényleges használati eszközök lehettek, mielőtt a sírokba kerültek. Vagyis ellentétben a Középbiradalom korábbi periódusával, amikor a sírokba helyezett mellékleteket tipikusan túlvilági használatra készítették, az új sírfelszerelések, vagy legalább egy részük, eredetileg a földi élet során használt rituális és varázseszközök voltak, amelyeket tulajdonosaik magukkal vittek a túlvilágra, mivel azok – ahogy az alábbiakban látni fogjuk – a halotti elképzelések kifejezésére is alkalmasak voltak.

A földi rítusok során használt eszközök egy igen jelentős része az anyákat és a gyermekeket segítette és védelmezte a terhesség és a szülés ideje alatt, valamint a gyermekek életének korai, veszélyes periódusában. Ezek közé tartoztak a varázshotok, amelyek hajlott formájú, vízilóagyarból készített, általában díszített, ritkábban díszítetlen eszközök voltak. Egyes darabokra írt feliratok egyértelművé teszik, hogy feladatuk az anyák és gyermekek védelmezése volt. Gyakorlati alkalmazásukról azonban keveset tudunk. Vannak, akik szerint valamilyen mágikus-apotropaikus tánc alkalmával használták őket, esetleg az anyára vagy a gyermekre helyezték, vagy az anya és a gyermek köré védelmező mágikus kört rajzoltak velük¹⁷ – ezeknek az elméleteknek azonban egyikét sem lehet igazolni. Többet tudunk viszont a varázshotok domború felületére karcolt, késekkel, kígyókkal és mágikus védelmet biztosító amulettekkel felszerelt alakokról (1. kép, 1–3; 2. kép). Ezek az állatok és fantasztikus vagy kompozit lények az egyiptomi mitológia szereplői voltak: olyan apotropaikus erővel rendelkező lények, akik a Napistent védelmezték hajnali újjászületésekor. Feladatuk az emberi szülés, illetve születés alkalmával az lehetett, hogy – mitológiai szerepüket reprodukálva – távol tartsák az ártó erőket a hajnalonként a Napistent világra hozó égistennővel azonosított anyától és a naponta újjászülető Napistennel azonosított újszülöttől.¹⁸

Szintén a szülés során használták az egyiptomi nyelven *meszhenemek* nevezett szülőtéglákat. Bár létezésükre több szöveg is utal,¹⁹ az eddig ismert egyetlen példány a közelmúltban került elő, de nem sírból, hanem egy magas rangú tisztviselő házából, aki a késő Középbiradalom idején élt Abüdoszban. A téglák használata technikai segítséget nyújtott a szülés során: az anya, aki mellett két baba segédkezett, két-két egymásra helyezett téglán guggolva vagy térdepelve szülte meg gyermekét, akit világra jöttét követően a téglákra fektettek. A szülőtéglának bajelhárító szerepük is volt: az Abüdoszban talált darabot kígyót vagy botot tartó, apotropaikus erővel rendelkező állatok és kompozit lények alakjaival díszítették, amelyek – csakúgy, mint a varázshotokon ábrázolt hasonló alakok – mágikus védelmet biztosítottak anya és gyermeke számára.²⁰

A varázshotokon és a szülőtéglán ábrázolt mágikus védelmező lényekkel megegyező alakokat ábrázoltak azon a kisméretű, csőrös fajanszcseészén, amely a középbiradalmi székhely kör-

2. kép. Varázshot részlete mágikus erejű kompozit lények ábrázolásával. Középbiradalom. Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 2005.1-E (Rázsó András felvétele)

zetében található el-List melletti temetőből került elő. Hasonló, de sokkal egyszerűbb kivitelű, agyagból készített, díszítetlen edénykéket több gyermeksírból is találtak. Arra nincs bizonyíték, hogy a csészék is részét alkották volna a szülés alkalmával végrehajtott rituálék eszköztárának,²¹ de az kétségtelen, hogy csecsemők etetésére szolgáltak. A sírokba helyezve talán a túlvilágon szükséges ételmet biztosították az elhunyt kisgyermek számára, az el-listi darabon ábrázolt apotropaikus lények pedig az ártó erőkkel szemben védelmezték tulajdonosukat.²²

A varázshotokon, az abüdoszi téglán és az el-listi csészén ábrázolt lények tehát nem feltétlenül egy konkrét rituáléhoz kapcsolódtak, hanem általában biztosították a gyermekek védelmét, valószínűleg különféle mágikus-rituális események során, vagy egyszerűen csak a mindennapokban. E lények egy része feltűnik a varázsrudakon is, amelyek négy téglatest alakú darabból álló, oldalukon és végükön állatok képével, tetejükön ugyanezen állatok háromdimenziós alakjaival díszített, általában zsírkőből készített apotropaikus eszközök voltak (1. kép, 18). Bár konkrét szerepükről semmit nem lehet tudni, egyes kutatók feltételezik, hogy a varázsrudak is a szülés során használt mágikus-rituális eszközök lehettek.²³ Azonban akármire is használták őket, a varázsrudak egy lényeges ponton különböznek a többi eszköztől. Bár a varázshotokon, a szülőtéglán és a csészén megjelenő alakok között előfordulnak valódi állatok is, gyakrabban ábrázoltak rajtuk fantasztikus vagy hibrid lényeket. Ezzel szemben a varázsrudakon kizárólag valódi állatok jelennek meg (például pávián, krokodil, oroszlán, teknős). Ez az ikonográfiai különbség talán funkcionális különbségre is vall: míg a gyermekek védelmét szolgáló, különféle formájú, tehát különféle feladatokra alkalmas, de mégis egy csoportba sorolható apotropaikus eszközök díszítése nagyon hasonló, addig a varázsrudak ettől valamennyire eltérő ikonográfiája arra utalhat, hogy szerepükben is távolabb állhattak a többi eszköztől. Talán tágabb mágikus kontextusban használták őket, ami azonban nem zárja ki azt, hogy a gyermekek mágikus védelmét szolgáló eszközökkel részben megegyező szimbolikájuk miatt azokkal együtt is alkalmazták őket.

A kígyókat tartó, oroszlánfejű, meztelen istennő (1. kép, 12) is gyakran jelenik meg a késő középbiradalmi mágikus-rituális

eszköztárban – önállóan szoborként vagy az eszközökön ábrázolt lények egyikeként. Karcsú alakja több alkalommal látható a varázsbotokon feltűnő apotropaikus lények között (1. kép, 2). Illahunban, a II. Szeszósztrisz kultusztemploma mellett épített település egyik lakóházában az istennőnek egy fából készített szobrocskáját egy pár kar alakú, a Ramesszeumban talált darabhoz (1. kép, 17) hasonló varázseszköz mellett találták meg. Utóbbi valószínűleg szintén részét képezte a szüléshez és az újszülöttek/kisgyermekes védelméhez kapcsolódó rituálék eszköztárának, és talán Ízisz és Nephthüsz istennő védelmezően kiterjesztett karját szimbolizálta.²⁴ Egy másik, az előzővel talán összenyitott lakóház egyik helyiségében pedig egy oroszlánfejet ábrázoló maszkot találtak, amelyet egy élő személy viselhetett bizonyos rituálék végrehajtása alkalmával. Lehetséges, hogy a maszk, az oroszlánfejű istennő szobrocskája és a kar alakú varázseszköz tulajdonosa ugyanaz a személy vagy család volt.²⁵

A meztelen női alakokat ábrázoló szobrocskák és a lapos, a női nemi jelleget hangsúlyozó, stilizált babák (1. kép, 9–11, 13) gyakori, de nem új elemei a késő középbirodalmi sírfelszereléseknek. Régebben *konkubinák*nak (ágyasoknak) tartották őket az egyiptológusok, amelyeknek az lett volna a rendeltetésük, hogy a sír tulajdonosa számára a túlvilágon is biztosítsák a szexuális örömeiket és a reprodukciós képességet. Azonban ilyen tárgyakat nemcsak férfiak, hanem nők és gyermekek sírjában is találtak. A későbbi időkben a sikeres fogantatás és gyermekszülés érdekében Hathor istennőnek felajánlott votív tárgyként is elhelyezték őket templomkörzetekben. Ezért ma ezeknek a szobrocskákknak inkább a termékenységi szerepét hangsúlyozzák, és gyakran nevezik őket termékenységi szobrocskákknak, bár valószínű, hogy mágikus-rituális védelmező és gyógyító szerepük ennél általánosabb volt.²⁶

A Ramesszeum alatti sírban talált leletek eddig tárgyalt darbjait közvetlen vagy közvetett módon mind kapcsolatba lehet hozni a sikeres fogantatás és szülés érdekében végrehajtott, valamint az anyák és kisgyermekes védelmét szolgáló rituálékkal. A földi termékenységgel és szüléssel kapcsolatban álló eszközök alkalmasak voltak arra is, hogy a túlvilágon újjászületni kívánó halott számára hasonló segítséget és védelmet biztosítsanak. A két esemény – e világi születés és túlvilági újjászületés – közötti kapcsolat a tárgyi leletanyagban a késői Középbirodalom idején válik nyilvánvalóvá, amikor a szülés és a gyermekek mágikus védelme során használt apotropaikus eszközök sírmelléleként is megjelennek. Más szavakkal: ekkor a földi élet ritusai során alkalmazott mágikus-rituális eszközök és a sírokban elhelyezett felszerelések közötti korábbi elég egyértelmű (bár valószínűleg akkor sem zárt) határ elmosódni látszik. Ugyanakkor a határok bonyolult természetét figyelembe véve ebből nem következik, hogy a földi és a halotti rituálék során használt eszközök közötti viszony tükrözi az ugyanezen rituálék szimbolikája közötti tágabb kapcsolatot és határokat. Lehetséges, hogy a földi és a halotti rituális szféra közötti határok, az eltérő tárgyi eszköztártól függetlenül, már korábban is átjárhatóak voltak, és ha ez így volt, akkor a fent már említett társadalmi tényezők mellett ez is szerepet játszhatott az eszközök egységesedésében.

A ramesszeumi leletanyagban előfordulnak különféle szimbólumokat, növényeket és állatokat ábrázoló modellek és szobrocskák is (1. kép, 5–7, 14–16), amelyek igen gyakoriak a késő középbirodalmi régészeti anyagban. Ezek szintén mágikus-rituális jelentéssel bírtak, de használatukról alig tudunk valamit.

Több szimbólum (például a lóbusz vagy a *dzsed*-oszlop, 1. kép, 15, 16) a megújulás és a maradandóság képességére utalt. Sírokba helyezve ezek a tárgyak a halott túlvilági újjászületését biztosították. Az állatszobrocskákknak különféle funkciója lehetett az ábrázolt állathoz társított – sokszor összetett és több szerepet is lehetővé tevő – szimbolika alapján. Azoknak az állatoknak (például oroszlán, krokodil, víziló), amelyek az egyiptomi vallásos szimbolikában a káosz (is) otthont adó területeken (sivatagban, vízben, mocsarakban) éltek, hagyományosan a káosz erői elleni harcban volt szerepük: azaz képesek voltak élőkől és halottaktól távol tartani a gonosz erőket. Azonban ugyanezen állatok között voltak olyanok, amelyek a termékenységgel is kötődtek (mint a víziló). Másokat (különösen a fiatal állatokat, például a borjút) a gyermek Napistennel azonosították az egyiptomiak, és több állat is szimbóluma lehetett a termékenységgel és az újjászületéssel (így a pávián). A modellek és szobrocskák különféle régészeti kontextusokból kerültek elő: egyes darabok sírmellélek voltak, mások votív tárgyak, megint mások talán játéktárgyak.²⁷ Előkerülésük körülményeinek ez a változatossága – csakúgy, mint a korábban tárgyalt eszközök esetében – a földi élet rituáléi és a halotti kultusz közötti átjárhatóságra utal. Ezt alapvetően (elsősorban az apotropaikus védelemre, valamint a termékenység és az újjászületés biztosítására kiterjedő) általános szerepük tette lehetővé, és valószínű, hogy földi alkalmazásuk is tág, a különféle rituálék határain átívelő volt (akár a szüléshez kapcsolódó és a kisgyermekes védelmét szolgáló ritusok során is alkalmazhatták őket, mint ahogyan egyes állatok valóban megjelennek például a varázsbotokon ábrázolt apotropaikus lények között). Ebből az is következik, hogy a rituáléknak nem feltétlenül volt pontosan meghatározott összetételű kellékára. Egy-egy rituálétípushoz valószínűleg tartoztak bizonyos állandó eszközök (mint a szülőtéglá a szülés rituáléja során), míg bizonyos általános célok elérésére mágikus-rituális tárgyak sora állt rendelkezésre, amelyekből elég volt egyet vagy néhányat alkalmazni. Ezért a varázslók, bábák vagy a rituálékat, mágikus cselekményeket végző más (nem feltétlenül professzionális) személyek tulajdonában lévő vagy általuk használt állandó vagy alkalmi eszköztárak is változatos összetételűek lehettek, s az, hogy az egyes mágikus-rituális események során milyen konkrét mágikus erejű tárgyakat használtak, valószínűleg attól is függött, hogy kinek milyen eszköz állt a rendelkezésére.

Apotropaikus lények: a mágikus identitások, szerepek és tulajdonságok határai

A határok rugalmassága és átjárhatósága nem csak a földi és a halotti rituálék közötti kapcsolatban és a mágikus-rituális eszköztár változatos használatában mutatható ki. Egy-egy vallási elképzelés kifejezésére az egyiptomiak képek és szimbólumok egész sorát használták, és fordítva: a szimbólumok legnagyobb része alkalmas volt több jelentés kifejezésére is. Ez lehetővé tette a szimbólumok alkalmazói számára, hogy különböző esetekben részben vagy akár teljesen eltérő képi szimbólumokkal fogalmazzanak meg azonos vagy hasonló tartalmakat.²⁸ Ugyanilyen komplex és rugalmas külső és belső határokkal rendelkező szimbólumkészletekből válogattak az egyiptomiak az apotropaikus lények és tulajdonságaik megformálásakor és konkrét feladatokra való kiválasztásukkor.

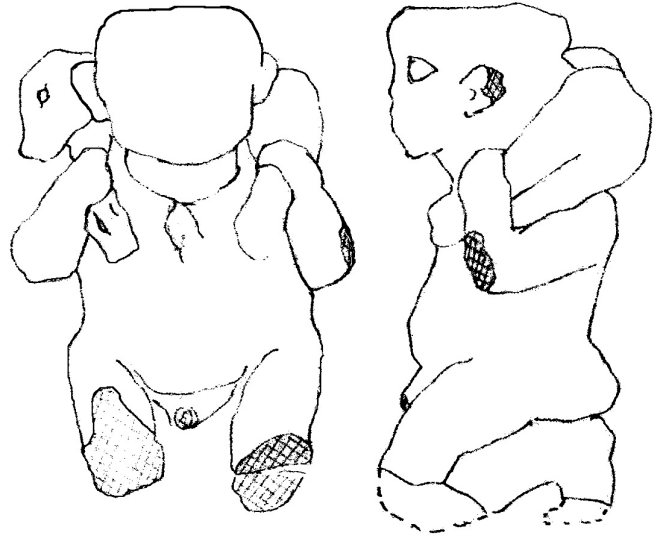

A mágikus erővel rendelkező lények tipikusan köztes lények, amelyek határhelyzetükből eredően képesek az emberek számára áthatolhatatlan határokkal elválasztott szférák (e világ és túlvilág) közötti átjárásra és kommunikációra. Más szavakkal: köztes természetükből nyerik mágikus erejüket. A középbirodalmi mágikus-rituális gyakorlatban ilyen köztes lények voltak a már említett varázsbotokon és más apotropaikus eszközökön két vagy három dimenzióban megjelenített alakok, amelyeket két nagyobb csoportra lehet felosztani:

1. Valódi állatok, amelyek az egyiptomiak által veszélyesnek tartott, a káosz hatalmainak otthont adó marginális területeken (sivatagban, vízben, mocsárban) éltek.
2. Fantasztikus és hibrid isteni/démoni alakok, amelyek nemcsak abban az értelemben voltak köztes lények, hogy az immanens világ határain túl léteztek, hanem azért is, mert egyszerre különféle lények tulajdonságaival és így több identitással rendelkeztek.²⁹

Az e világ és túlvilág között kommunikálni képes liminális lények csoportjához tartoznak a mágikus erejű szobrocskák által megjelenített férfi és női alakok, gyermekek és törpék. Egyes darabok önálló alakokat ábrázolnak, más darabokon az emberi figurák kompozíciót alkotnak további szereplőkkel (például gyermekkel, majommal, kutyával, borjúval).³⁰ Az ábrázolt tevékenységek (gyermek dajkálása/szoptatása, edény szállítása, hangszeres játék) és a szereplők öltözete (nagyon gyakran meztelensége) arra utal, hogy a figurák nem a felső társadalmi rétegekre jellemző típusokat jelenítenek meg, hanem inkább azok intim, privát környezetéhez tartozó, alávetett pozícióban lévőket (fiatal szolgát/szolgálot, dajkát/szoptató dajkát, törpét), akiknek az életben is voltak mágikus-rituális feladataik. A szolgák/szolgálok részt vettek a halotti áldozatok bemutatásában;³¹ a dajkák mágikus-rituális ismeretekkel is rendelkeztek, amire a rájuk bízott gyermekek védelme érdekében volt szükségük;³² a törpéket pedig gyakran alkalmazták kultikus/rituális táncok bemutatására.³³ Így nem meglepő, hogy ezek a figurák alkotják a mágikus szobrocskák szereplőgárdájának egy jelentős csoportját. Hasonló szobrocskák nagy számban kerültek elő predinasztikus és korai dinasztikus kori szentélyekből és sírokból,³⁴ majd eltűnnek a régészeti anyagból, és csak a Középbirodalom idején jelennek meg ismét.³⁵ A Középbirodalom idejéből származó darabok viszont szélesebb körű használatra utalnak: nemcsak sírokból és templomkörzetekben találtak ilyen szobrocskákat, hanem egy településen, Illahunban is, ahol a mindennapi élet kultuszai során használhatták őket.³⁶ Ugyancsak különböznek a középbirodalmi darabok a korábbiaktól a tekintetben, hogy ikonográfiai repertoárjuk szélesebb: olyan új típusok és egyedi alakok születtek ebben a korszakban, amelyek bizonyos mágikus identitások és tulajdonságok közötti, a mágikus szobrocskák műfaján belüli és kívüli határok összemosódásával jöttek létre.

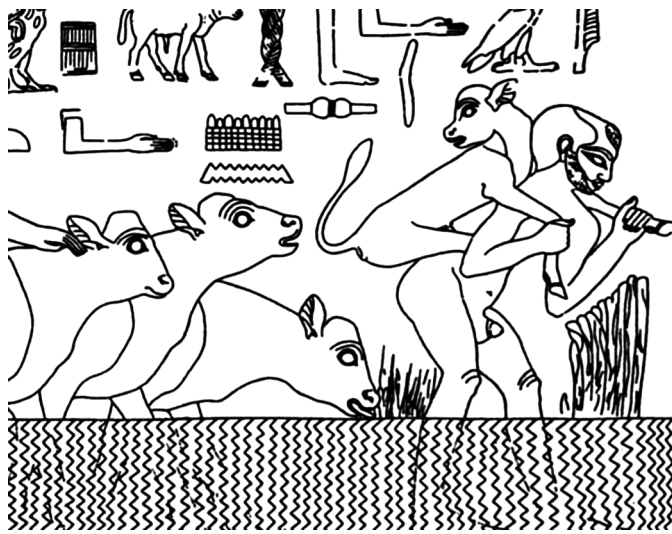
Az egyik ilyen új típus a ramesszeumi leletanyagban is előforduló nagy hasú törpe alakja, aki egy borjút tart a vállán. A késő Középbirodalom idejéből több hasonló szobrocskát is ismerünk (3. kép).³⁷ A borjút vivő törpe egyik előképe minden bizonnyal az az óbirodalmi sírokból ábrázolt jelenet, amely szarvasmarhák vizen való átkelését ábrázolja: a csorda előtt egy pásztor halad, aki egy borjút visz a vállán, így ösztönzi a tehenet és a csordát az átkelésre, miközben védelmezi a borjút, a fiatal Napisten szimbólumát (4. kép).³⁸ A jelenetnek állandó

3. kép. Borjút vivő törpe fajansz szobrocskája. Középbirodalom. Boston, Museum of Fine Arts, ltsz. 11.1524 (Hornemann 1966, 1339 nyomán)

része egy mágikus mozdulatot tevő másik férfialak is, akinek feladata, hogy elhárítsa a vízben élő, az átkelés során a csordát fenyegető lényeket (víziló, krokodil), akik egyben a napistenre és a halottra leselkedő kozmikus/túlvilági veszélyek szimbólumai is. A jelenet mágikus tartalma nyilvánvaló. És szintén nyilvánvaló benne a pásztor mágikus védelmező szerepe, aki, mint a termékeny Nílus-völgy határain elhelyezkedő legelők lakója, gyakran jelenik meg mágikus képességekkel rendelkező liminális lényként az egyiptomi forrásokban.³⁹ A késő középbirodalmi kisplasztikában azonban a pásztor összeolvad (vagy felcserélődik) egy másik mágikus erejű liminális lényvel, a törpével, akinek alakja gyakori már a predinasztikus és korai dinasztikus votív és sírba helyezett szobrocskák között.⁴⁰ Az óbirodalmi sírjelenet mellett ezekben a korai törpeábrázolásokban kereshetjük a másik előképét azoknak a középbirodalmi szobrocskáknak, amelyek a borjút vivő férfit meztelen, torz testarányokkal ábrázolt, nagy hasú, aránytalanul nagy fejű törpeként jelenítik meg.

A nagy fejű, nagy hasú, meztelen törpe alakja keveredett a fogoly motívumával is. Legalábbis erre utal egy, a brüsszeli Musées royaux d'art et d'histoire gyűjteményéhez tartozó fajansz szobrocska,⁴¹ amely egy nagy hasú, meztelen férfit ábrázol. A férfi térdepel, és előlről úgy néz ki, mintha karjait hátul, a könyökénél megkötötték volna – így jelenítik meg hagyományosan az egyiptomi művészetben a foglyokat. Oldalnézetből és hátulról azonban jól látható, hogy a férfi karjai nincsenek összekötözve, hanem egy emberszabású lényt, valószínűleg majmot tart a hátán. A fogoly – az Egyiptom határain túli meghódított területek lakója – szintén liminális lénynek számított, és hozzátartozott az egyiptomiak mágikus szimbólumkészletéhez. A foglyokat ábrázoló szobrocskákat (más néven átokfigurákat) rituálisan eltemették vagy megsemmisítették, ezzel tették ártalmatlanná Egyiptom általuk szimbolizált ellenségeit.⁴² A térdre kényszerített és megkötözött, tehát az eredeti

4. kép. Borjút vivő pásztor ábrázolása Ti szakkarai masztabájában. Óbirodalom (Wild 1953, Pl. CXXIV nyomán)

ártó funkcióját elvesztett, ellenség mint mágikus alak összeolvadhatott más mágikus lényekkel is, s ezzel átvette azok apotropaikus funkcióját.⁴³

A mágikus szimbolikában nem voltak élesek a határok ember és állat között sem. Ezt többek között egy, a londoni Petrie Museum tulajdonában lévő macskafejű törpe szoborcskája bizo-

5. kép. Kutyát tartó törpe mésző szoborcskája. Középbírodalom. Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 51.248 (Szesztay Csanád felvétele)

nyítja.⁴⁴ Az emberi és állati jegyeket egyaránt viselő lények viszonylag gyakoriak voltak a Középbírodalom művészetében, de nem számítottak középbírodalmi újításnak: például a predinasztikus Tell el-Farkhából előkerült egy madárfejű, oroszlántestű, de emberi kezekkel ábrázolt lény szoborcskája.⁴⁵ Az állati és emberi tulajdonságok és testi jegyek azonban nemcsak keveredhettek, hanem a szerepek teljes egészében is kicserélhetőek voltak. Több szoborcskát is ismerünk, amelyek majmokat ábrázolnak olyan szerepekben és tevékenységek végzése közben, amelyeket más szoborcskák emberi szereplőkkel jelenítenek meg. Egy el-Listből származó középbírodalmi darab két guggoló nőt ábrázol, akik közül az egyik a másik haját rendezgeti, míg egy Thébából előkerült, szintén középbírodalmi szoborcaska két majmot jelenít meg hasonló tevékenység közben.⁴⁶ El-Listből előkerült két másik szoborcaska is: az egyik egy meztelen férfit, a másik egy majmot ábrázol, mindkettőt ugyanabban a pozícióban, kicsit behajlított térdekkel és előre nyújtott nyakkal, magasra emelt fejjel.⁴⁷ A majom emberrel való ikonográfiai felcserélhetőségének motívumát néha az ún. „népi kultúrából” eredeztetik,⁴⁸ vagy a humor egyik tipikus forrásaként értelmezik.⁴⁹ Azonban a majom emberi tevékenységben való megjelenítésére már a korai dinasztikus korból és az Óbirodalomból is vannak példánk, olyan példák, amelyek elit kontextusban jelennek meg. Ez nem meglepő, hiszen a majom mint kedvenc háziállat állandó része volt az elit háztartásoknak, és valószínűleg csak az elit háztartásoknak. A majmok mindennapos jelenléte az elit intim környezetében és (a valóban humor forrásául szolgáló) hajlama az ember utánzására nyilván mind szerepet játszottak jellegzetes ikonográfiájának kialakulásában és alkalmazásában. Ugyanakkor a mágikus erejű figurák esetében majom és ember felcserélhetősége utal a mágikus szerepek és képességek közötti átjárhatóságra is.

A mágikus-rituális lények ikonográfiai repertoárjában nem csak konkrét alakok és szerepek keveredtek. Egyes testi jellegzetességek a test egészétől elszakadva, önálló mágikus jelentést hordozó elemmé váltak. Ezek közül az egyik legjelentősebb a nagy has motívuma, amely feltűnő elemként jelenik meg a késő középbírodalmi ember alakú szoborcskák egy jelentős részén (5. kép). Meglepő módon elsősorban nem női figurákat ábrázoltak így, hanem férfi törpéket vagy olyan alakokat, amelyeknél az elsődleges szexuális jegyeket nem jelenítették meg, így nemük nem dönthető el egyértelműen. Ez azt mutatja, hogy a motívum nem annyira a terhességre utal, hanem inkább valamilyen más, bár a terhességhez is kapcsolódó, mágikus jelentéssel bíró képességet vagy állapotot szimbolizál (például a regeneráció képességét és/vagy a bőséget).⁵⁰

A mágikus szerepek felcserélhetősége, keveredése, valamint a mágikus jelentéssel bíró jegyek, jellegzetességek önálló elemmé válása és vándorlása arra utal, hogy a különböző mágikus lényeknek vagy nem feltétlenül volt jól körülhatárolható szerepe, vagy ha volt, ez nem vált kizárólagossá. Ez a rugalmasság tipikus jellemzője volt az egyiptomi szimbólumalkotásnak, azonban a késő Középbírodalom idején a mágikus lények ábrázolásában olykor a szokásosnál is intenzívebb és szuverénebb módon nyilatkozott meg, számtalan fantasztikus és groteszk alakot létrehozva, amelyek identitásai és tulajdonságai között az amúgy is átjárható határok még jobban összemosódtak. Mindez egy olyan korban történt, amikor a társadalmi és műveltségi határok jelentős átrendeződésére került sor az élet számtalan területén.

Jegyzetek

- 1 Például az építészetben és a szobrászatban: Vandier 1954, 184–187; Vandier 1958, 181–184; Russmann 2001, 35 és 40. jegyzet.
- 2 Quirke 1990, 1–3; Bourriau 1991; Franke 1991; Parkinson 2002, 6; Richards 2005, 173; Grajetzki 2006, 51–58.
- 3 Kemp 1989, 112–113; 136; Richards 2005, 173–180.
- 4 Quirke 1990, 2–4.
- 5 Bourriau 1991, 11, 15–16; Franke 1991; Richards 2005, 173–180.
- 6 Bourriau 1991, 15; Richards 2005, 125–172.
- 7 Leahy 1989.
- 8 Bourriau 1991, 8–11.
- 9 Bourriau 1991, 11–14.
- 10 5. számú sír: Quibell 1898, 3, pl. III; Kemp–Merrillees 1980, 166; Parkinson 1991, XI–XIII; Gnirs 2009, 128–149.
- 11 Bourriau 1988, 110; Quirke 1990, 187–188; Ritner 1997, 222–224.
- 12 Gnirs 2009, aki azonban feltételezi, hogy a papiruszok nem ugyanahhoz a temetkezéshez tartoznak, mint a mágikus-rituális tárgyak. Ez a magyarázat nyilván azért szükséges, mert valószínűtlen, hogy a differenciált tartalmú papiruszok egy bába tulajdonát képezték volna.
- 13 Tooley 1989, 314.
- 14 Lásd pl. Kemp–Merrillees 1980, 105–175.
- 15 Lásd a Bübloszban, az Obeliszkok templomában talált depozitot: Dunand 1958, nos. 15121–15566, pls. XCV–CXIII.
- 16 Például Illahunban, a II. Szeszósztisz halotti együttese mellett épített településen: Quirke 2005, 81–84, 97–105.
- 17 A különféle elméletekhez lásd pl. Hayes 1959, I, 248–249; Altenmüller 1965, 178–186; Bourriau 1988, 114; Wegner 2009, 484.
- 18 Altenmüller 1965. A Szépművészeti Múzeumban őrzött varázskészhez lásd: Hubai 2008; Liptay: Kóthay–Liptay 2012, 38–39 (no. 15).
- 19 Lásd pl. a *Hufu és a varázslók* című középbiriodalmi elbeszélést: Kákósy 1963, 53–54.
- 20 Wegner 2009.
- 21 Ahogyan Wegner (2009, 481–482) javasolja.
- 22 Hayes 1959, I. 247; Quirke 2005, 102; Szpakowska 2008, 47–48.
- 23 Bourriau 1988, 114–116; Wegner 2009, 473–474; Gnirs 2009, 137–138.
- 24 Dubiel 2008, 70.
- 25 Quirke 2005, 81–84. A középbiriodalmi oroszlánmaszkot, valamint az oroszlánfejű férfi és női istenségeket gyakran hozzák kapcsolatba a későbbi törpe alakú, oroszlánsörénnyel és -fülekkel ábrázolt Bész istennel, aki az Újbirodalomtól kezdve a mindennapi kultuszok legkedveltebb istensége volt, és akinek alakja szintén kötődik a szüléssel kapcsolatos mágikus-rituális elképzelésekhez. A középbiriodalmi oroszlánfejű istenségek (Aha és női párja, Ahat) azonban nem törpe alakúak: a női isteneket oroszlánfejű és karcsú női testtel ábrázolták, míg a férfi istenek oroszlánfejűek voltak, és testük ábrázolása is arra vall, hogy eredetileg oroszlán-testűek lehettek (Romano 1989, 52–54; Volokhine 1994), ezért kapcsolatuk a későbbi Bészszel inkább csak közvetett lehet.
- 26 Pinch 1993, 211–225; Waraksa 2008.
- 27 Tooley 1991; Quirke 1998.
- 28 Ezt a fajta gondolkodást a kutatók gyakran megkülönböztetik a modern európai logikától, és komplementernek nevezik (lásd pl. Hornung 2009, 204–209 vagy Kákósy 1993, 375–376). Azonban az egyiptomi gondolkodás és szimbólumalkotás egy újabb, figyelemre méltó, a modern európai emberétől nem is annyira eltérő értelmezéséhez lásd René van Walsem cikkét (1997, főleg 321–323), aki azt hangsúlyozza, hogy a szimbólumok adott esetre való alkalmazása (kiválasztása) függ az alkalmazótól (ahogyan a tudományos megfigyelés a megfigyelőtől). Így a teljes szimbólumkészletek nem együttesen és egyidejűleg, hanem konkrét időhöz, térhez és műveltséghez kötött körülmények között voltak érvényesek az egyiptomiak számára is.
- 29 A varázsbotokon ábrázolt lényekről részletesen lásd Altenmüller 1965, 136–177.
- 30 Dasen 1993, pls. 30–34; Kemp–Merrillees 1980, pls. 10–11, 14, 17–24.
- 31 Sztélék ábrázolásain gyakran jelennek meg a sztélé tulajdonosának háztartásához tartozó szolgák, akik áldozati ajándékot szállítanak a halott számára. Ugyanezt bizonyítja egy középbiriodalmi pap levele is, amelyet egy halott családtaghoz ír egy beteg szolgáló érdekében. Ebben azzal fenyegeti a halottat, hogy ha nem segíti a szolgát a betegség elleni harcban, akkor az nem fogja bemutatni számára az áldozatot: Kóthay–Gulyás 2007, 146 (no. 40).
- 32 Gnirs 2009, 151–153.
- 33 Baines 1992; Dasen 1993, 46–54, 131–133.
- 34 Pl. Kemp 1989, 72–74; Craig Patch 2011, 171–179; vagy Chłodnicki *et al.* 2012, 206–231.
- 35 Bár a szobrocskák használatának nincs régészeti nyoma a közbeeső időben, ez nem jelenti azt, hogy használatuk vagy a hozzájuk kapcsolódó elképzelések eltűntek volna – ennek éppen a Középbiriodalom idején való „visszatérésük” lehet egyik bizonyítéka.
- 36 Raven, 1987, 14–15; Quirke 2005, 97–99.
- 37 Gnirs 2009, 141–142.
- 38 Arnod 2008, 2–4.
- 39 Goedicke 1970; Ritner 1997, 225–227; Pinch 1994, 121.
- 40 Dasen 1993, 104–109; Buszek 2008; Craig Patch 2011, 119–122.
- 41 Ltsz. E.07434:
http://carmentis.kmkg-mrah.be/eMuseumPlus?service=RedirectService&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=2&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F (hozzáférés: 2013. február).
- <http://carmentis.kmkg-mrah.be/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=84495&viewType=detailView>
- 42 Pinch 1994, 92–94.
- 43 Petrik Máté (Petrik 2009) hasonló ikonográfiai és funkcionális átjárhatóságot feltételez a 17–18. dinasztia idején gyártott női terrakotta alakok és a hátrakötözött kezű szobrocskák között. Bár ő az általa vizsgált konkrét invenciót (a két típus ikonográfiájának összeolvasztását) konkrét helyhez (Théba), időhöz (17. dinasztia) és meghatározott fazekashoz köti (227. oldal), valószínű, hogy az általa leírt esetekben is a mágikus elemek ikonográfiai keverésének/összeolvasztásának széleskörűen használt, tipikus eszközéről van szó, amelynek gyakorlata az egyiptomi történelem legkorábbi időszakáig nyúlik vissza.
- 44 UC 62248: <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/photo.aspx?maxphotos=2> (hozzáférés: 2013. február).
- <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/search.aspx>
- 45 Chłodnicki *et al.* 2012, 216–217 (fig. 24).
- 46 Hayes 1959, I. 221–222 (fig. 138).
- 47 Kemp–Merrillees 1980, 140 és pl. 23.
- 48 Kemp–Merrillees 1980, 162.
- 49 Houlian 2001, 17–23.
- 50 Vö. Nakamura–Meskell 2009, 205–207, 211–212.

Bibliográfia

- Altenmüller, H. 1965. *Die Apotropaia und die Götter Mittelägyptens. Eine typologische und religionsgeschichtliche Untersuchung der sogenannten „Zaubermesser“ des Mittleren Reichs.* München.
- Arnold, Do. 2008. „Egyptian Art – A Performing Art?": S. H. D'Auria (szerk.): *The Servant of Mut. Studies in Honor of Richard A. Fazzini.* Leiden–Boston.
- Baines, J. 1992. „Merit by Proxy: The Biographies of the Dwarf Dje-ho and His Patron Tjaiharpa": *Journal of Egyptian Archaeology* 78, 241–257.
- Bourriau, J. 1988. *Pharaohs and Mortals. Egyptian Art in the Middle Kingdom.* Cambridge University Press.
- Bourriau, J. 1991. „Patterns of Change in Burial Customs during the Middle Kingdom": S. Quirke (szerk.): *Middle Kingdom Studies.* New Malden, 3–20.
- Buszek, A. 2008. „Dwarf Figurines from Tell el-Farkha": *Studies in Ancient Art and Civilization* 12, 35–55.
- Chłodnicki, M. – Ciałowicz, K. M. – Mączyńska, A. (szerk.) 2012. *Tell el-Farkha I. Excavations 1998–2011.* Poznań–Kraków.
- Dasen, V. 1993. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece.* Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford.
- Dubiel, U. 2008. *Amulette, Siegel und Perlen. Studien zu Typologie und Tragesitte im Alten und Mittleren Reich.* Orbis Biblicus et Orientalis 229. Fribourg–Göttingen.
- Dunand, M. 1958. *Fouilles de Byblos. II. 1933–1938.* Paris.
- Franke, D. 1991. „The Career of Khnumhotep III of Beni Hasan and the So-Called Decline of the Nomarchs": S. Quirke (szerk.): *Middle Kingdom Studies.* New Malden, 51–67.
- Gnirs, A. M. 2009. „Nilpferdstosszähne und Schlangenstäbe. Zu den magischen Geräten des so genannten Ramesseumsfundes": D. Kessler et al. (szerk.): *Texte – Theben – Tonfragmente. Festschrift für Günter Burkard.* Wiesbaden, 128–155.
- Goedicke, H. 1970. „The Story of the Herdsman": *Chronique d'Égypte* 45, 244–266.
- Grajetzki, W. 2006. *The Middle Kingdom of Ancient Egypt: History, Archaeology and Society.* London.
- Hayes, W. C. 1959. *The Scepter of Egypt. A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art from the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom.* I–II. New York.
- Hornemann, B. 1966. *Types of Ancient Egyptian Statuary.* Copenhagen.
- Hornung, E. 2009. *Az egy és a sok. Az óegyiptomi istenvilág.* Budapest.
- Houlihan, P. F. 2001. *Wit & Humour in Ancient Egypt.* London.
- Hubai P. 2008. „Der zerbrochene Zauberstab. Vom Nutzen der Magie oder das Apotropaion zu Budapest": *Studien zur Altägyptischen Kultur* 37, 169–198.
- Kákósy L. 1963. „Khufu és a varázslók": Dobrovits A.: *A Paraszt-panaszai. Óegyiptomi novellák.* Budapest, 45–56.
- Kákósy L. 1993. *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája.* Budapest.
- Kemp, B. J. 1989. *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization.* London – New York.
- Kemp, B. J. – Merrillees, R. S. 1980. *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt.* Mainz am Rhein.
- Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007. *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből.* Miskolc.
- Kóthay K. A. – Liptay É. (szerk.) 2012. *A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye.* Budapest.
- Leahy, A. 1989. „A Protective Measure at Abydos in the Thirteenth Dynasty": *Journal of Egyptian Archaeology* 75, 41–60.
- Nakamura, C. – Meskell, L. 2009. „Articulate Bodies: Forms and Figures at Çatalhöyük": *Journal of Archaeological Method and Theory* 16/3, 205–230.
- Parkinson, R. 1991. *The Tale of the Eloquent Peasant.* Oxford.
- Parkinson, R. B. 2002. *Poetry and Culture in Middle Kingdom Egypt: A Dark Side to Perfection.* London – New York.
- Patch, C. D. 2011. *Dawn of Egyptian Art.* New York.
- Petrik M. 2009. „Hátrakötözött kezű alakot ábrázoló terrakotta kislapsztika": *A Szépművészeti Múzeum közleményei* 110–111, 215–242.
- Pinch, G. 1993. *Votive Offerings to Hathor.* Oxford.
- Pinch, G. 1994. *Magic in Ancient Egypt.* London.
- Quibell, J. E. 1898. *The Ramesseum. Egyptian Research Account, 1896.* London.
- Quirke, S. 1990. *The Administration of Egypt in the Late Middle Kingdom: The Hieratic Documents.* New Malden.
- Quirke, S. 1998. „Figures of Clay: Toys or Ritual Objects": S. Quirke (szerk.): *Lahun Studies.* Reigate, 141–151.
- Quirke, S. 2005. *Lahun: A Town in Egypt 1800 BC, and the History of its Landscape.* London.
- Raven, M. J. „A Puzzling Pataekos": *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 67, 7–16.
- Richards, J. 2005. *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom.* Cambridge.
- Ritner, R. K. 1995². *The Mechanics of Ancient Egyptian Magic.* SAOC 54. Chicago.
- Romano, J. F. 1989. *The Bes-Image in Pharaonic Egypt.* Doktori disszertáció, New York University.
- Russmann, E. R. 2001. *Eternal Egypt. Masterworks of Ancient Art from the British Museum.* London.
- Szpakowszka, K. 2008. *Daily Life in Ancient Egypt: Recreating Lahun.* Malden.
- Tooley, A. M. J. 1989. *Middle Kingdom Burial Customs. A Study of Wooden Models and Related Material.* Doktori disszertáció, Liverpool.
- Tooley, A. 1991. „Child's Toy or Ritual Object?": *Göttinger Miscellen* 123, 101–107.
- Vandier, J. 1954. *Manuel d'archéologie égyptienne. II. Les grandes époques. L'architecture funéraire.* Paris.
- Vandier, J. 1958. *Manuel d'archéologie égyptienne. III. La statuaire.* Paris.
- Volokhine, Y. 1994. „Dieux, masques et hommes: à propos de la formation de l'iconographie de Bès": *Bulletin de la Société d'Égyptologie* 18, 81–95.
- Walsem, R. van 1997. „The Struggle Against Chaos as a 'Strange Attractor' in Ancient Egyptian Culture. A Descriptive Model for the 'Chaotic' Development of Cultural Systems": J. van Dijk (szerk.): *Essays on Ancient Egypt in Honour of Herman te Velde.* Groningen, 317–342.
- Waraksa, E. A. 2008. „Female Figurines (Pharaonic Period)": W. Wendrich (szerk.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology.* Los Angeles. <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz000s-3mm6>
- Wegner, J. 2009. „A Decorated Birth-Brick from South Abydos: New Evidence on Childbirth and Birth Magic in the Middle Kingdom": D. P. Silverman – W. K. Simpson – J. Wegner (szerk.): *Archaism and Innovation: Studies in the Culture of the Middle Kingdom.* New Haven – Philadelphia, 447–496.
- Wild, H. 1953. *Le tombeau de Ti. II.* Le Caire.

Bradley J. Parker (1962) történész, régész, a University of Utah oktatója. Kutatási területe Mezopotámia kultúrája és régészete.

Önálló kötete: *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. The Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki, 2001.

A birodalom peremén

AsszírIA anatóliai határa Kr. e. 700 körül – kísérlet a feltérképezésre

Bradley J. Parker

Bevezetés

A határkutatás (*frontier studies*) régóta számos társadalomtudományi területet érintő vita középpontjában áll. Fredrick Jackson Turner már 1893-ban az amerikai történelmi kutatások előterébe állította a határkutatást azzal érvelve, hogy az amerikai társadalom politikai, gazdasági és kulturális alapjait nem Európa hatása alakította ki, hanem Amerika határvidékélménye. A végtelen, „üres” amerikai vadnyugat meghódítása az amerikai telepeseket elválasztotta európai kortársaiktól, miközben az embert próbáló életmód a határzónában létrehozta az individualizmus és demokrácia sajátos amerikai értékeit. Bár ezen elmélet mára több okból is tartahatatlanná vált – például etnocentrizmusa és linearitása miatt –, a Turner tétele által kiváltott vita a mai napig érezteti hatását a határzónát érintő kutatásokban, több tudományterületen is.¹ A határzónák kérdése természetesen a földrajztudósok számára is fontos, akik a 20. század elejétől kezdve a témát saját diskurzusukban tárgyalják.² Az olyan fogalmak, mint a tengeri és légi, politikai és etnikai határok általuk kidolgozott meghatározása valóban alapvető jelentőséggel bírt a modern nemzetállamok fizikai valójának kialakításában.³ A klasszikus antikvitás kutatásában és az ókortörténet egyéb területein is hosszú múltra tekint vissza a határzónák tanulmányozása, különösen a Római Birodalom összefüggésében.⁴ A határkutatás először az akkulturáció folyamatának tanulmányozása révén érte el a társadalomtudományokat és az antropológiát,⁵ utóbb Wallerstein világrendszer-elméletén keresztül.⁶ Az utóbbi években a világrendszer-elmélet azzal segítette a határkutatást, hogy elméleti keretet biztosított a különböző tudományágakban működő kutatóknak, s egyúttal figyelmüket a magterület államalakulatairól a periférikus régiók felé irányította.⁷ A diskurzus hamarosan a régészetre is kiterjedt, amint a kutatók megkísérelték a modell alapvető megállapításait az ókori világra alkalmazni.⁸

A témában zajló csaknem évszázados kutatások ellenére továbbra sincs konszenzus azon osztályozó és összehasonlító keretrendszereket illetően, amelyen belül az interdiszciplináris határkutatás megvalósulhatna.

Annak oka, hogy a témában még nem sikerült konszenzusra jutni, szorosan összefügg a határzónák természetével, és egyúttal érthetővé teszi, miért gyakorolhat hatást e terület a legkülönbözőbb háttérű kutatókra: a határzónahelyzetek *per definitionem* dinamikusak. A különböző kultúrkörök peremén (esetleg azok között) elhelyezkedő határzónák kijelölik azt az ökológiai és földrajzi teret, amelyen belül a kultúrák közötti kapcsolat megvalósul. A határzónák ezért állandóan változnak térben és időben, így egyetlen határzónáról is gyökeresen eltérő képet kapunk, ha más-más kronológiai vagy földrajzi nézőpont szerint vizsgálódunk, nem beszélve a határzónák összehasonlító jellegű kutatásáról. A határzónákon belüli és azok közötti extrém variációs lehetőségekre tekintettel nem meglepő, hogy minden diszciplína megalkotta a maga saját elméleteit és modelljeit a határzónahelyzet tanulmányozására.

Figyelembe véve a határzónákon belüli és azok közötti, valamint a határkutatás elemzési modelljein és megközelítési módjain belüli, illetve azok közötti változatosságot, első lépésként érdemes meghatározni a határzónák tanulmányozásának alapvető célkitűzéseit. Mindenekelőtt tisztáznunk kell a terminológiát, amellyel a határzónák

különböző megjelenési formáit osztályozhatjuk. Másodszor a különböző határzónák összehasonlítását elősegítendő egységes terminológia alapján kell meghatározni és kategorizálni az egyes határhelyzeteket. Harmadszor az egyes határzónákat tanulmányozva a határzónák dinamikája mögött álló mechanizmusok, illetve az azokat befolyásoló tényezők meghatározására összpontosítunk. Negyedszer megkíséreljük megérteni, hogy ezen dinamika hogyan hatott a magterületre és a határzónán túli területekre. Végül az egyes határzónahelyzetek összehasonlítása nyomán modelleket állítunk fel, amelyeken belül a határkutatás közös témáit jellemezhetjük és elemezhetjük.

Jelen tanulmány célja az, hogy megbirkózzon az első feladattal, oly módon, hogy egy specifikus határzónát vesz alaposan szemügyre a történelem egy adott időszakában. Ennek során ismertetem a kategorizációra tett korábbi kísérleteket, és javaslatot teszek munkaterminusok kialakítására, melyek a földrajztudomány bevett terminusain alapulnak. Ezek után az újasszír vaskorból származó (kb. Kr. e. 700) régészeti adatokat a szöveges forrásokkal kiegészítve jellemzek egy bizonyos, a birodalom peremén elhelyezkedő határzónát.

A definíciók kérdése

Hagyományosan az ókori államalakulatok határvonalait nagyjából ugyanúgy jelentik meg a térképeken, mint a modern államokét: vagy határozott vonallal, vagy két elütő színfolt érintkezéseként ábrázolják. Pedig bárki, aki valaha megkísérelte, hogy vitatott határszakaszon lépjen át, tudja, hogy ezek a „vonalak” akadályként működnek, amely az emberek vagy javak szabad áramlását korlátozza két vagy több államalakulat között. Még ott is, ahol a modern határok csődöt mondanak, vagy eleve nem is voltak hivatva visszatartani a határon átmenő forgalmat, valamiféle szűrőként vagy legalábbis akadályként funkcionálhatnak a területek között. Ugyanakkor a „kirekesztő határ” fogalma modern találmány, kialakulása az újkori nemzetállam adminisztratív és politikai határaihoz kötődik, amely még mai világunkban sem szabályozza az élet összes részletét. A politikai határok kifejezetten alkalmatlanok arra, hogy nyelvi határokat jelöljenek ki, ahogy azt az angol nyelv franciaországi helyzetéről kitört legújabb vita is tanúsítja. (A vallás az élet egy másik olyan aspektusa, amelyet bizonyos államok – például Oroszország és Kína – igyekezete ellenére nehéznek bizonyul politikai akarattal határok közé szorítani.)

Annak ellenére, hogy a modern élet ezen és más aspektusait nem zárják közre a modern nemzetállamok politikai határai, a modern kirekesztő határ fogalmi koncepciója mégis olyan előítélet, amellyel a kutatók gyakran közelítenek az ókori világhoz is. Luttwak például mérföldkövet jelentő munkájában, a *The Grand Strategy of the Roman Empire*-ban a Római Birodalom határzónáit Hadrianus korában „tudományos” jelzővel illette, mivel szerinte „a birodalom határait olyan magas fokú precizitással húzták meg, hogy a helyszínen mindenki tudta, mi római terület, és mi nem az”.⁹ Jóllehet azt a feltételezést, hogy a római határzónák világosan definiált választóvonalak lettek volna, számos ókortudós hevesen vitatta,¹⁰ a tény, hogy újabban egy *Shifting Frontiers in Late Antiquity* c. konferencián a vita akörül forgott, hogy léteztek-e lineáris határok az ókorban vagy sem, azt jelzi, hogy ez a kérdés korántsem jutott nyugvópontra.¹¹

A másik elképzelés, amely egy modern, lineáris sztereotípiát vetít az ókori határzónákra, az ún. „természetes” határ koncepciója. A fogalom a földrajztudós Ratzeltől származik 1895-ből, s később Curzon (1907) és Holdich (1916) fejlesztették tovább. Az elméletet, amely az ókori államok és birodalmak politikai határait földrajzi határokat képzel el – jellemzően folyókat és hegyvonulatokat¹² –, nem támasztja alá régészeti lelet vagy történeti forrás. Strabón találó megjegyzése az Euphratésről mint a Római és a Parthus Birodalom közti határzónáról megvilágítja a helyzetet: „A parthyaiai birodalom határát az Euphratés és a túlsó partvidék alkotja, az innenső rész Babylóniáig a rómaiak és az arab törzsfőnökök birtokában van; ez utóbbiak részint azokhoz, részint a rómaiakhoz húznak, már akikkel közelebbi szomszédok” (Strabón XVI. 1. 28, Földy József fordítása).¹³ Ez egyike azon gyakran idézett forrásoknak, amelyek azt illusztrálják, hogy a római korban a folyók nem „természetes” határokként szolgáltak, hanem szállítási és kommunikációs folyósókként.

Hasonló érvek hozhatók fel bármely modern határfogalom – legyen bár „tudományos”, „természetes” vagy bármilyen más – alkalmazhatatlanságára az asszír határzónákkal kapcsolatban is. Ahogy látni fogjuk, például sem a Zagrosz-, sem a Taurusz-hegység nem funkcionált „természetes” határvonalként az asszír vaskorban, és a Tigris és az Euphratés is ugyanazt jelentette az asszírok számára, mint a Duna vagy a Rajna a rómaiaknak: sokkal inkább volt szállítási útvonallal, mint határ. Az alábbiakban tárgyalt régészeti és szöveges forrásokból is ki fog derülni, hogy el kell vetnünk a lineáris kirekesztő határok koncepcióját mint modern sztereotípiát, amely nem tükrözi az újkor előtt létező határok természetét.

Ebből az okból különbséget teszek a *határ* (*boundary*), a *határvonal* (*border*) és *határzóna/határvidék* (*frontier*) között. A határ általános kifejezés földrajzi, politikai vagy kulturális entitások elkülönítésére, és ezért magában foglalja a határvonal és a határzóna szűkebb fogalmait is. A határvonal és a határzóna egymással szembeállítható fogalmak. A határvonal térben rögzített lineáris választóvonal, amely – a földrajztudósok szerint – politikai, illetve közigazgatási egységek elválasztására szolgál.¹⁴ A határzóna viszont sokkal lazábban kijelölhető terület vagy átmeneti zóna, amely két különböző fejlettségű politikai, közigazgatási vagy kulturális egység között – esetleg egy ilyen egység és annak hátszögé között – fekszik.¹⁵

Több kutató a demográfiai változások helyszínéül határozta meg a határzónákat, amellet érvelve, hogy ezekre a ritkán lakott területekre kifejezetten jellemző a telepések és pionírok beáramlása.¹⁶ Úgy vélem, a demográfiai változás definícióba emelése – különösen ha egyirányú mozgást feltételezünk – túlságosan is merev, magterület-centrikus nézőpontot eredményezne. Bár a demográfiai változások valóban fontos szerepet játszhatnak – és gyakran játszanak is – a határzónák dinamikájában, ez korántsem szükségszerű. Az ilyen demográfiai változások továbbá sokféle formát ölthetnek. Az alább ismertetésre kerülő régészeti és szöveges források azt mutatják, hogy Asszíria északi határa nem olyan terület volt, ahová a telepések önként vándoroltak volna – szemben például azzal, ahogyan az Észak-Amerika és Dél-Afrika határvidékeinek esetében történt a 18. és 19. században. A demográfiai változások sokkal inkább az idegen népességet határzónákba kényszerítő áttelepítések, valamint a helyi népesség elmenekülésének formájában valósultak meg.

Turner¹⁷ és Lattimore¹⁸ is azon a véleményen volt, hogy a határzónák olyan területek, ahol a telepéseknek lehetősége nyílik a bőséges természeti erőforrások kiaknázására. A kutatók azóta rámutattak arra, hogy az észak-amerikai határzóna a szörmekekereskedelem révén elválaszthatatlanul kötődött az európai kapitalizmushoz,¹⁹ míg a gyémánt- és aranykészletek felfedezése ugyanilyen következménnyel járt Dél-Afrika számára.²⁰ Mások a határzónák gazdasági közvetítő szerepét hangsúlyozták például a letelepedett gazdálkodó és a nomád állattartó életmód között, ahogy az Indiában és másutt látható.²¹ A természeti erőforrások kihasználása valóban nagyban hozzájárul a határzóna dinamikájához, és sok esetben közrejátsszik mind a határzóna, mind a magterület rendszerszintű változásában, nem tartom a határzónahelyzetek egyetlen meghatározó tényezőjének az anyagi javak kinyerését. Miként az eltérő berendezkedésű gazdasági rendszerek közötti határt sem tartom a határzóna kiemelkedően fontos jellemzőjének. Ahogy a demográfia, úgy a gazdaság is csak egy eleme annak a sokrétű jelenségrendszernek, amely a határzónát kialakítja.

A határ vonalakat és határzónákat hagyományosan elválasztó övezetnek tekintették egy vagy több államalakulat, esetleg egy államalakulat és más, alacsony népsűrűségű területek között. Ugyanakkor a globalizációkutatások és a kultúraelmélet újabb kutatási irányzatai rávilágítottak, miként valósulnak meg és kerülnek átértelmezésre a lokális és a terjeszkedő csoportok közötti kulturális kapcsolatok.²² Ahelyett, hogy az érintkezés körzeteire mint az elkülönülés és az elválasztás területeként tekintenének, a kutatók ezen területeket egyre inkább az interakció és a hibrid minták kialakulásának színtereként látják.²³ Richard White elmélete a „köztes területről” (*middle ground*) még egy lépéssel tovább megy, s bemutatja, hogy a korábban elkülönülő népegek között a határzónák interakciós területként működhetnek, amelyek megfelelő körülmények esetén hibrid zónákká vagy „köztes területekké” válhatnak, amely a két kultúra különböző aspektusait egyesíti magában.²⁴ Doyle mellett érvel, hogy gyakran a magterületen kívüli, a határzónában történő interakció az, amely befolyásolja vagy egyenesen kiváltja a központban lezajló változásokat.²⁵ Chase-Dunn és Hall hasonlóképpen foglaltak állást: szerintük éppen a perifériák területeken kialakuló társadalmi komplexitás lesz egy új magterületi hatalom kialakulásának legvalószínűbb alapja.²⁶

Ugyan a politikai alakulatok elválasztása a határ vonalakat és határzónákat leggyakrabban tárgyalt megnyilvánulási formája, Hugh Elton *Frontiers of the Roman Empire* című könyve arra hívja fel a figyelmünket, hogy a határzónák nemcsak abban különböznek a határ vonalaktól, hogy ezek területek, nem pedig vonalak, hanem abban is, hogy a határok számos fajtáját magukban foglalják a politikai és közigazgatási határokon túlmenően is. Elton a vallási, etnikai és nyelvi viszonyok, valamint az anyagi kultúra területein húzódó kulturális határokat hangsúlyozza, rámutatva, hogy a politikai határok gyakran nem felelnek meg a kulturális választóvonalaknak. Ebből kiindulva Elton végső soron úgy határozza meg a határzónákat, mint a politikai, kulturális és gazdasági határok egymást átfedő területeit.²⁷

Ha a *határ* terminussal kívánjuk leírni a korlátok és elhatárolások összes kategóriáját, akkor a fenti okfajta rávilágít, hogy jelentős különbségek figyelhetők meg a határok számos fajtája között. Ezen variációk egy része osztályozható a *határ-*

vonat és a *határzóna* pontosabb meghatározásával. Ha a földrajztudósok által használt *határ vonal*-fogalmat mint lineáris elválasztó vonalat, a *határzóna* fogalmát pedig mint átmeneti zónát értjük,²⁸ akkor a fentiek rámutatnak, hogy e terminusok legszélsőségesebb formájukban éppenséggel ellentéteknek is tekinthetők. Így a különböző fajta határokat elhelyezhetjük egy spektrum mentén, melynek a statikus-lineáris áll az egyik végen, s a dinamikus-képlékeny a másikon. Az érvelés egyszerűsége kedvéért hívjuk ezt a „határdinamika kontinuumának” (1. kép). Ha egyetértünk abban, hogy a határdinamika kontinuum a határhelyzetek különbözőségét hivatott jellemezni, akkor a kontinuumot úgy kell elképzelnünk, mint ami a legszélsőségesebb elemével, a statikus határral kezdődik a bal oldalon. A határ ezen fajtája zárt, statikus, térben korlátozó vagy elválasztó vonal. Ahogy balról jobbra haladunk, a határ egyre dinamikusabbá válik. A jobb szélén található a képlékeny határ legextrémebb formája. Ez a fajta határ nyitott, dinamikus, térben terjeszkedő határ- vagy interakciós zóna. Az egyszerűség kedvéért a kontinuumot négy fázisra bontottam balról jobbra: statikus, korlátozó, átjárható és képlékeny. Ezek a kifejezések a határzónahelyzetek leírását segítik, és így inkább jellemeznek különböző területeket a kontinuum mentén, mintsem a kontinuum egy-egy pontjára mutatnának rá.

Amellett, hogy kiemeli a különböző határhelyzetek diverzitását, a fenti eszmefuttatás azt is megmutatta, hogy a határok valójában többdimenziósak. Egy határ elemzésekor tehát az adatok különféle kategóriáival kell dolgoznunk. Eddig politikai, közigazgatási, demográfiai és gazdasági határokat tárgyaltunk, és eközben nemcsak az vált világossá, hogy a határhelyzeteknek számos rétege vagy fajtája van, hanem az is, hogy ezeket is tovább lehet bontani a finom különbségeket érzékelhető alkategóriákra. Ebből az okból öt nagy osztályba rendeztem az adatokat, amelyeket tárgyalni és értékelni fogok a határdinamika-kontinuum segítségével: ezek a földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági adatok (1. kép). Reményeim szerint a legtöbb árnyaltabb alkategória ezen öt átfogó kategória valamelyikébe esik.

A fentiek fényében a határzóna statikus elválasztó vonalból az interakció dinamikus zónájává válik, ahol különböző földrajzi, politikai és kulturális határok találkoznak és lépnek interakcióba, hogy olyan sajátos rendszert hozzanak létre, amely képes a társadalom, a politika és a kultúra megváltoztatására, vagy legalábbis befolyásolására a határ mindkét oldalán. Továbbá, a határdinamika-kontinuum használatával könnyebb lesz a különböző határtípusok osztályozása, leírása és össze-

Határok

	Határ vonal		Határzóna	
	Statikus	Korlátozó	Átjárható	Képlékeny
Földrajzi	-----			
Politikai	-----			
Demográfiai	-----			
Kulturális	-----			
Gazdasági	-----			

1. kép. A határdinamika kontinuum

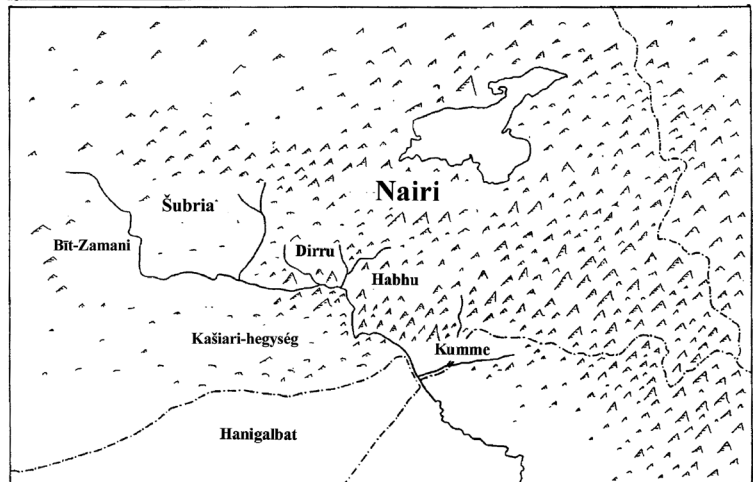
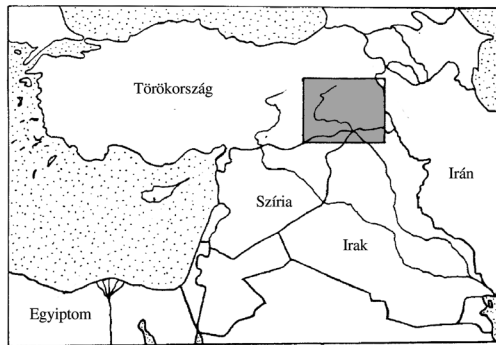
hasonlítása. Luttwak „tudományos” határa például a Római Birodalom esetében így írható le: politikailag statikus és földrajzilag behatárolt, de kulturálisan és gazdaságilag átjárható. A „természetes” határt pedig úgy is meghatározhatjuk, mint földrajzilag statikus vagy korlátozó, de politikailag, kulturálisan és demográfiai képlékeny entitást. Ebből kiindulva és e különbségtevést szem előtt tartva igyekszünk jellemezni Asszíria anatóliai határvidékét a Kr. e. 8. században.

Az adatok meghatározása

A mezopotámiai vaskorban, kb. Kr. e. 1000 és Kr. e. 600 között az Asszír Birodalom volt az akkori világ legnagyobb hatalma. Ezen időszak nagy részében Asszíria uralta az egész Közel-Keletet a mai Irán és Irak között húzódó Zagrosz-hegységtől kezdve a Mediterráneum keleti partvidékéig, és a dél-törökországi Taurusz-hegységtől a Perzsa-öböl partjáig (2. kép). Az Asszír Birodalom jól ismert a Szanhérib (Sín-ahhē-erība) királyt említő bibliai hivatkozásokból, aki megtámadta Júdát és megostromolta Jeruzsálemet Hiszkiája uralkodása idején, Kr. e. 701-ben.²⁹

Ugyanakkor az Újasszír Birodalom történeti jelentősége nem a róla alkotott modern elképzelésekben rejlik, és nem is a korai zsidó–keresztény világra gyakorolt hatásában. Asszíria jelentősége a világtörténelemben sokkal inkább abban keresendő, hogy a mezopotámiai vaskorban felemelkedett asszír állam a politikai fejlettség teljesen új fokát képviselte az ókori világban. Az asszírok voltak az elsők, akik valódi birodalmat hoztak létre, és a későbbi Perzsa és Római Birodalom is az általuk lefektetett alapra építkezett.

Az ókortörténetben játszott jelentős szerepe ellenére e hajdanvolt hatalmas birodalomról jelen tudásunkban számos fehér folt található. Az elmúlt 150 év nagyszabású közel-keleti

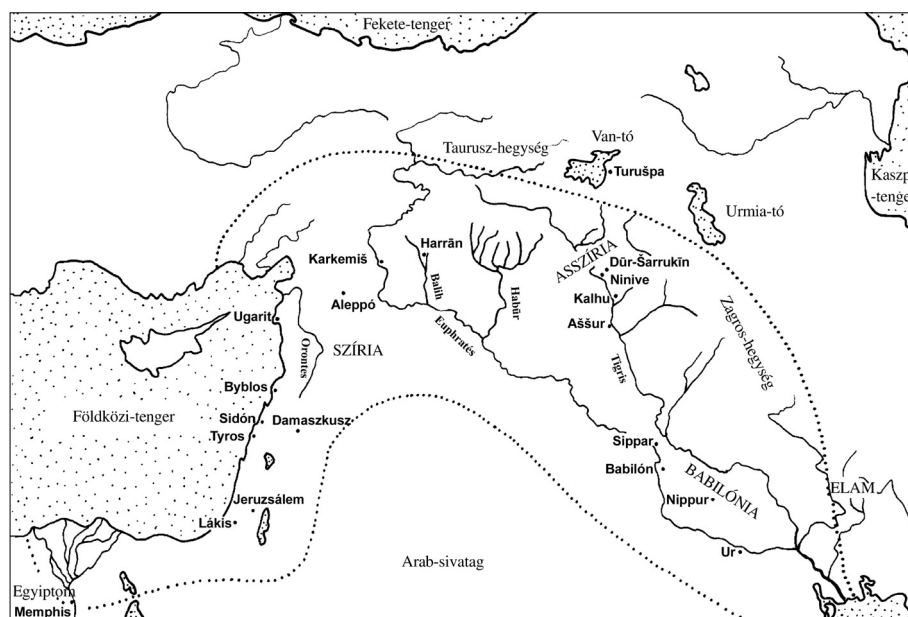

3. kép. Délkelet-Anatólia térképe az asszír hódítás előtt

régészeti ásatásai közül sok az asszír fővárosokra (Assur, Kalhu, Khorszábád és Ninive) koncentrált. Amellett, hogy fényt derítettek az asszír paloták pompájára és az Asszír Birodalom anyagi kultúrájának más emlékeire, ezek az ásatások hozták napvilágra a mezopotámiai vaskor legtöbb írásos emlékét,³⁰ többek között a királyi levelezést és az *annales* típusú szövegeket. Azóta kisebb léptékű, de tudományos módszertanukat tekintve alaposabb ásatások és felmérések további adatokkal járultak hozzá e fontos korszakról folyamatosan bővülő tudásunkhoz.

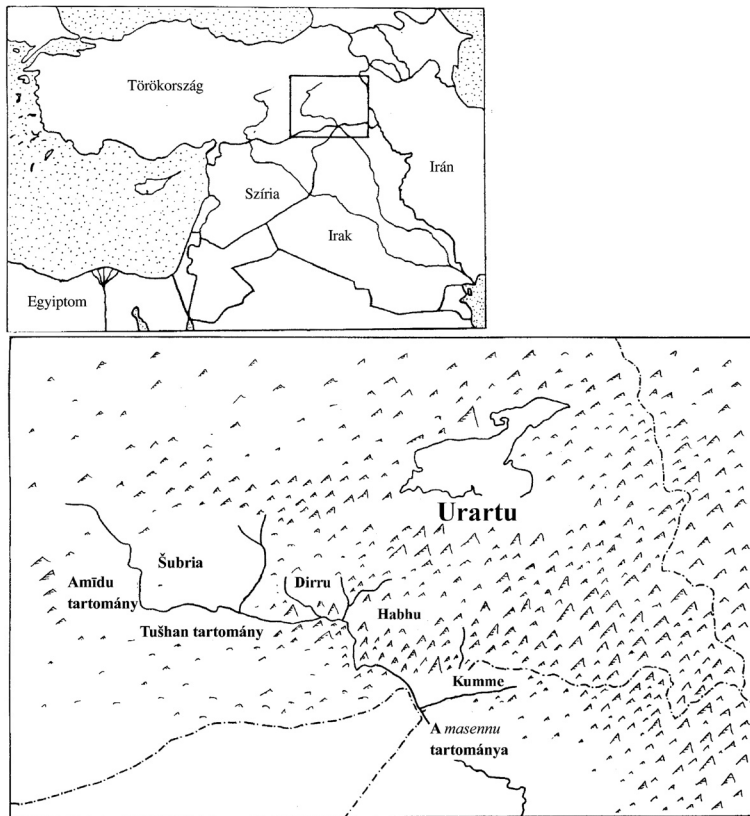
Mindazonáltal az Asszír Birodalomra vonatkozó kutatások eddig a központi asszír területekre és néhány nyugati tartományra koncentráltak. Egészen eddig kevés régész és történész foglalkozott a birodalom periférikus területeivel. Az írott források természete, amelyek eredendően elfogultak a központtal szemben, valamint a magterületen kívüli régészeti források szűkösége ahhoz vezetett, hogy alig irányult figyelem a határzónákra, ahol a birodalmi terjeszkedés és a birodalom és a periféria közötti kölcsönhatás ténylegesen lezajlott.

A történeti források tanúsága szerint az újasszír birodalmi időszak (Kr. e. 930–610) előtt, a hegysek láncaiban – amelyet az asszír magterületől északkeletre az iráni Zagrosz és észak-északnyugatra pedig a délke-

2. kép. Az Asszír Birodalom térképe legnagyobb kiterjedésének idején (kb. Kr. e. 670)

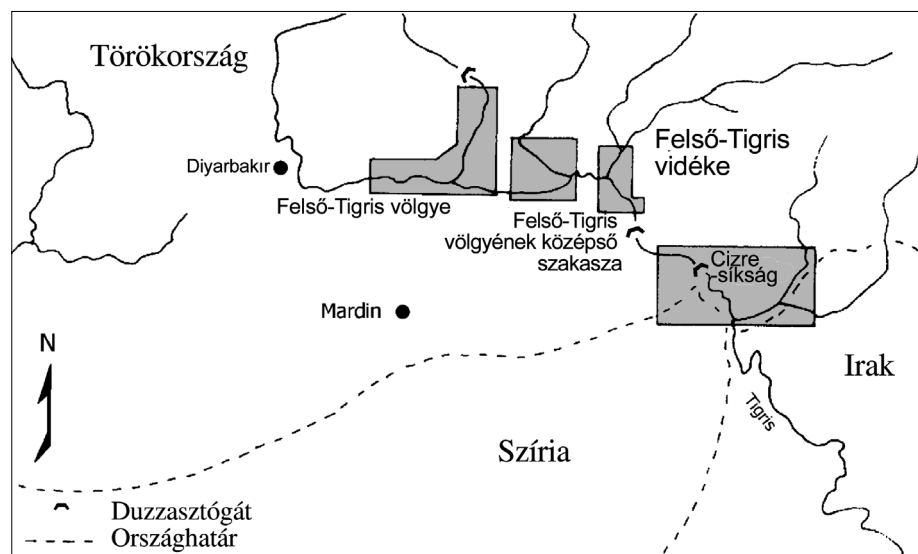
4. kép. Délkelet-Anatólia térképe az asszír hódítás után

let-törökországi Taurusz alkot a politikai központosítás különböző szintjein álló államalakulatok mozaikja figyelhető meg. Olyan nagy területű, erősen központosított államok is ide tartoztak, mint Hanigalbat, amelynek befolyása kiterjedt központjától, az észak-szíriai Habūr-folyó menti síkságtól egészen Délkelet-Anatóliáig; a modern Diyarbakır környékén fekvő Bīt-Zamini; a Diyarbakirtól északkeletre fekvő Šubria; vagy Kumme, mely a mai Zakhótól északra feküdt. Az északi hegyvidék, amelyet az asszírok Nairi és Habhu néven ismertek, szintén számos más, kevésbé központosított államot foglaltak magukba, így például a Tigris felső folyásánál fekvő korai vaskori államokat, valamint Dirru városait és falvait a Bohtan és Garzan folyók vízgyűjtő medencéjének területén (3. kép).

Az újasszír birodalmi terjeszkedés visszafordíthatatlanul megváltoztatta ezt a geopolitikai elrendezést. Egyedül Kumme magterülete vésztele át az asszír hódítást, bár asszír vazallusállamává süllyedt, és korábbi területeinek nagy részét az asszír *masennu* (főkincstartó) tartományához csatolták. Az Újasszír Birodalom első évtizedeiben Hanigalbatot teljesen elpusztították, ezzel megnyitva az utat Asszíria előtt, hogy hódítsa az egész Felső-Tigris régióját. Bīt-Zamaniból és a Tigris felső folyásának völgyeiből szervezték meg Amīdu

és Tušhan tartományokat, míg Šubriát végül Upummu és Kulimмери tartományokká alakították át. Nairi és Habhu kevésbé jelentős közösségei közül egyeseket elpusztítottak, másokat ütközőterületnek használtak, megint mások pedig arra kényszerültek, hogy Asszíria ellen egymással lépjenek szövetségre, létrehozva ezáltal Urartu államát (4. kép). Az Urartui Királyság végül akkora birodalommá nőtte ki magát, amely magában foglalta Anatólia egész keleti felét, s a Szeván-tó (mai Örményország) és az Urmia-tó (a mai Irán északnyugati csücskében) körüli területeket. Urartu hatalma sok észak-szíriai és levantei városállamra is kiterjedt, s ezzel olyan politikai rendszert alkotott, amely méretét tekintve még Asszírival is felvette a versenyt.³¹ Az Újasszír Birodalom északi irányú terjeszkedésének e rövid összefoglalása is azt támasztja alá, hogy Délkelet-Anatólia valóban az újasszír terjeszkedés kiemelt fontosságú területe volt.

Ez a tanulmány három elkülönülő területre koncentrálna, amelyek a Tigris mellett húzódnak Délkelet-Anatóliában. Bár kutatásaim régészeti alapjait elsősorban a Felső-Tigris régiójában 1988–1992 között végzett terepbejárásokon előkerült leletek képezik,³² a régészeti és különösen a szöveges források elemzése nem korlátozódik egyes terepbejárásokkal átvizsgált területekre, hanem arra a nagyobb földrajzi térségre koncentrálna, amelyben e területek eredetileg elhelyezkedtek.³³ Az első vizsgált terület a Cizre-síkság, a mai Törökország, Irak és Szíria határai találkozásának közelében. A második terület két szomszédos régióból áll a Bohtan és a Garzan folyók völgyeiben. A harmadik terület a Felső-Tigris völgyét foglalja magában a modern Bismil városa és a Tigris és Batman folyók összefolyása között, valamint a Batman folyó völgyét a Batman felső folyásánál kialakított gát és a Tigris között (5. kép).

5. kép. A tanulmányban hivatkozott terepbejárások helyét mutató térkép (Algaze 1989a; Algaze et al. 1991 alapján)

Asszíria anatóliai határzónája

Földrajzi határok

Délkelet-Anatólia földrajza éles ellentétben áll a mai Észak-Irak területén fekvő asszír magterületével. Az asszír magterületet steppe borítja lankás dombokkal, amíg a kelet-anatóliai táj felett a Taurusz-hegység uralkodik, amely Törökország égei-tengeri partvidékétől az iráni Zagrosz-hegységig húzódik. Ez a hegyvonulat nagy szintkülönbséget eredményez a mezopotámiai alföld és az anatóliai hegyvidék között. Az asszír magterület átlagos tengerszint feletti magassága 200 méter, a Felső-Tigris völgyében, a modern Diyarbakirtól keletre, 600 méter. A Van-tónál a Kelet-Anatóliai-fennsík majdnem 1000 méterrel magasabban fekszik.³⁴ Egyrészt a szíriai és az iraki steppe, másrészt az Anatóliai-fennsík közötti hirtelen szintnövekedés nemcsak azt jelenti, hogy a domborzat változatosává válik, hanem azt is, hogy jelentős különbségek alakulnak ki az éghajlat, a csapadékmennyiség és ennek megfelelően a gazdaság tekintetében.³⁵

Az asszír alföldön és Észak-Szíriában a búzát és árpat termelő – nem öntözéses – gazdálkodás jelentette az extenzív mezőgazdaságra és állattartásra épülő gazdaság gerincét. Ugyan Asszíria központját számos folyó szeli keresztül – Tigris, Hoszr, Felső- és Alsó-Záb –, földrajzi adottságai miatt az itt folytatott intenzív öntözéses földművelés csak néhány területre korlátozódott közvetlenül folyók mentén vagy ott, ahová öntözőcsatornákon el tudták vezetni a vizet.³⁶ Így tehát az extenzív „dry farming” gazdálkodásnak köszönhetően Észak-Szíria és Észak-Irak alföldjein a 200 mm-es éves csapadékmennyiséget (ez az öntözés nélküli földművelés alsó határa) meghaladó területeken elszórt települések sora alakult ki.³⁷ Asszíria déli részén, valamint Szíria középső és déli területein a csapadék nem elégséges az öntözés nélküli földművelés folyamatos biztosításához.

Ugyan az anatóliai hegyvidéken nagyobb az éves csapadék mennyisége, a nagy kiterjedésű szántóföldek hiánya miatt – amelyek a mezopotámiai alföldet jellemezték – a felföld gazdasága főleg állattartásra épült, és kevésbé az extenzív mezőgazdaságra. A földrajzi adottságok és a megfelelő termőtalaj hiánya, valamint a rövid vegetációs időszak mind szerepet játszottak abban, hogy Kelet-Anatóliában nagy területek alkalmatlanok voltak a mezőgazdasági termelésre.³⁸

A szintkülönbség és a vele járó eltérések az éghajlat és a csapadékmennyiség tekintetében, főleg, ha számításba vesszük a Taurusz előhegységének embert próbáló terepét, jól érzékelhető határt alakított ki a két terület között. Ugyanakkor a Taurusz-hegyvonulat nemcsak földrajzi határként szolgált Asszíria és az anatóliai peremvidék között, hanem a természeti forrásokban szegény mezopotámiai alföld és az azokban gazdag anatóliai hegyvidék közötti határzónaként is. Az előbbi régió kevés más természeti erőforrással rendelkezett Észak-Mezopotámia extenzív mezőgazdaságra alkalmas adottságain kívül. Ennek ellenkezője igaz az anatóliai felföldre, ahol fa, fémek és féldrágakövek is bőséggel álltak rendelkezésre.³⁹ A Közel-Kelet leggazdagabb rézbányái még ma is a közép-anatóliai Ergani Maden térségében találhatóak. Anatólia nagy mennyiségű vas-készlettel is bír, és az Asszír Birodalom első számú vasforrásának számított.⁴⁰ Maxwell-Hyslop kimutatta, hogy az ércforrá-

sok pusztája léte csak részben oldotta meg az ókori fémművesek problémáit. Mivel több mint nyolc tonna faszénre van szükség egy tonna vasérc megolvasztásához, csak a sűrű erdő közelében található érclelőhelyek – miként a Taurusz-hegységbeliek – esetében volt megoldható a kitermelés és a kiolvasztás.⁴¹ Az asszírok függését e terület érc- és nyersanyagkészleteitől – amelyek a mezopotámiai alföldön nem voltak fellelhetők – jól példázzák az asszír zsákmánylisták, amelyek nagy mennyiségű rézről, vasról és egyéb értékes javakról tesznek említést – ezek mind a birodalom északi határzónájába tartozó ellenséges és vazallusállamokból származtak.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a „földrajzi határ” fogalmán belül számos alkategória azonosítható, amelyek Asszíria anatóliai határzónájának földrajzi arculatát kialakították. Észak-Mezopotámia és Délkelet-Anatólia földrajzára bizonyos szempontból jól illik a földrajztudósok „természetes határ” fogalma.⁴² Ezt a térséget szélsőségesen változatos domborzat jellemzi, amely egészen biztosan korlátozta mind a határzónába való bejutást, mind az azon belüli mozgást. Ugyanakkor felfedezhető a földrajzi határ két olyan aspektusa is, amelyet a földrajztudósok figyelmen kívül hagytak. Az egyik elválasztotta a két térséget, a másik egyesítette őket. Először is a csapadéeloszlásbeli és talajtípusbeli különbségek azt eredményezték, hogy látványos eltérések alakultak ki az élelemtermelési módszerekben Észak-Mezopotámiában és Délkelet-Anatóliában. Habár feltételezhetjük, hogy az élelemtermelés eltérő stratégiai kulturális különbségekhez vezettek a táplálkozás és a háziásítás tekintetében, ezt a feltételezést a rendelkezésre álló adatok alapján nehéz alátámasztani. A természeti erőforrások eloszlása a másik tényező, amely minden bizonnyal hatott Asszíria anatóliai határzónájára. Az a tény, hogy olyan nyersanyagok, mint a fa és a fémek, Észak-Mezopotámiában nem voltak elérhetőek, de Délkelet-Anatóliában igen, fontos szerepet játszott Asszíria külpolitikájában (lásd erről alább).

Politikai határok

Asszíria behatolását Délkelet-Anatólia Felső-Tigris régiójába három fázisra bonthatjuk:

1. Nirdun (a Felső-Tigris folyóvölgye) elfoglalása és átszervezése Tušhan tartománnyá II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 883–859) uralkodása alatt;
2. Ulluba meghódítása (Cizre-síkság és a környező terület) és átszervezése a *masennu* tartományává III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 744–727) uralkodása alatt;
3. Šubria meghódítása (Taurusz előhegységében, a Murat folyótól délre) és felosztása Upummu és Kullumeri tartományokká Aššur-ah-iddina uralkodása idején (Kr. e. 680–669, 4. kép).

Mivel majdnem az összes a Felső-Tigrishez köthető királyi levezetés III. Tukulti-apil-Ešarra és II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705) idejére tehető,⁴³ ez a tanulmány elsősorban a Kr. e. 8. század második felére összpontosít, tehát az asszír behatolás második fázisára és a röviddel ezt követő idősakra.

Asszíria első nagyszabású, Délkelet-Anatólia egyes részeinek annexiójára irányuló hadjárata Kr. e. 882-ben zajlott. Ez volt az az év, amikor II. Aššur-nāšir-apli, válaszul arra a fenye-

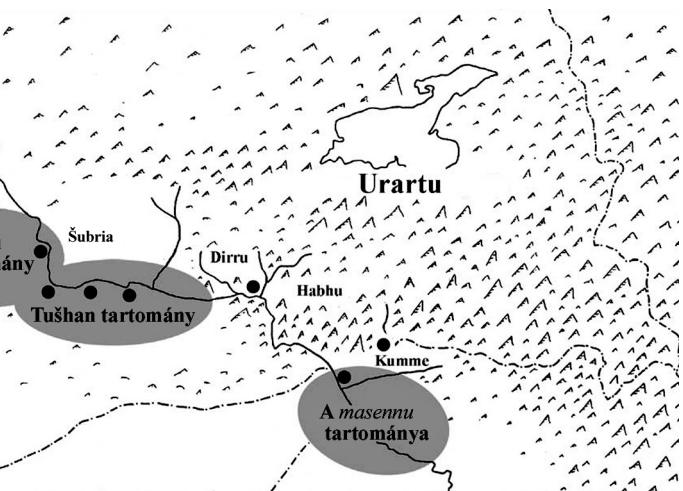
getésre, ami AsszírIA szövetségeseit Damdamussa városánál érte – s amelyre az asszír őrök mint „lázádásra” hivatkoztak –, katonai fennhatósága alá vonta a Felső-Tigris területének nagy részét.⁴⁴ A szöveges és régészeti források arra engednek következtetni, hogy II. Aššur-nāšir-apli szándéka a Tigris-medence egyes részeinek tartós megszállására irányult, mert ebben az időben történt, hogy létrehozták az első megerősített központot a Felső-Tigris mentén, amelyet később egy sor másik követett. A legfontosabb erődítmény ezek közül Tušhan városa volt, amely az azonos nevű tartomány fővárosa is lett. Aššur-nāšir-apli részletesen leírja a város építését: körülvette fallal, épített egy palotát és nagy raktárakat, és egy hajóhíd segítségével átkelt a Tigrisen, hogy összeköttetést biztosítson a lakosoknak a folyó északi partján fekvő termékeny földekhez.⁴⁵ Három évvel később két újabb megerősített várost épített (Tidu és Sinabu) szabályos távolságra egymástól, Tušhan városától keletre.⁴⁶

A Felső-Tigris déli partja mentén még ma is jól láthatóan kirajzolódik az erődítmények sora. Három olyan nagy tellt is ismerünk a Tigris-medencében Diyarbakirtól keletre, amely jelentős újasszír kori réteggel rendelkezik. A lelőhelyek felszíni morfológiája alapján nyilvánvaló, hogy eredetileg mindegyik tellhez tornyokkal szegélyezett monumentális kapu tartozott, amely stratégiai okokból északra, a folyó felé nézett.

A Délkelet-Anatólia történeti földrajzával foglalkozó kiterjedt kutatás eredményeként ezen telleket majdnem teljesen bizonyosan az asszír szövegekben említett erődítményekhez köthetjük.⁴⁷ Ezen rekonstrukció alapján Tušhan városát Ziyaret Tepével azonosíthatjuk (kb. 10 km-re keletre a mai Bismil városától), Tidu városa Üçtepe területére tehető (kb. 10 km-re Bismiltől nyugatra), Sinabu pedig a mai Murattaşnak felel meg (korábban Pornak; kb. 30 km-re nyugatra Bismiltől).⁴⁸ A modern Diyarbakır az ősi Amīdu városra épült rá (6. kép).

Újabb régészeti ásatások megerősítették, hogy Ziyaret Tepe az Újasszír Birodalom időszakában kiterjedt település volt.⁴⁹ A kezdetben egy magas domb tetején meghúzódó viszonylag kis, néhány hektáros faluból a korai vaskorban nagy, több mint 32 hektáros központ nőtte ki magát, amely az asszír korban magában foglalta a dombot és dombon túlnyúló alsóvárost is.⁵⁰ A Ziyaret Tepe-i alsóváros magnetometriai felmérései⁵¹ a falak és tornyok jelentős megerősítését fedték fel, valamint további monumentális építményeket. A felszíni feltárások során számos terrakottából készült, oroszlánnak tűnő karmos lábat találtak, amelyek hatalmas kapuőrző szobrokhoz tartozhattak (7. kép). Az Üçtepenél (az asszír Tidu) végzett ásatások szintén jelentős építményeket tártak fel, például egy több mint 3 méter széles, a citadellát védő falat az asszír birodalmi időszak idejéből.⁵²

II. Aššur-nāšir-apli volt az első asszír király, aki az általunk másodikként vizsgált területre merészkedett: a Garzan és Bohtan folyók völgyébe. Miután Kr. e. 879-ben felavatta új palotáját Tušhan városában, nehéz harci szekerek, lovasság és speciálisan kiképzett csapatok elit osztagát választotta ki, hogy gyors csapást mérhessen keleti irányban. Ez az elit erő egy nap alatt érte el a Garzan folyó (az asszír Dirru) völgyét, és a következő néhány nap leforgása alatt lerohanta a szomszédos Bohtan-folyó völgyének (asszír Habhu) falvait és városait (6. kép).⁵³

6. kép. Délkelet-Anatólia térképe a Kr. e. 8. században, kiemelve AsszírIA három kulcsfontosságú határtartományát. A pontok az ismert asszír erődítményeket jelölik. Ezek balról jobbra a következők Tušhan tartományban: Sinabu, Tidu, Tušhan. A Tigris–Bohtan torkolatnál (Dirru és Habhu között) fekvő erődítményekre az NL 67 asszír levél utal (Parker 1997b és 2001), a település neve nem ismert. A Tigris mentén, a masennu tartományában található erődített központot az asszírok Šabirešunak hívták. A kummei erőd neve nem ismert.

A Felső-Tigris völgyében megszerzett területek katonai konszolidálására tett erőfeszítéseivel szemben II. Aššur-nāšir-apli nem kísérelte meg megalapozni a tartós asszír jelenlétet a Garzan és Bohtan völgyeiben. Az e területtel szemben megnyilvánuló asszír érdektelenség oka ismeretlen számunkra, de a térség történetének és régészeti anyagának áttekintése felvet néhány lehetséges magyarázatot. Az első és legfontosabb e terület geopolitikai helyzete az asszír birodalmi korban. Mindkét völgy közel helyezkedett el AsszírIA legveszélyesebb vetélytársának, Urartu királyságának déli területeihez. A nehéz hegyi terep, amely körülveszi ezeket a völgyeket, és nyugaton és délkeleten elválasztja az asszír tartományoktól, logisztikai szempontból igencsak megnehezítette az asszírok számára a tartós jelenlétre berendezkedést. Továbbá a Tigristől északra eső völgyek telepésekkel való benépesítése urartui megtorlásokhoz vezethetett volna. Aššur-nāšir-apli első betörése után

7. kép. Terrakotta oroszlánmancs Ziyaret Tepéből

a Bohtan és Garzan völgyeibe nyilvánvalóvá vált az asszír hivatalnokok számára, hogy az ottani államok nem jelentenek valós fenyegetést a szomszédos asszír tartományokra. Ha a II. Aššur-nāšir-apli hadjárata alatt készült zsákmánylistából indulunk ki, az is elképzelhető, hogy az asszír hivatalnokok pontosan kiszámolták, mennyivel kerülne többre ezen elzárt völgyek megvédeése és az itteni asszír adminisztráció kiépítése, mint a völgyekből származó jövedelem.

III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodása a közvetlen asszír beavatkozás kezdetét jelenti a Cizre-síkság területén: ekkor építettek fel egy vagy több erődítményt a Felső-Tigris középső részén. A birodalmi időszak első 200 évében az asszír hatalom megelégedett azzal, hogy Cizre területét egyik megbízható vazallusa, Kumme állam felügyeletére bízta. Ám a Kr. e. 8. század első felében az urartuiak jelentős mértékben behatoltak a Cizrétől északra eső hegyvidéki területre, és III. Tukulti-apil-Ešarra trónra lépésének (Kr. e. 745) idején abba a helyzetbe kerültek, hogy közvetlenül fenyegethették Asszír fennhatóságát a területen.⁵⁴ Az urartuiak eddigre arámi törzsekkel léptek szövetségre, akik a Cizrétől északra eső hegyvidéken tanyáztak, és a III. Tukulti-apil-Ešarra trónra lépését körülvevő fejtelenséget kihasználva meggyőzték őket, hogy lázadjanak fel Kumme ellen. A Kr. e. 738-ban kibontakozó harcok során III. Tukulti-apil-Ešarra legyőzte az arámiakat – s feltételezhetjük, hogy urartui szövetségeseiket is –, és a területet a *masennu* tartományához csatolták.

III. Tukulti-apil-Ešarra számos lépést tett annak érdekében, hogy konszolidálja a Cizre régiójában elfoglalt területeket, így több megerősített központot hozott létre a Cizre-síkságon. A Cizre-síkság terepbejárásának adatai arra utalnak, hogy három település növekedett nagyobb központtá az Asszír Birodalom idején. Ezek a települések egyenlő távolságra helyezkedtek el egymástól a fennsík központi területén, és mindegyik kisebb vidéki települések sorát ellenőrizte.⁵⁵

Egy érdekes, ám némileg komplikált levél a kalhui korpuszból (NL 67) leírja III. Tukulti-apil-Ešarra erőfeszítéseit, hogy erődítményt építsen a Felső-Tigris középső régiójában, valószínűleg a Tigris és a Bohtan torkolatának közelében (6. kép).⁵⁶ A Cizre-síkságon található erődöktől eltérően ez az erősség nem gazdag, mezőgazdaságra alkalmas terület közepén állt, hanem a Felső-Tigris középső folyásának barátságatlan vidékén, ahol a folyami szállítást felügyelhette és irányíthatta.

A fenti politikatörténeti áttekintés megerősíti, hogy ugyan Délkelet-Anatólia földrajzi adottsága korlátozhatta Asszíriát abban, hogy bekebelezze a Felső-Tigris-régiót, kitolva a folyamatot száz évre, mégsem gátolta meg Asszíriát, hogy végül anektálja a Tigris ökológiai folyosójának nagy részét. III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodásának idejére Tušhan tartomány a Felső-Tigris völgyében és a *masennu* tartománya a Cizre-síkságon az asszír tartományi és katonai közigazgatás legészakibb pontjaként szolgált.

Ami a királyi levelezésből ránk maradt, azt sugallja, hogy a tartományokat hivatalnokok egész csoportja irányította, a hierarchia csúcán a helytartóval.⁵⁷ Ránk maradt egy terjedelmes levélkorpusz, amely a Kr. e. 8. század utolsó felére datálható. A leveleket Tušhan és a *masennu* tartományának helytartói írták az asszír királynak. E levelek nemcsak az asszír helytartók katonai és gazdasági feladataira vetnek fényt, hanem sok esetben személyükre is, amit egyébként nem ismernénk.⁵⁸

A második legfontosabb hivatalnok a tartományi igazgatásban valószínűleg a helytartó helyettese volt, hiszen a címe (*šaniu*) szó szerint azt jelenti: „második”. A források sokkal kevésbé világosak a tartományi középfhivatalnokokat és az ő feladataikat illetően, bár az írnokok, a közmunka-felügyelők és a cohorsparancsnokok biztosan fontos szerepet játszottak az adminisztrációban. A helyi irányításban alacsony rangú hivatalnokok sora vett részt a vidéki falvakban az egész birodalom területén. A hierarchia e legalsó fokán a „falugazgatók” (*rab ālāni*) álltak. Ezek a hivatalnokok, ahogy a nevük is mutatja, kisebb területek ügyeit felügyelték.

Az asszír tartományi közigazgatás hatókörén túl az asszír fennhatóság jelentősen gyengült. Az asszír határzóna ezen jellemzője világosan látszik a *masennu* tartományától (Cizre-síkság) északra és keletre fekvő térség esetében, ahol az asszír befolyást nagyban meghatározta a szomszédos államokhoz fűződő viszony, amely vazallus- vagy ütközőállami szövetség formáját vehette fel. A vazallusállamok Asszír felé teljesítendő kötelezettségeik betartására „királyi küldötteket” (*qēpu*) neveztek ki, hogy azok megfigyeljék a térségben zajló tevékenységet, és megvédjék az asszír érdekeket a periféria államaiban. Ezek a küldöttek lovascsapattal rendelkeztek. Amellett, hogy biztosították a vazallusállamok együttműködését, a másik legfontosabb feladatuk az volt, hogy hírszerzőként információt gyűjtsenek a határzónán túl folyó politikai és katonai eseményekről. Ehhez a küldöttek kém- és informátorhálózattal rendelkeztek (*daiālu*). Az asszír kémek leveleikben az anatóliai határzónából ellenséges erők összeapásairól, csapatmozgásról, szomszédos államok belpolitikájáról tettek jelentéseket.⁵⁹ Az asszír kémrendszer rendkívül hatékonyan működött, ahogy azt tanúsítja az urartui fővárosban lezajlott események gyors továbbítása az asszír király számára.⁶⁰ Ugyanakkor két Tušhan helytartójától⁶¹ és egy Amīdu helytartójától⁶² származó levélből az is kiderül, hogy nem egyedül az asszírok folytattak kémkedést. Az urartuiak nemcsak kémeket küldtek az asszír tartományokba, hanem gyakran próbálták meg tárgyalás vagy fenyegetés útján rávenni az asszír vazallusokat a szövetségváltásra.⁶³

Az asszír tartományi adminisztráció invazív természete azt eredményezte, hogy politikai és közigazgatási tekintetben Asszír anatóliai határzónája rendkívül korlátozóvá vált. Amint az asszírok biztosították hegemoniájukat egy határvidék felett, az asszír tartományi közigazgatás csápjai elérték a helyi társadalom legalsó szintjére is. Ráadásul ebben a térségben az asszírok uralmát nem érte komolyabb kihívás: a birodalom fennállásáig ez volt az egyik olyan határzóna, amely fölött az asszír uralom a legszilárdabb maradt.

Demográfiai határok

Ideológiai értelemben az asszírok a határzónára a civilizált világ és a káosz uralta periféria közti határként tekintettek, ahol Aššur isten „belső” birodalma állt szemben a kaotikus, meghatározatlan „külső” barbár területekkel.⁶⁴ Ugyanakkor Asszír északi határzónája a valóságban a legkevésbé sem volt a „civilizált” és a „barbár” világ határa. A szöveges források alapján Délkelet-Anatólia ebben az időszakban nagy múltra visszatekintő, etnikailag és nyelvileg sokszínű, a politikai és társadal-

mi fejlettség különböző fokán álló népcsoportok régiójaként jelenik meg.⁶⁵ Mintegy 60 királyt említ I. Tukulti-apil-Ešarra felirata, mint akik „Nairi földjén” uralkodtak az 1. évezred fordulója előtt. Az arámi törzsek békésen szivárogtak be az asszír peremvidékre a Kr. e. 2. évezred második felében.⁶⁶ Az évezred végére az arámiak szervezett támadást is képesek voltak Észak-Mezopotámia ellen vezetni. Ugyan I. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 1114–1076) ötödik hadjáratában legyőzte az Ahlamu arámiak nagy haderejét Dzsebel Bisri területén (Szíria), ez a győzelem csak korlátozott sikert jelentett, hiszen az uralkodó kénytelen volt még nem kevesebb mint 28 alkalommal átkelni az Euphrátesen, hogy az arámiakkal harcoljon.⁶⁷

Korai asszír királyfeliratok leírásaiból tudható, hogy a kummeiek Anatólia délkeleti szegletében éltek, már jóval azelőtt, hogy AsszírIA jelentős hatalommá vált volna. Kr. e. 895-ben az asszír II. Adad-nīrārī csapatokat küldött, hogy Kumme királyával szövetségben harcoljanak – Kumme ebben az időben politikai súllyal rendelkező állam volt. A szöveges források azt mutatják, hogy számos más csoport is – mint például az ukuiak és a Bohtan és Garzan folyók völgyében lakó főnökségi társadalmak („akiknek népe vadkecske módjára kóborolt a hegyekben”) – lakott a Cizre-síkságtól északra eső területen és a Felső-Tigris közepső folyásánál.

A Felső-Tigris régiójában a helyzet ugyanilyen összetett. Bīt-Zamani állama volt talán a legnagyobb hatalmú államalakulat ebben a térségben az újasszír birodalmi terjeszkedést megelőzően. A Bīt-Zamani ellen II. Tukulti-Ninurta uralkodása alatt kezdődtek meg az asszír támadások (Kr. e. 886-ban), de miután a város rövid időre asszír vazallus lett, II. Aššur-nāšir-apli rákényszerült, hogy Kr. e. 879-ben újra megtámadja, amikor az asszírbarát uralkodó hatalmát megdöntötték egy lázadás során. A támadás nyomán a II. Aššur-nāšir-apli által begyűjtött hadisarc gazdagsága lenyűgöző. A felsorolásban a terület szokásos termékeit is számba veszik, mint például juh, kecske, ökör, de a lista nagy mennyiségű fémet – aranyat, ezüstöt, bronzot, vasat és ónt – is említ.⁶⁸ A Bīt-Zamani uralkodói által felhalmozott gazdagság nemcsak az állam azon képességére mutat rá, hogy felesleget gyűjtsön, hanem mivel a listában említett javak közül sok nem található meg Délkelet-Anatóliában, arra is következtetni enged, hogy Bīt-Zamani már jóval az asszír invázió előtt is fontos résztvevője volt a közel-keleti távolsági kereskedelemnek.

A szöveges források más etnikai csoportokat is említene, amelyek közül néhányat még összetettebb politikai szervezethez jellemezték. A šubriaiak például, akik valószínűleg hurri eredetűek lehettek, nagy területet tartottak fennhatóságuk alatt a Felső-Tigris folyó völgyében. Az asszírok komolyan érdeklődtek Šubria állama iránt annak természeti erőforrásai miatt, az ország faanyagban kifejezetten, de még fémekben is bővelkedett. II. Šarrukīn uralkodása alatt (Kr. e. 721–705) Šubriát egy bizonyos Hu-Tešup uralta. Ez és további, hurri etimológiát⁶⁹ mutató⁷⁰ šubriai nevek alapján néhány kutató arra a következtetésre jutott, hogy ezt az államot főleg hurri népesség lakhatta, és talán ez lehetett a végső tartózkodási helye (vagy esetleg az eredeti hazája) a hurri civilizációnak, amely a késő bronzkor idején Észak-Szíria és Észak-Mezopotámia nagy részét uralta.⁷¹ Ugyanakkor Hu-Tešupon kívül két másik személyt nevez meg II. Šarrukīn levelezése šubriaiaként, és mindkét esetben nevük inkább arámi, mint hurri etimológiával bír.⁷² Ugyan ez

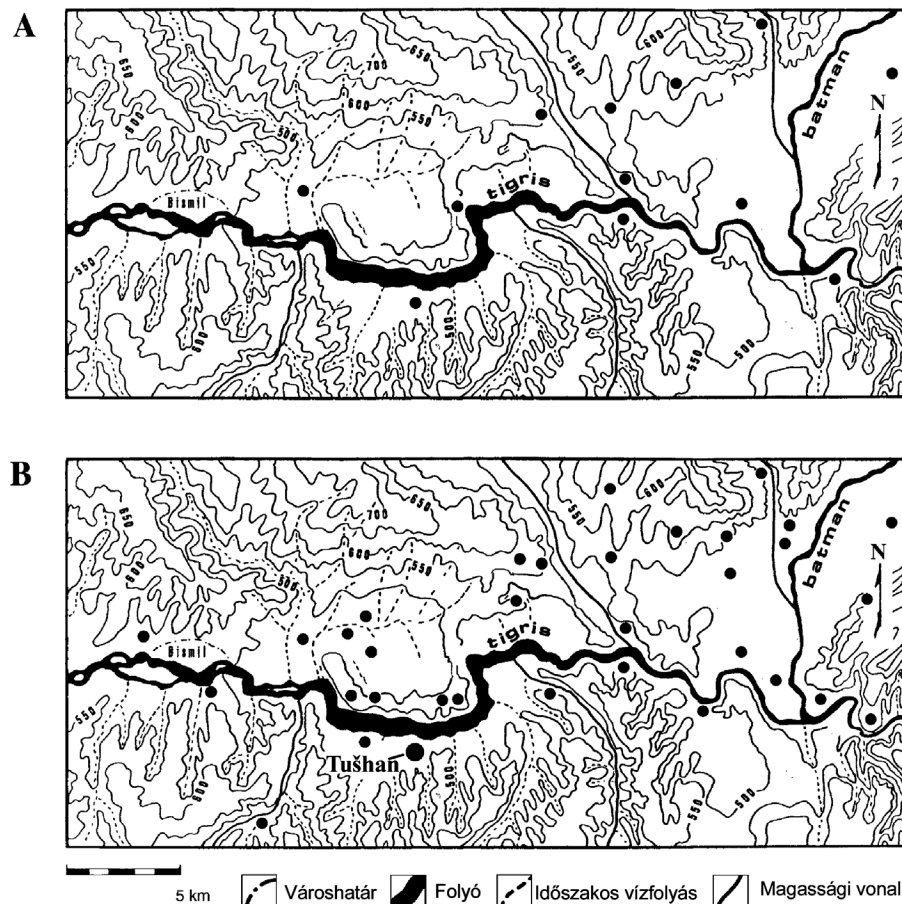
aligha szolgálhat döntő bizonyítékként, a rendelkezésre álló adatok szerint a šubriai társadalom többetnikumú volt: hurri, arámi, urartui és asszír népességből tevődött össze.⁷³

Az asszírok és šubriaiak közötti ellentétek egyik forrását a menekültek befogadása jelentette. Šubria az öt körülvevő birodalmakkal (északon Urartu, délen AsszírIA) szembeni ellenállás és „semlegesség” jeleként menedéket biztosított a birodalmi hatalom elől menekülő szökevények számára, amit talán legjobban egy Tušhanból származó asszír levél mutat be: „a férfiak, akik elszöktek a király szolgálatából, és oda mentek [Šubriába], és ő [a šubriai uralkodó] földet, kertet és házat ajándékoz nekik, letelepíti őket a földjén, ők pedig ott maradnak.”⁷⁴ Számos esetben az asszír hatóságok a szökevények után eredtek Šubriába, csak hogy megtudják, Šubria elrejtette-e vagy továbbengedte őket.

A régió legkomplexebb állama minden bizonnyal Urartu királysága volt. Központjában a Van-tóval a kelet-anatóliai felföldön elterülő Urartu volt az a határzónán túli hatalom, amelyre korábban már utaltunk. Mivel Urartu különböző hegyi törzsek laza szövetségeként jött létre Kelet-Anatóliában, társadalmi kétségtelenül etnikailag kevert volt. Noha Urartu sohasem szállta meg a Felső-Tigris területét, az asszír levelezésből úgy tűnik, hogy az asszír hatóságokat aggasztotta az urartui katonai fenyegetés. Mint ahogy már említettük, az asszírok kiterjedt hírszerzési hálózattal rendelkeztek, amely rendszeresen küldött kímeket mélyen az urartui területekre, hogy információt gyűjtsenek.

Délkelet-Anatólia tehát sok etnikai csoportnak adott otthont. Az asszír birodalmi időszak végére azonban több nem őslakos etnikai csoport érkezett a Felső-Tigris régiójába. Az asszírok hajtották végre Mezopotámia történetének legnagyobb mértékű kényszerbetelepítéseit. Több forrás is utal III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 744–727) idejéből arra, hogy ezeket telepítették a Levántérről, a mai Libanon és Észak-Izrael területéről a Cizre-síkságra és a Felső-Tigris völgyébe.⁷⁵ Amint a II. Aššur-nāšir-apli Ziyaret Tepe-i építkezéséről szóló szöveg utalását, úgy ezeket a nagy volumenű betelepítéseket is alátámasztották a régészeti leletek. Ugyan a régió kerámia-kronológiájának pontatlansága nehezíti teszi a vaskor egyes korszakainak megkülönböztetését, világosan megfigyelhető a települések számának és területének drámai növekedése a Felső-Tigris völgyében, a Tigris és a Batman folyók összefolyásánál és a modern Bismil város térségében Tušhan tartományi fővárossá építése idején, s közvetlenül azt követően.⁷⁶ A terepbejárások adatait felhasználó előzetes becslések szerint a térségben a városias települések összterülete az asszír birodalmi korszakban 22 hektárról 144 hektárra nőtt.⁷⁷ Ez a növekedés a terepbejárás során azonosított települések összesített számában is kimutatható, amely a kora vaskori 12-ről 35-re nőtt az Asszír Birodalom uralma alatt (8. kép). Az újonnan létesített települések legtöbbször kisméretű falu, amely a folyóvölgyek mentén, a mezőgazdaságra legalkalmasabb területeken helyezkedett el.

A régészeti adatok a Cizre-síkságon is a települések számának és összterületének jelentős növekedését mutatják a késő bronzkor és az Asszír Birodalom időszaka között. A cizrei terepbejárás adatai alapján három, vagy talán négy egymástól egyenlő távolságra elhelyezkedő település nőtt nagy, megerősített központtá a késő bronzkor és a vaskor között. Ezek a települések: Nerwan Höyük, Takyan Höyük, Basorin Höyük és Si-

8. kép. A térkép a Felső-Tigris völgyének településszerkezetében lezajlott változást ábrázolja a kora vaskor (A) és az asszír birodalmi korszak között (B)

lope Höyük (9. kép). Ezek valószínűleg olyan városok voltak, amelyeket az asszírok elfoglaltak és helyőrségi központokká szerveztek át, amikor a *masennu* tartományához csatolták a területet. A terepbejárás adatainak fényében a késő bronzkor és a vaskor között a lakott települések száma élesen megugrott: 10-ről 38-ra (9. kép).⁷⁸ A cizrei terepbejárások adatai nemcsak arra világítanak rá, hogy jelentős növekedés volt tapasztalható a síkságon a kis, mezőgazdasággal foglalkozó falvak számában a késő bronzkor és a vaskor között, hanem arra is, hogy a településhierarchia nem tartalmazott közepes méretű településeket. Ez a „természetellenes” településrendszer véleményem szerint az asszír „mezőgazdasági gyarmatosítás” politikájára utal, amelynek keretében nagyszámú kényszerbetelepítést hajtottak végre az újonnan elfoglalt területeken a mezőgazdasági termelés fokozása céljából.

Az összesített adatok tehát azt mutatják, hogy Asszír északkeleti határzónája széles, különböző etnikumokat egyesítő határvidék volt, ahol számos őslakos csoport találkozott és keveredett az asszír etnikummal és az általuk máshonnan idetelepítettekkel. Továbbá minden fentebb említett csoportnak megvolt a saját – gyakran a többivel rokonságot nem mutató – nyelve. Mind az akkád, mind az arámi sémi nyelv, de az arámi a nyelvcsalád nyugati sémi ágába, míg az akkád a keletibe tartozik. Az urartui és a šubriai valószínűleg a hurri nyelvcsaládba tartoznak. A kummei és az ukkuai affiliációját csak találgatni lehet, és más, a Felső-Tigris középső régiójában beszélt nyelvekről sem tudunk többet. Az asszír levelekben találunk utalásokat tolmá-

csokra, és az egyik szövegből⁷⁹ kiderül, hogy Tušhan helytartója elég jól beszélt a šubriait ahhoz, hogy szidalmakat szórjon a šubriai királyra, amikor az megtagadta az együttműködést, „urartui tehén fiának” titulálva az uralkodót. Ez pedig arra mutat, hogy a határzóna nemcsak etnikailag volt sokszínű, de a nyelvi határok valószínűleg átfedték az etnikai határokat.

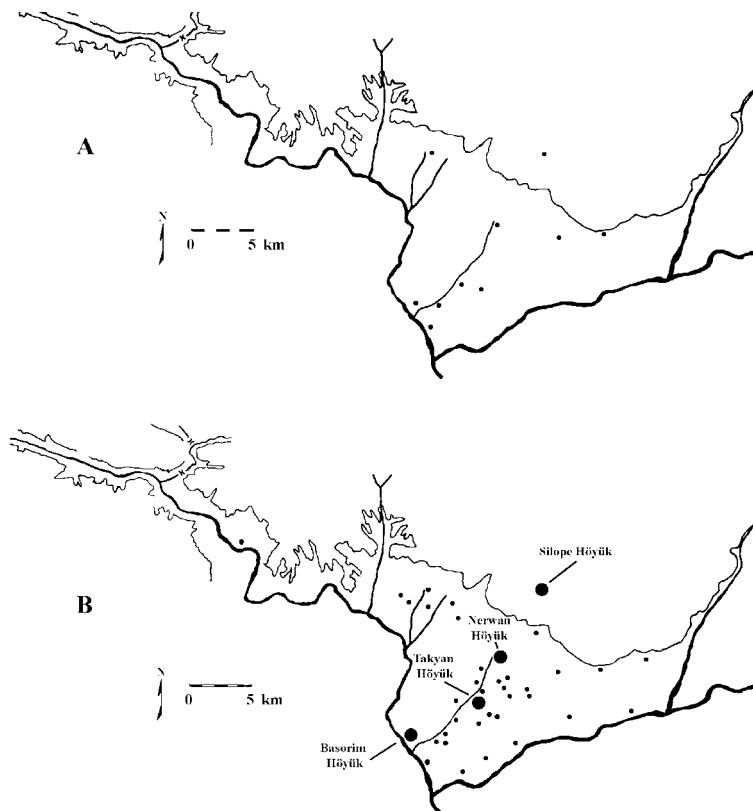
A fentiek alapján elmondható: annak ellenére, hogy a Felső-Tigris régiója politikailag és közigazgatási szempontból korlátozó volt, demográfiai nem ez volt a jellemző. A területet nemcsak hogy etnikai és nyelvi sokszínűség jellemezte, de éppen azok az erők, amelyek politikailag és közigazgatásilag korlátozó határrá tették, járultak hozzá a sokszínűséghez. Az asszír birodalmi terjeszkedés a régióban belső és külső migrációt egyaránt maga után vont, és ezáltal korábban nem tapasztalt lehetőséget teremtett a különböző csoportok interakciójához, demográfiai átjárható határzónát alakítva ki e területen.

Kulturális határok

A kulturális határokat számos kategóriára bonthatjuk le, többek között a vallási és az anyagi kultúra kategóriáira. A vallási határokat talán a legnehezebb meghatározni a Felső-Tigris régiójában. Rendelkezésünkre áll néhány vallási szertartásra és templomok építésére vonatkozó utalás, de mindent figyelembe véve nincs sok adatunk. Tudjuk azonban, hogy II. Adad-nīrārī első cizrei hadjáratán a Kr. e. 10. században az asszírok Kumme fővárosában áldoztak Adadnak, a mezopotámiai viharistennek. Feltelegyünk kell azt is, hogy olyan nagyvárosok, mint Amīdu, ahonnan az asszírok nagy mennyiségű zsákmányt hurcoltak el, bizonyosan sok templomnak is helyt adtak. Más településeken és városokban, mint Damdammusa, Upummu és Kullimeri is kellett lennie szentélyeknek.

További fogódzót jelenthet a terület vallási határainak feltérképezéséhez a szöveges forrásokban szereplő személynevek vizsgálata. Asszír tisztviselők gyakran viseltek olyan neveket, mint Aššur-dūr-pānija, vagyis „Aššur fal előttem”, vagy Ţab-šar-Aššur, „Aššur lehelete jó”. Ezek és más nevek nyilvánvalóan vallási megnyilatkozások is, amelyek tiszteletet fejeznek ki Aššur, a birodalmi főisten iránt (a šubriai királyok nevei ehhez hasonlóan Tešup hurri istenség nevét tartalmazták).

A Kopic Höyük-i ásatás során, a Cizre-síkságon előkerült egy az egyiptomi Íziszt fiával, Hóruszszal ábrázoló fajansz szobrocska is (10. kép).⁸⁰ Ugyan művészettörténeti alapon a szobrot Kr. e. 650 és 520 közé keltezik, és ezért keletkezése kicsivel az asszír birodalmi időszak utánra tehető, jelenléte a térségben figyelemre méltó, főként hogy a tárgyat egyiptomi importárúnak tartják.⁸¹ Jóllehet a tárgy nem megbízható régé-

9. kép. A térkép a Cizre-síkság településszerkezetében lezajlott változást ábrázolja a kora vaskor (A) és az asszír birodalmi korszak között (B)

szeti kontextusból került elő, megléte tanúskodik a vallásos élet kozmopolita jellegéről a vaskori Közel-Keleten. Habár a források szűkösek, a szobor felfedezése a szöveges adatokkal kiegészítve arra utal, hogy a Felső-Tigris régiója átjárható határzóna volt, ahol az asszírok és alattvalóik vallási hiedelemvilága és gyakorlata találkozott és keveredett a délkelet-anatóliai őslakos népességével.

Két egymással szembeállítható kerámiaegyüttes mutatható ki a Felső-Tigris régiójának leletanyagában.⁸² Az adatok alapján nemcsak az válik világossá, hogy a Felső-Tigris határt képezett két nagyon különböző jellegű kerámiastílus között, hanem az is, hogy ezeket két eltérő gyártási technológia jellemezte. A Cizre régió leletanyaga majdnem kizárólag újasszír kerámiákat tartalmaz, amelyek Észak-Irakra jellemzőek. Az újasszír kerámiákat általában finom agyag és rendkívül finomra őrölt kőzúzalék keverékéből készítették. Az edényeket gyorsan forgó agyagkorongon formázták meg, ezzel szimmetrikus formákat nyertek, amelyek pontosan beleillettek a kevés számú, méret és forma szerint osztályozható kategóriába. Majdnem valamennyi edényt alaposan égették ki. Ezek a jellemzők arra utalnak, hogy az újasszír kerámiát képzett mesterek készítették, akik valószínűleg tömegtermelésben állították elő árujukat nagy, ipari létesítményekben. Ezek a manufaktúrák koruk legfejlettebb technológiáját képviselték. Pontosán beállított, gyorsan forgó fazekaskoronggal és jól tervezett égetőkemencével voltak felszerelve, amelyek egyenletesen oszlatták el a hőt, és elegendő tüzelőanyaggal rendelkeztek, hogy folyamatosan jó minőségű kerámiát termeljenek.

A kézműveseket nem kötötte a nyersanyag minősége vagy mennyisége. A kerámiatermelés az Asszír Birodalomban nemcsak munka- és tőkeigényes, hanem szigorúan szabályozott is volt.⁸³

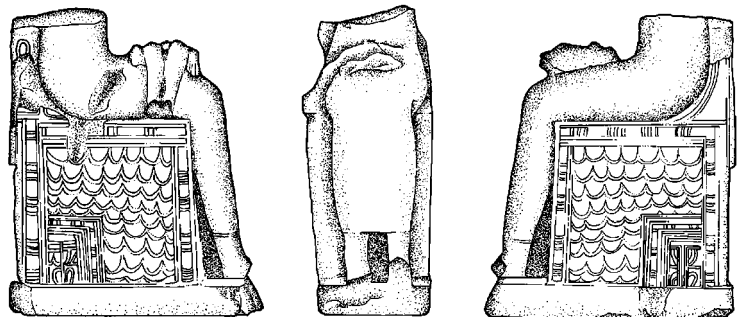
A Bohtan, a Garzan és a Batman folyók völgyére jellemző kerámia mindettől nagymértékben különbözött. Bár ebben az együttesben is elkülöníthetünk különböző edényfajtákat, az egyes kategóriákban nagyobb változatosságot figyelhetünk meg, mint az asszír kerámiák esetén. A felhasznált agyag durvább, megmunkálása kezdetlegesebb. Gyakran nagy szemcsés, durva agyagot használtak, amelyben néha pelyva is található. Sok edény nem volt teljesen szimmetrikus, ami arra utal, hogy kevésbé pontos korongot használtak. A más edények külső felületén megfigyelhető pelyva lenyomatok azt sugallják, hogy a kerámia kézzel készült, valószínűleg agyagsablon segítségével.

Talán a kiegészítés a legfeltűnőbb különbség a kerámiák között. Az őslakos népek kerámiáját gyakran nem égették ki eléggé. A kerámia magja észrevehetően sötétebb, mint a felszíne, és az anyaga is puha vagy málló. Mindezen jellegzetességek arra utalnak, hogy a közeli asszír tartományok gyakorlatával szemben a helyi kerámiagyártást Délkelet-Anatóliában falusi fazekasok végezték.

Az újasszír és őslakos együttesek eloszlása alapján Dél-Törökország Felső-Tigris régiója két eltérő anyagi kultúra közti határként szolgált.⁸⁴ Összevetve a Cizre-síkság kerámiáját a Bohtan, Garzan és Batman folyók völgyéből származóval világos, hogy a két térség az anyagi kultúrát elválasztó határ két ellentétes oldalán helyezkedik el. Ez a határ azonban nem statikus határ, hanem képlékeny határzóna. A két fajta kerámia eloszlása fényében azonosítható egy széles zóna a Felső-Tigris és a Batman folyók völgyében, ahol a két anyagi kultúra átfedte egymást.

Gazdasági határok

A gazdasági határok témáját részben már érintettük, amikor amellet érveltem, hogy a határzóna földrajza befolyásolta a helyi élelemtermelési stratégiákat, és hogy ez a régió különböző termelési módokat választott el. Arról is beszéltem, hogy a

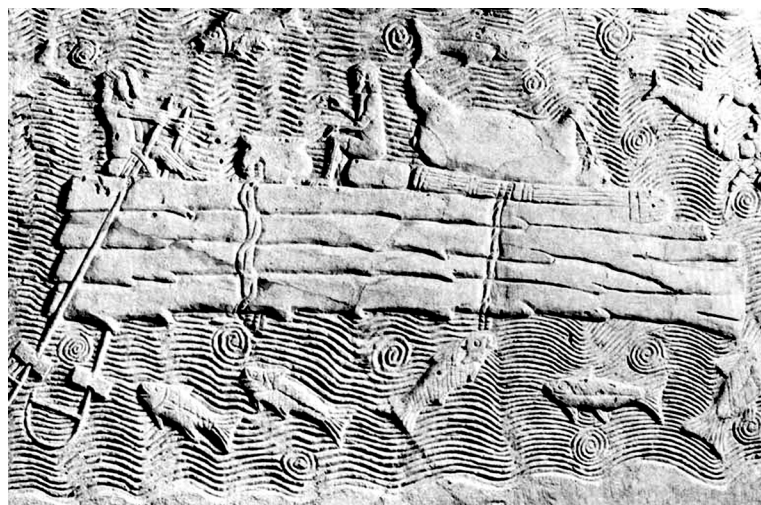

10. kép. Ízisz egyiptomi istennőt Hóruossal ábrázoló fajansz szobrocska. A tárgyat Algaze találta a Cizre-síkságon végzett terepbejáráson Kopic Höyüknél (rajz: Algaze et al. 1991, 198)

természeti erőforrások eloszlása szintén hatással volt az asszír birodalmi politikára Délkelet-Anatóliában. Ezt a feltételezést a Felső-Tigris régióját érintő levelezésből származó szövegek sokasága támasztja alá, amelyek a fakereskedelemmel és -szállítással foglalkoznak.⁸⁵ A fát favágók és favontatók termelték ki, akik a rönköket a legközelebbi folyópartra vonszolták, s a rönkök itt álltak a vízre tétel napjáig. A fa továbbszállítása csak akkor volt lehetséges, amikor a folyó vízállása elég magas volt. Ez a szállítás időszakát tavaszra korlátozta, amikor a hegyekben meginduló hóolvadás elégséges vízmennyiséggel látta el a folyókat.⁸⁶ Amint a rönkök asszír területre értek, tutajokká kötötték őket össze, és ezután került sor a Tigrisen történő hosszú úsztatásra Asszíria magterületéig. Számos Sín-ahhē-erība uralkodására keltezhető palotadombormű ábrázol nagy kötegben tutajként egymáshoz kötözött farönköket, amint az evezős a folyón kormányozza őket (11. kép). A domborművekből az is kiténik, hogy a tutajosok élelemkészlettel és főzéshez szükséges felszereléssel is rendelkeztek a fedélzeten.

A Felső-Tigris fakitermelése valóban nagyszabású vállalkozás volt. Számos Amīduból származó levél illusztrálja, mekkora mennyiségű fából építettek tutajt az asszírok. Egy jelentés szerint 1200 ajtógerenda és 1200 tetőgerenda úszott le a Tigrisen, amíg egy másik levél egy szállítmányról azt írja, hogy 2000 ajtógerendát és 500 tetőgerendát foglalt magában.⁸⁷ Hasonló számokat jegyeztek fel a tušhani levelekben. Az egyik töredékes szöveg 3000 ajtógerendát, két másik 500-500 tetőgerendát említ.⁸⁸

Ugyan a délkelet-törökországi Urfa közeléből származó pollenminták szerint „Kr. e. 1900-ig érintetlen tölgy- és pisztáciaerdő fedte a magasabban fekvő területet a régióban”,⁸⁹ a Felső-Tigris menti tisztviselők levelezéséből az derül ki, hogy Tušhan és Amīdu tartományok ősi erdeinek nagy részét már az Újasszír Birodalom korszaka előtt kivágták. Ugyanakkor az északra fekvő hegyekből még mindig lehetett jó minőségű fát szerezni. Ezt jól példázza egy tušhani levél, amelyben a helytartó elmondja a királynak, hogy „minden emberem a hegyen vág fát, a ligetekben, ahol még (mindig) lehet alkalmas fát találni ajtó- és tetőgerendához.”⁹⁰ Asszíria csillapíthatatlan faéhsége és a Tigris-parti erdők korábbi kiirtása közvetlen konfliktushoz vezetett Asszíria és északi szomszédai között.

11. kép. Asszír palotadombormű Sín-ahhē-erība palotájából: farönkök szállítása a Tigrisen, Kr. e. 700 körül

Számos levél dokumentálja a folyamatosan zajló ellenségeskedést Asszíria, Šubria és Urartu között a fakitermelési jogok körül, ami nemcsak Šubria kényes helyzetét emeli ki a nagyhatalmak között, hanem a politikai és gazdasági határok közti diszkontinuitásra is felhívja a figyelmet ebben a természeti erőforrásokban gazdag zónában.

Ugyan a királyi levelezés feltárja, hogy a fa nagyon fontos nyersanyag volt, amelyet az északi határzónában és azon túl is megbecsültek, a fémbeszerzésre való utalások hiánya feltűnő. Ennek okáról csak találgathatunk – elképzelhető, hogy a fémkereskedelem magánkézben volt, s így a ninivei állami kancellária leveleiben nem maradt nyoma, vagy a fémfegyverek- és eszközök gyártása a tartományi központokban történt, s így nem vált szükségessé, hogy a feldolgozatlan fémeket az asszír magterületre kelljen szállítani. Néhány levélben magánkereskedőket említenek, akik luxuscikkekét csempészték át Asszíria és Urartu határzónáján. Noha ezek a szövegek nem nevezik meg pontosan a termékeket, arra mégis utalnak, hogy az asszír hatóságok tiltakozása ellenére a magánkereskedők rendszeresen átkeltek az átjárható határzónán, hogy kereskedjenek, így járulva hozzá a határzóna gazdasági és demográfiai képlékenységéhez.

Az elemzett források arra utalnak, hogy Délkelet-Anatólia gazdasági határként funkcionált a mezopotámiai alföld és az anatóliai hegyvidék között. Az is világossá vált, hogy különböző fajta gazdasági határok – például élelemtermelési rendszerek és módszerek, nyersanyag-kitermelési módszerek és kereskedelem – léteztek a területen, amelyet így gazdaságilag átjárható határzónának kell tekintenünk.

Az anatóliai határzóna meghatározása

Most, hogy immáron jobban értjük Asszíria anatóliai határzónájának működését, elérkeztünk a legfontosabb kérdéshez: közelebb kerültünk-e a határzóna egy valóságközelibb, általánosítható, és ezáltal összehasonlítható elemzésre alkalmas meghatározásához? E kérdés megválaszolásához figyelmünket az előzőekben tárgyalt egyedi körülményekről a tanulmány elején felvetett általános meghatározásra kell fordítanunk. Más

szóval, hogyan helyezkedik el ez a határzóna a „határdinamika-kontinuum” modellben? Úgy adok választ erre a kérdésre, hogy mind az öt nagy kategóriát tárgyalni fogom (földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági) a határdinamika-kontinuum (1. kép) rendszerében.

A Felső-Tigris régiója földrajzilag elkülönül Észak-Szíria fennsíkjától és Észak-Iraktól egy száraz, alacsony hegyvidéknek, a Tur Abdinnak köszönhetően. A régió belül a tengerszint feletti magasság, az éghajlat és a csapadékmennyiség között is nagy eltérések mutatkoznak. A folyóvölgy földrajza is sokat változik a Felső-Tigristől lefelé haladva a felső folyástól (a mai Diyarbakır és Batman között) a Felső-Tigris középső folyásán át (Batman és Cizre között), kiérve a Cizre-síkságra (török-iraki határ). A Cizre-síkságon a termékeny termőföld nagy vonzerőt gyakorolt az asszír terjeszkedés szempontjából. Ugyanakkor a Felső-Tigris középső folyását jellemző barátságatlan

hegyvidék azt eredményezte, hogy bár ez a terület légvonalban közelebb volt az Asszír Birodalom magterületéhez, mint a Felső-Tigris völgye, mégsem csatolták soha az asszír tartományi rendszerbe. A Felső-Tigris völgyének fizikai elszigeteltsége és az asszír magterülettől való távolsága ellenére a völgy termékeny síksága és a Taurusban fellelhető fa-, és talán fémforrásokhoz való közelsége a területet Asszír legtermelékenyebb anatóliai tartományává tette. A Tigris volt az a földrajzi tényező, amely lehetőséget nyújtott az asszírok számára a terjeszkedésre. A folyó nemcsak vízzel látta el az asszír kolóniákat, de lehetővé tette nagy mennyiségű fa, gabona és gyapjú folyami szállítását is. Délkelet-Anatólia asszír kizsákmányolásának ezen aspektusa megmutatja, hogy a Tigris nem töltötte be a „természetes határ” szerepét. A folyó nélkülözhetetlen szállítási és kommunikációs folyosóként, összekötő csatornaként szolgált. Ugyanakkor számos újasszír levél (lásd fent), valamint az asszír helyőrségek fizikai elhelyezkedése a régióban (a folyó déli oldalán) arra mutat, hogy az asszír hatóságok a folyót védelmi vonalként is használták, amikor északi ellenségeik támadni készültek. Ezen megfontolásokat figyelembe véve elvethetjük annak lehetőségét, hogy a Felső-Tigris régiója statikus volt. A terület földrajza azonban elég nagy mértékű korlátozást jelentett a mozgásban és a megtelepedésben egyaránt ahhoz, hogy kijelenthessük: nem volt sem képlékeny, sem átjárható. Ez alapján a Felső-Tigris térségét leginkább földrajzilag korlátozó határként írhatjuk le (12. kép).

Az anatóliai asszír határzóna politikai dinamikájának mértéke a kronológia függvénye. Nyilvánvalóan minél nagyobb időintervallumot kezel a határzónákkal foglalkozó kutatás, annál valószínűbb, hogy a politikai berendezkedés változik, és így a határ képlékenyebbnek látszik. Mivel a tanulmány a Kr. e. 8. század végére koncentrál, a következőkben csak e korszak politikáját taglaljuk.

A Kr. e. 8. század végén a Felső-Tigris térsége már 150 éve asszír befolyás alatt állt. Az asszír hatóságok szigorú felügyelet alatt tartották a helyi népességet, még a fálvakban is (melyek közül sok az asszír betelepítések nyomán jött létre), s a jól szervezett tartományi igazgatás segítségével, szemmel tartották a megadóztatható bevételi forrásokat. A közmunkát felügyelő hivatalnokok feljegyzéseikben számon tartották a lakosok még hátralevő és a már ledolgozott munkaidejét,⁹¹ a fálvak felügyelői a szüret vagy aratás állásáról tettek jelentést, és a cohorsparancsnokok az építési és fakitermelési munkálatok előre rögzített kvótáit teljesítették.⁹² Még azon a területen is, amely nem volt része az asszír tartományi rendszernek, az asszír „királyi küldött” felügyelte, befolyásolta és egyes esetekben irányította a vazallusállamok ügyeit, az asszír kémekek pedig jelentéseket küldtek az ellenséges csapatok mozgásáról, bizonyos tisztviselők hollétéről és ellenséges államok udvari eseményeiről. Így a tárgyalt időszakban a Felső-Tigris régióját, legalábbis politikailag és közigazgatási szempontból statikusnak, de minimum korlátozónak mondhatjuk (12. kép).

Az Asszír Birodalom északi határzónájára nem volt jellemző a telepesek tömeges önkéntes beáramlása, ami olyannyira jellemző az amerikai vagy dél-afrikai határzónák esetében.⁹³ Másfelől az asszír határzóna nem is volt olyan ritkán lakott vidék, amely magára vonhatta volna a potenciális bevándorlók figyelmét. Ellenkezőleg, ahogy korábban láttuk: számos, a politikai és társadalmi fejlettség különböző fokán álló etnikai

és nyelvi csoport élt a régióban már jóval az asszír birodalmi korszak előtt. Ez persze nem azt jelenti, hogy demográfiai változások nem történtek volna, csak éppen nem egyedül ezek határozták meg az asszír határzónák jellegét. Továbbá a demográfiai változások, amelyek lezajlottak, nagyban különböztek az Amerika vagy Dél-Afrika esetében megfigyeltéktől. A régészeti adatok tanúsága szerint valóban nagy növekedés ment keresztül az anatóliai határzóna térsége – és ebből következően a népesség is – a közvetlenül az asszír hatás megjelenése előtt és az asszír jelenlét csúcsa közötti időszakban. Ugyanakkor a szöveges források azt mutatják, hogy a Felső-Tigris „idegen” lakosságának nagy része az Asszír Birodalom idején érkezett a területre, az asszír áttelepítési politika következtében. A legyőzött népek betelepítése a lobbanékony atmoszférájú határzónába, amelynek helyi nyelvei és szokásai mindenképpen idegenként érték az újonnan érkezetteket, és ahol az északi hegyi államok fenyegetése állandóan a levegőben volt, az asszír hatalom „erős falú” erődítményeivel inkább a védelmező szerepét öltötte magára, mint az elnyomót. Ez a meglehetősen furcsa határzónahelyzet egyedülálló módon segítette elő a betelepítettek akkulturációját.

Vannak arra vonatkozóan régészeti bizonyítékok, hogy őslakosok kivándoroltak a folyóvölgyből közvetlenül az asszír birodalmi expanziót megelőzően, illetve annak első éveiben. A közelmúltban három térségben folytatott ásatásokat és terpebejárásokat a Felső-Tigris Régészeti Kutatóprojekt (*Upper Tigris Archaeological Research Project*). Ennek eredményei alapján megállapítható, hogy az asszír terjeszkedés elől menekülve olyan virágzó településeket hagytak el lakói, mint Kenan Tepe, az asszírok pedig minden valószínűség szerint ezen elhagyott községek pótlására hoztak létre olyan településeket, mint Boztepe.⁹⁴ Az asszír hatóságok elől menekülő, a šubriai hegyekben menedéket kereső szökevényekre tett utalások továbbá bizonyítékot szolgáltatnak a lakosok völgyből kifelé irányuló migrációjára. Demográfiailag tehát az északi határzóna átjárható volt, amely jelentős, ha nem is önkéntes, népességmozgásokat élt meg ebben a viszonylag rövid időszakban.

Ugyan a Felső-Tigris térsége mind földrajzilag, mind politikailag korlátozó határvonalnak tekinthető, a régészeti és szöveges források tükrében Asszír anatóliai határzónája nemcsak demográfiailag, hanem kulturálisan is átjárható volt. A kerámialeletek eloszlása, főképp a Felső-Tigris völgyében, nagyfokú keveredést mutat, a szöveges források pedig kozmopolita képet festenek a nyelv és vallás viszonylatában. Asszír szigorú közigazgatási ellenőrzése ellenére az asszírok számos kulturális jegye keveredett az őslakosokéval ebben az átjárható határzónában (12. kép).

A fentiekben emellett érveltem, hogy a gazdaság nagy motivációs erőt jelentett a Cizre-síkság és a Felső-Tigris kolonizációjában.⁹⁵ Mivel ez a két régió közvetlenül kapcsolódott az asszír magterülethez a Tigrisen keresztül, a nagy mennyiségben szállított áruk szállítási költsége ezáltal jelentősen csökkenthető volt. A mezőgazdasági kolonizáció által a Cizre-síkság és a Felső-Tigris völgye is fontos utánpótlási zónává vált, amelyek az asszír metropoliszok városi lakosságát látták el. A régészeti és szöveges források szerint az asszír tartományok nagy részét a korábban a birodalom határzónáin túl eső területeken hozták létre, azzal a kifejezett céllal, hogy megnöveljék a birodalom mezőgazdasági termelését. Az asszír tartományi rendszer határain

Határok

	Határvonal		Határzóna	
	Statikus	Korlátozó	Átjárható	Képlékeny
Földrajzi	—	✗	—	—
Politikai	✗	—	—	—
Demográfiai	—	—	✗	—
Kulturális	—	—	✗	—
Gazdasági	—	—	—	✗

12. kép. A határdinamika-kontinuum az Asszír-ánatóliai határzónájára alkalmazott értékekkel

túli területek nyersanyagot is szolgáltatottak. A tartományok tisztviselőinek levelezéséből kiténik, hogy például a fa fontos nyersanyag volt az asszírok szemében, amelyet a Tušhan és Amīdu tartományoktól északra eső területeken termeltek ki. Okunk van feltételezni, hogy más termékek, mint például fémek, drágakövek, só és bor, szintén ebből a térségből származtak, és Asszír-ánatólia központjába szánták őket. A szövegek elmondása szerint a helyi kereskedők kihasználták a politikai helyzetet, hogy hasznot húzzanak a tiltott, a határzónán keresztül folytatott kereskedelemről. Asszír-ánatóliai határzónáját nem nevezhetjük gazdaságilag képlékenynek, de azt sem lenne helyes állítani, hogy általában véve korlátozó lett volna. Így gazdaságilag Asszír-ánatóliai határzónáját felettebb átjárhatónak kell tekintenünk.

Jegyzetek

A cikk eredeti megjelenési helye: *Journal of Anthropological Archaeology* 21, 2002, 371–395. Copyright © 2013 Elsevier Inc.

- Adelman–Aron 1999; Cayton–Teute 1998; Faragher 1994; Jacobs 1994; White 1991.
- Curzon 1907; Fawcett 1918; Ratzel 1897.
- Baty 1928; Boggs 1930, 1937 és 1940; Crocker 1919; Fawcett 1918; Fischer 1949; Holdich 1916.
- Dyson 1985; Elton 1996; Isaac 1990; Luttwak 1976; Whittaker 1994.
- Broom *et al.* 1954; Spencer 1961; Redfield *et al.* 1936.
- „World Systems Theory”: Wallerstein 1974 és 1980. Magyarul: Wallerstein 1983.
- Chase-Dunn 1988; Chase-Dunn–Hall 1991 és 1992.
- Algaze 1989b, 1993; Blanton–Feinman, 1984; Champion, 1989; Chase-Dunn–Hall 1991; Kohl 1987; Rowlands *et al.* 1987; Stein 1999.
- Luttwak 1976, 60.
- Lásd Isaac 1990, 394–401; Whittaker 1994, 62–70; Elton 1996.
- Mathisen–Sivan 1996.
- Fischer 1949; Pounds 1951; Prescott 1987.
- Strabón XVI. 1. 28.
- Prescott 1987, 12.
- Prescott 1987, 36.
- Lamar–Thompson 1981; Wynman–Kroeber 1957.
- Turner 1920.
- Lattimore 1962.
- Berkhoffer 1981; Cook 1981; Hickerson 1973.
- Lamar–Thompson 1981.
- Eaton 1993.

Következtetések

A vaskorban a délkelet-törökországi Felső-Tigris völgyében létezett különböző határfajtákat áttekintve talán már árnyaltabb képpel rendelkezünk az asszír határzónákra vonatkozóan. A Felső-Tigris nem olyan határvonal volt, amely elválasztotta az Asszír Birodalmat északi szomszédjaitól, hanem széles határzóna, amelyben kulturális kontaktus és interakció zajlott az Asszír Birodalom és alattvalói, valamint az anatóliai hegyvidék különböző kultúrái között. Továbbá az is világos, hogy a Felső-Tigris régiója sokrétű: valójában nem is egyetlen határzóna, hanem egymást átfedő határzónák sora.⁹⁶ A Felső-Tigris vidéke olyan térség volt, amelyben az Asszír Birodalom és a délkelet-anatóliai államok közötti földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági határok átfedték egymást. E határok merevsége eltérő mértékű volt: míg e zóna földrajzilag és politikailag korlátozó volt, demográfiai, kulturálisan és gazdaságilag éppen hogy átjárható (12. kép). Egyfelől tehát a szóban forgó határtípusok közti változatosság, másfelől e határok merevségének foka határozta meg Asszír-ánatóliai határzónáját.

Götz Andrea és Vér Ádám fordítása

- Appadurai 1996; Clifford 1997.
- Dommelen 1997, 1998; White 1991.
- White 1991. Lásd még van Dommelen 1997, 1998.
- Doyle 1986.
- Chase-Dunn–Hall 1991, 1993.
- Elton 1996, 3–9.
- Prescott 1987.
- 2Kir18; Is 36–37. Lásd még Ussishkin, 1982; Machinist, 1983.
- Ebben a tanulmányban a „mezopotámiai vaskor” kifejezést három korszak együttesére használom. A hozzávetőleges felosztás szerint a korai vaskor kb. Kr. e. 1100-tól 900-ig tartott, közvetlenül az Asszír Birodalom hódításai előtt. Az asszír birodalmi időszak Kr. e. 900 előtt kezdődött, és a birodalom Kr. e. 7. század végén bekövetkezett bukásáig tartott. A vaskor késő vagy posztasszír korszaka a birodalom bukása utáni századokra vonatkozik.
- Salvini 1995; Zimansky 1985 és 1998.
- Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991.
- A régészeti feltárásokat, amelyekre e tanulmány hivatkozik, Guillermo Algaze vezette, akinek köszönettel tartozom az adatok megosztásáért és a segítségéért, amelyet a kerámialeletek osztályozásában és elemzésében nyújtott. A tanulmányban hivatkozott előzetes ásatási jelentések megtalálhatók: Algaze 1989a, Algaze *et al.* 1991. A vaskori Felső-Tigris régiójáról részletesebben lásd Parker 1997a és 2001. A szöveges forrásokhoz a *Neo-Assyrian Text Corpus Project* adatbázisát használtam, amelyet a Helsinki Egyetem üzemeltet. Köszönöm Simo Parpolának és Robert Whitingnek, hogy nemcsak hozzáférést biztosítottak az adatbázishoz, de szakértelmükkel segítettek a szövegek fordítását és elemzését. A legtöbb itt tárgyalt szöveg naprakész fordításához és átírásához lásd Parpola 1987; Lanfranchi–Parpola 1990.

- 34 A Van-tó 1680 méteres tengerszint feletti magasságban fekszik az *Operational Navigational Charts* adatai szerint, amelyet az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériuma adott ki.
- 35 Észak-Irak nyári középhőmérséklete 26 °C, decemberben és januárban 5–10 °C. Ugyanezek az értékek Diyarbakır régiójában és a Van-medencében 28/19 °C, valamint 5/1 °C. Mőszul környékén az átlagos évi csapadékmennyiség 393 mm, ugyanez a Taurusz előhegységénél Diyarbakır közelében sokkal magasabb: 495 mm, a Van-medencében 379 mm.
- 36 Jacobsen–Lloyd 1935; Reade 1978.
- 37 Weiss 1986; Wilkinson–Tucker 1995; Wilkinson–Barbanes 2000.
- 38 Zimansky 1985.
- 39 Yener kimutatta, hogy ugyan a terület nagy részét ma nem borítja erdő, ám ez az erdőirtásnak köszönhető, amely viszonylag új jelenség (Yener 1982).
- 40 Maxwell-Hyslop 1974; Oppenheim 1967.
- 41 Maxwell-Hyslop 1974, 143.
- 42 Fischer 1949; Pounds 1951; Prescott 1987.
- 43 Parpola 1981.
- 44 Parker 2001.
- 45 Grayson 1991a, 202.
- 46 Grayson 1991a, 257–262.
- 47 Karg 1999; Kessler 1980; Liverani 1992; Parker 1998 és 2001.
- 48 Kessler 1980; Liverani 1992; Parker 1998 és 2001.
- 49 Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991; Matney 1998.
- 50 Matney 1998; Parker, 1998.
- 51 Matney–Somers 1999.
- 52 Köroğlu 1998.
- 53 Parker 2001, kontra Radner–Schachner 2001.
- 54 Parker 2001.
- 55 Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991; Parker 1998 és 2001.
- 56 Parker 1997b, 2001.
- 57 Grayson 1991b.
- 58 Az egyes helytartók részletes bemutatása túlmutat a jelen tanulmány keretein. A témához lásd Radner 1998 és 1999; Parker 2001; Baker 2000 és 2001, ahol az itt említett és más asszír tisztviselőkre vonatkozó bibliográfia megtalálható.
- 59 Lanfranchi–Parpola 1990, 84, 86, 87, 88, 91, 93.
- 60 Lanfranchi–Parpola 1990, 91, 93.
- 61 Lanfranchi–Parpola 1990, 55.
- 62 Lanfranchi–Parpola 1990, 12.
- 63 Lanfranchi–Parpola (1990, xviii) megjegyzi, hogy Hubuškia királya láthatólag arra kényszerült, hogy elkötelezettségével Asszíria és Urartu között egyensúlyozzon, az éppen aktuális politikai helyzetből függően. Adót fizetett II. Šarrukīnnak Kr. e. 715-ben, majd egy évre rá Rusa urartui király mellett vonult harcba, s a háború végén megint fizetett Šarrukīnnak.
- 64 Liverani 1979.
- 65 Zadok 1989 és 1995.
- 66 Wiseman 1975, 457; Grayson 1982, 248.
- 67 Grayson 1991a.
- 68 Grayson, 1991a, 211.
- 69 Gelb 1944.
- 70 Šubria királyát Aššur-ah-iddina uralkodása idején Inip-Tešupnak hívták, mely szintén hurri név. Gelb szerint a király fiainak a feliratban részben megőrzött nevei közül legalább egy szintén hurri ([...]gi-Tešup) (Gelb 1944, 82–83).
- 71 Wilhelm 1989, 41; Kessler 1995, 55.
- 72 A nevek: Jatâ és Abi-jaqâ. Lásd mindekettőhöz Lanfranchi–Parpola 1990, 52.
- 73 A Šubriába menekült asszír dezertőrökhöz lásd Parker 2001. Érdemes megemlíteni II. Aššur-nāšir-apli utalását az asszírokra, akik „az éhínség miatt kivándoroltak más vidékekre, Šubriába” (Grayson 1991a, 202).
- 74 Lanfranchi–Parpola 1990, 52.
- 75 Tadmor 1994, 62–63.
- 76 Parker 1998.
- 77 Parker 1998, 306.
- 78 A településszám tekintetében hasonló növekedést figyelhetünk meg a Dzszejirétől északra, lásd Wilkinson–Tucker 1995, 60–62; Wilkinson–Barbanes 2000. A szerzők következtetése szerint hasonló betelepítések játszottak szerepet a növekedésben.
- 79 Lanfranchi–Parpola 1990, 35.
- 80 Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991.
- 81 Algaze *et al.* 1991, 198.
- 82 Parker 1997a.
- 83 Rice 1987, 180–191.
- 84 Parker 1997a, 234–235.
- 85 Lásd Lanfranchi–Parpola 1990, 25, 26, 32, 33, 34, 39, 43.
- 86 Lásd Lanfranchi–Parpola 1990, 26: 3000 ajtógerenda várakozik a folyóparton az alacsony vízállás miatt. További levelek a témában: Lanfranchi–Parpola 1990, 6, 7, 39, 117.
- 87 Lanfranchi–Parpola 1990, 6, 7.
- 88 Lanfranchi–Parpola 1990, 33, 34.
- 89 Yener 1982, 59.
- 90 Lanfranchi–Parpola 1990, 25.
- 91 Parker 1998.
- 92 Parker 2001.
- 93 Lamar–Thompson 1981; Wynman–Kroeber 1957.
- 94 Parker *et al.* 2001.
- 95 Parker 2001.
- 96 Elton 1996.

Bibliográfia

- Adelman, J. – Aron, S. 1999. „From Borderlands to Borders: Empires, Nation-States, and the Peoples in between in North American History”: *American Historical Review* 104, 814–841.
- Ainsworth, W. F. 1888. *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*. London.
- Algaze, G. 1989a. „A New Frontier: First Results of the Tigris–Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988”: *Journal of Near Eastern Studies* 48, 241–281.
- Algaze, G. 1989b. „Uruk Expansion”: *Current Anthropology* 30, 571–608.
- Algaze, G. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago.
- Algaze, G. – Ray, B. – Chris, L. – Michael, R. 1991. „The Tigris–Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: a Preliminary Report of the 1989–1990 Seasons”: *Anatolica* 17, 175–240.
- Appadurai, A. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis.
- Baker, H. (szerk.) 2000. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 2, Part I: H–K*. Helsinki.
- Baker, H. (szerk.) 2001. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 2, Part II: L–N*. Helsinki.
- Baty, T. 1928. „The Three Mile Limit”: *American Journal of International Law* 22, 503–537.
- Berkhffer, R. F. 1981. „The North America Frontier as Process and Context”: H. Lamar – L. Thompson (szerk.): *The Frontier in His-*

- tory: *North America and Southern Africa Compared*. New Haven, 43–75.
- Blanton, R. E. – Feinman, G. 1984. „The Mesoamerican World System”: *American Anthropologist* 86, 202–213.
- Boggs, S. W. 1930. „Delimitation of the Territorial Sea”: *American Journal of International Law* 24, 541–555.
- Boggs, S. W. 1937. „Problems of Water Boundary Definition: Median Lines and International Boundaries through Territorial Waters”: *Geographical Review* 27, 445–456.
- Boggs, S. W. 1940. *International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems*. New York.
- Broom, L. – Siegel, B. J. – Vogt, E. Z. – Watson, J. B. 1954. „Acculturation: an Explanatory Formulation”: *American Anthropologist* 56, 973–1000.
- Cayton, A. – Teute, F. szerk. 1998. *Contact Points: American Frontiers from the Mohawk Valley to the Mississippi, 1750–1830*. Chapel Hill.
- Champion, T. C. Ed. 1989. *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*. London.
- Chase-Dunn, C. 1988. „Comparing World-Systems: Toward a Theory of Semiperipheral Development”: *Comparative Civilizations Review* 19, 29–66.
- Chase-Dunn, C. – Hall, T. D. 1991. „Conceptualizing Core/Periphery Hierarchies for Comparative Studies”: C. Chase-Dunn – T. D. Hall (szerk.): *Core/Periphery Relations in Precapitalist Worlds*. Boulder, CO, 5–44.
- Chase-Dunn, C. – Hall, T. D. 1992. „World-Systems and Modes of Production: toward the Comparative Study of Transformations”: *Humboldt Journal of Social Relations* 18, 81–117.
- Clifford, J. 1997. *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge.
- Cook, R. 1981. „The Social and Economic Frontier in North America”: H. Lamar – L. Thompson (szerk.): *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven, 175–208.
- Crocker, H. G. 1919. *The Extent of Marginal Seas*. Washington, DC.
- Curzon of Kedleston, Lord, 1907. *Frontiers*. Oxford.
- Donnan, H. – Wilson, T. M. (szerk.) 1994. *Border Approaches: Anthropological Perspectives on Frontiers*. Lanham.
- Dyson, S. L. 1985. *The Creation of the Roman Frontier*. Princeton.
- Doyle, M. W. 1986. *Empires*. Ithaca.
- Eaton, R. 1993. *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204–1760*. Berkeley.
- Elton, H. 1996. *Frontiers of the Roman Empire*. Bloomington.
- Faragher, J. M. (szerk.) 1994. *Rereading Fredrick Jackson Turner: „The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays*. New Haven.
- Fawcett, C. B. 1918. *Frontiers: A Study in Political Geography*. Oxford.
- Fischer, E. 1949. „On Boundaries”: *World Politics* 1, 196–222.
- Foster, G. M. 1965. „The Sociology of Pottery: Questions and Hypothesis Arising from Contemporary Mexican”: F. R. Matson (szerk.): *Ceramics and Man*. New York.
- Gelb, I. J. 1944. *Hurrians and Subarians*. Chicago.
- Green, S. W. – Perlman, S. M. (szerk.) 1985. *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. Orlando.
- Grayson, A. K. 1982. „Assyria: from Ashur-dan II to Ashur-nirari V (934–745 BC)”: J. Boardman – I. E. S. Edwards – N. G. L. Hammond – S. Sollberger (szerk.): *The Cambridge Ancient History. III/2*. Cambridge, 238–281.
- Grayson, A. K. 1991a. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859)*. Toronto.
- Grayson, A. K. 1991b. „Assyria”: J. Boardman – I. E. S. Edwards – N. G. L. Hammond – S. Sollberger (szerk.): *The Cambridge Ancient History. III/2*. Cambridge, 71–228.
- Hickerson, H. 1973. „Fur Trade Colonialism and the North American Indians”: *Journal of Ethnic Studies* 1, 15–44.
- Holdich, T. H. 1916. *Political Frontiers and Boundary Making*. London.
- Isaac, B. 1990. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford.
- Jacobs, W. R. 1994. *On Turner’s Trail: 100 Years of Writing Western History*. Lawrence.
- Jacobsen, T. – Lloyd, S. 1935. *Sennacherib’s Aqueduct at Jerwan*. Chicago.
- Karg, N. 1999. „Gre Dimse 1998: a Preliminary Report”: Tuna, N. – Öztürk, J. (szerk.): *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1998*. Ankara, 237–296.
- Kessler, K. 1980. *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*. Wiesbaden.
- Kessler, K. 1995. „Shubria, Urartu and Ashur: Topographical Questions around the Tigris Sources”: Liverani, M. (szerk.): *Neo-Assyrian Geography*. Roma, 55–67.
- Kohl, P. 1987. „The Ancient Economy, Transferable Technologies and the Bronze Age World-System: a View from the Northeastern Frontier of the Ancient Near East”: Rowlands, M. – Larsen, M. – Kristiansen, K. (szerk.): *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge.
- Körüğlu, K. 1998. *Üçtepe*. Ankara.
- Lamar, H. – Thompson, L. (szerk.) 1981. *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven.
- Lanfranchi, G. B. – Parpola, S. 1990. *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. State Archives of Assyria 5. Helsinki.
- Lattimore, O. 1962. *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928–1958*. London.
- Liverani, M. 1979. „The Ideology of the Assyrian Empire”: M. Trolle Larsen (szerk.): *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen, 297–319.
- Liverani, M. 1992. *Studies in the Annals of Ashur-nasir-pal II.2: Topographical Analysis*. Roma.
- Luttwak, E. N., 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*. Baltimore.
- Machinist, P. 1983. „Assyria and Its Image in the First Isaiah”: *Journal of the American Oriental Society* 103, 719–737.
- Mathisen, R. – Sivan, H. (szerk.) 1996. *Shifting Frontiers in Late Antiquity*. Hampshire.
- Matney, T. 1998. „The First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report”: *Anatolica* 24, 7–30.
- Matney, T. – Somers, L. 1999. „The Second Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province”: *Anatolica* 25, 1–26.
- Maxwell-Hyslop, K. R. 1974. „Assyrian Sources of Iron: a Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”: *Iraq* 36, 139–154.
- Miller, R. – Miller, B. 1955. „Further Notes on Tibetan Ceramics: a Preliminary Field Report”: *Far Eastern Ceramic Bulletin* 7, 1–5.
- Oppenheim, A. L. 1967. „Essay on Overland Trade in the First Millennium BC”: *Journal of Cuneiform Studies* 21, 236–254.
- Parker, B. J. 1997a. „The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective”: Parpola, S. – Whiting, R. (szerk.): *Assyria 1995*. Helsinki.
- Parker, B. J. 1997b. „Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier”: *Iraq* 59, 77–87.
- Parker, B. J. 1998. „Archaeological Evidence for the Location of Tushan: a Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria”: J. Prosecký (szerk.): *Intellectual Life in the Ancient Near East: Papers Presented at the 43rd Rencontre Assyriologique Internationale, Prague, July 1–5, 1996*. Prague, 299–314.

- Parker, B. J. 2001. *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki.
- Parker, B. J. – Creekmore, A. – Easton, C. 2001. „The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP) Excavations and Survey at Boztepe and Intensive Survey at Talavaş Tepe, 1999: A Preliminary Report”: N. Tuna – J. Öztürk – J. Vêlibeyoğlu (szerk.): *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*. Ankara, 565–591.
- Parpola, S. 1981. „Assyrian Royal Inscriptions and Neo-Assyrian Letters”: F. M. Fales (szerk.): *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis*. Roma, 117–142.
- Parpola, S. 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*. State Archives of Assyria 1. Helsinki.
- Perdue, P. 1987. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500–1850*. Cambridge.
- Pounds, N. J. G. 1951. „The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France”: *Annals of the Association of American Geographers* 44, 51–62.
- Prescott, J. R. V. 1972. *Political Geography*. London.
- Prescott, J. R. V. 1987. *Political Frontiers and Boundaries*. London.
- Reade, J. 1978. „Studies in Assyrian Geography Part I: Sennacherib and the Waters of Nineveh”: *Revue d'Assyriologie* 72, 50–72.
- Radner, K. (szerk.) 1998. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 1, Part I: A*. Helsinki.
- Radner, K. (szerk.) 1999. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 1, Part II: B–G*. Helsinki.
- Radner, K. – Schachner A. 2001. „From Tushan to Amēdi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period”: N. Tuna – J. Öztürk – J. Vêlibeyoğlu (szerk.): *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*. Ankara, 729–776.
- Ratzel, F. 1897. *Politische Geographie; oder, die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*. Berlin.
- Redfield, R. – Linton, R. – Herskovits, M. J. 1936. „Memorandum for the Study of Acculturation”: *American Anthropologist* 10, 151–169.
- Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis: A Source Book*. Chicago.
- Rice, P. M. 1998. „Contexts of Contact and Change: Peripheries, Frontiers and Boundaries”: J. Cusick (szerk.): *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change, and Archaeology*. Carbondale.
- Rivers, W. H. R. 1926. *Psychology and Ethnography*. London.
- Rowlands, M. – Larsen, M. – Kristiansen, K. (szerk.) 1987. *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge.
- Saggs, H. W. F. 1955. „The Nimrud Letters, 1952. Part II: Relations with the West”: *Iraq* 17, 126–154.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kulture der Urartäer*. Darmstadt.
- Spencer, E. H. 1961. „Types of Contact and Process of Change”: H. S. Edward (szerk.): *Perspectives in American Indian Culture Change*. Chicago, 517–544.
- Stein, G. J. 1999. *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Tucson.
- Tadmor, H. 1994. *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*. Jerusalem.
- Turner, F. J. 1920. *The Frontier in American History*. New York.
- Ussishkin, D. 1982. *The Conquest of Lachish by Sennacherib*. Tel Aviv.
- van Dommelen, P. 1997. „Colonial Constructs: Colonialism and Archaeology in the Mediterranean”: *World Archaeology* 28, 305–323.
- van Dommelen, P. 1998. *On Colonial Grounds: A Comparative Study of Colonialism and Rural Settlement in First Millennium BC West Central Sardinia*. Leiden.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System*. New York (második kiadás: 1980; magyarul: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, 1983).
- Weiss, H. (szerk.) 1986. *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium BC*. Guilford, Connecticut.
- Wilhelm, G. 1989. *The Hurrians*. Wiltshire.
- Wilkinson, T. J. – Tucker, D. J. 1995. *Settlement Development in the North Jazira, Iraq: A Study of the Archaeological Landscape*. Baghdad.
- Wilkinson, T. J. – Barbanes, E. 2000. „Settlement Patterns in the Jezira during the Iron Age”: G. Bunnens (szerk.): *Essays on Syria in the Iron Age*. Louvain, 397–422.
- Wilson, T. M. – Donnan, H. (szerk.) 1998. *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge.
- Wishart, D. J. – Waren, A. – Stoddard, R. H. 1969. „An Attempted Definition of a Frontier Using a Wave Analogy”: *The Rocky Mountain Social Science Journal* 6, 73–81.
- Wiseman, D. J. 1975. „Assyria and Babylonia c. 1200–1000 BC.”: I. E. S. Edwards – C. J. Gadd – N. G. L. Hammond – E. Sollberger (szerk.): *The Cambridge Ancient History*. Cambridge, 443–481.
- White, R. 1991. *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. Cambridge.
- Whittaker, C. R. 1994. *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Baltimore.
- Wynman, W. D. – Kroeber, C. B. (szerk.) 1957. *The Frontier in Perspective*. Madison.
- Yener, K. A. 1982. „A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia”: *Anatolica* 8, 33–76.
- Zimansky, P. E. 1985. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Zimansky, P. E. 1998. *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies*. New York.
- Zadok, R. 1989. „Notes on the Historical Geography of Mesopotamia and North Syria”: *Abr-Nahrain* 27, 154–169.
- Zadok, R. 1995. „The Ethno-Linguistic Character of the Jezireh and Adjacent Regions in the 9th–7th Centuries (Assyria Proper vs. Periphery)”: M. Liverani (szerk.): *Neo-Assyrian Geography*. Roma, 217–282.

Bencze Ágnes (1975) régész, klaszika-filológus, a PPKE Művészet-történet és Régészet Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe a görög művészet, Itália ókora és az antik művészet recepciótörténete.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Belső tájképek (2012/2).

A dél-itáliai görögök túlvilágjárásai

Bencze Ágnes

Az *Odysseia* XI. énekéből az alvilág, a halandókra haláluk után váró élet sivár és nyomasztó képe bontakozik ki: az ember a halál után nem több, mint testetlen árnyék,

*mert az inak nem tartják össze a húst meg a csontot,
mindezeket megemésztí a tűz, lobogó erejével,
rögtön amint a fehér csontok közül életük elszáll,
s lelkük, akárcsak az álomkép, röpül erre meg arra.*

XI. 219–222. Devecseri Gábor fordítása

A Hadésban lakó holtak árnyai nem éreznek, „nincs tudatuk”, nem emlékeznek és nem gondolkoznak, hacsak vérhez nem jutnak – ezért áldozt kös és juhot Odysseus, hogy az áldozati állatok kiontott véréből legalább rövid pillanatokra szóra bírja őket. Az alvilág az Ókeanos mellett van, ezer veszélyen túl, valahol a föld mélyében. Ez az a táj, „hol öröm nincs”, és Achilleus árnya keresetlen szavakkal oszlat el minden reményt a hősi halottak boldogságát illetően is:

*Csak ne dicsérd a halált nékem soha, fényes Odysseus.
Napszámban szivesebben túrnám másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjak.*

XI. 488–491. Devecseri Gábor fordítása

Ismereteink szerint ez az elképzelés volt meghatározó a görög városállamok társadalmában az archaikus és a klasszikus korban. Ettől eltérő tanításról kevés forrás számol be, és amikor a Kr. e. 4. században Platón részletesen kidolgozott, mitológiai elemekből építkező leírást ad túlvilági jutalmakról és büntetésekről, a halál után a lélekre váró morális ítéletről,¹ az inkább a filozófus egyéni, irodalmi elképzelésének tekinthető, mint egy vallási hagyomány tanításának. A túlvilági boldogság lehetősége nem része annak a hiedelemvilágnak, amelyet röviden homérosi–hésziodosi mitológiának vagy olymposi vallásosságnak nevezhetünk, és amely egészen a hellénisztikus korig domináns a görög világban. Domináns, de nem kizárólagos, hiszen már az archaikus kor is ismerte a leginkább a *teleté* szóval jelölt rítusokat és a *mystés* szóval jelölt emberi állapotot, azaz a titkos beavatási szertartásokat és a szertartásból más emberként előlépő beavatottat. Ilyenek voltak Orpheus követői, Eleusis beavatottai, vagy a „bacchosok” szertartásai, hogy csak a témánkhoz szorosabban kapcsolódókat említsük, amelyek nemcsak a személyes vallásosságnak a hivatalos, városállami kultuszokat kiegészítő szertartásai voltak, hanem az olympositól eltérő, alternatív világmagyarázatokkal is szolgáltak.² Mivel a misztériumok alapvető vonása a titkosság, az irodalmi források önmagukban éppen csak sejteni engedték ezeknek a tartalmát. Csak a tárgyi emlékek egyre bővülő sorának felfedezése tette igazán egyértelművé, különösen az elmúlt évtizedekben, hogy ezeknek a szertartásoknak egy része végső célként a halál utáni boldogságot ígérte a beavatottaknak.

Az emlékek legnagyobb része a Kr. e. 4. századból származik, és földrajzi eloszlásuk térképére tekintve szembeötlő, hogy az akkori görög nyelvű és kultúrájú világnak nem elsősorban a centrumában, hanem inkább a peremvidékein gyakoriak. A nyugati görög poliszvilág, elsősorban Dél-Itália ezen belül is kiemelkedően fontos terület.

Az „alternatív” görög túlvilágképpel kapcsolatos emlékeink egyik része szöveges, pontosabban feliratos emlék, a másik egy sor olyan ábrázolás, amely éppen az egyre bővülő szöveges forrásanyag alapján értelmezhető egyre nagyobb valószínűséggel hasonló túlvilágvízióként. A szöveges emlékek közül a legfontosabbak azok a tenyérnyi vagy annál is kisebb aranylemezek, amelyeken hosszabb-rövidebb túlvilágleírások, illetve a túlvilági boldogságra vonatkozó ígéretek és instrukciók olvashatók. Jelenlegi legfrissebb kiadásuk összesen 39 ilyen feliratot mutat be.³ Az aranylemezek minden ismert esetben sírokból származnak; ahol a helyzetük dokumentált, általában az eltemetett test mellén vagy fejénél helyezkedtek el. Általában téglalap alakú, 4–8 cm hosszú és 1–3 cm széles lapocskák, amelyekre vékony, hegyes eszközzel (íróvesszővel) karcolták a tagolatlan, sokszor nehezen kibetűzhető szövegeket. A leg-hosszabb ismert szöveg 20 metrikus sorból áll, a legrövidebbeken mindössze egy-egy név olvasható, esetleg néhány *symbolon*, ami alatt ez esetben túlvilági jelszót kell érteni.⁴

Tartalmi szempontból öt fő csoportra lehet osztani őket, amelyek között azonban nem érdemes éles határt húzni: az újabb szövegek előkerülésével egyre több átfedés és összefüggés válik világossá a különböző szövegtípusok között. Az első csoportot „útikalauz”-szövegeknek nevezhetjük: ezek a hosszabb, végig hexameterben írt szövegek egyes szám második személyben szólnak valakihez, akiről annyit lehet biztosan tudni, hogy a halála utáni pillanatokra kap tanácsot. Legegyeszerűbben úgy képzelhetjük el, hogy a halandó ember lelke kap részletes útbaigazítást a Hadés birodalmában követendő helyes útról és a tennivalókról, amelyek révén a lélek eljuthat a túlvilági boldogsághoz. Az „útikalauzok” közé tartozik az eszkhatologikus aranylemezek ma ismert legrégebb példánya, a Kr. e. 5. század végén sírba került hippónioni aranylemez felirata, amely egyben az egyik leghosszabb és legteljesebb formában megőrződött szöveg is:

*Mnamosyna műve ez, [akkorra,] amikor majd halni készülsz,
le, Hadés tágas házába. Jobbra van egy forrás,
mellette áll egy fehér ciprusfa:
4 a holtak lelkei lementükben ott frissülnek fel.
Ennek a forrásnak a közelébe se menj!
Távolabb ott találsz a Mnamosyna tavából
folyó hús vizet, örök állnak fölötte.
8 ők majd megkérdeznék éles elmével,
hogy mit keresel a sötét Hadés homályában.
Mondd: „A Föld és a csillagos Ég fia vagyok.
Szomjúságtól epedek és majd meghalok: adjatok gyorsan
12 hús vizet innom a Mnamosyné tavából!”
és akkor majd bejelentenek a Földmélyi Királynőnek (Királynak),
és adnak neked inni Mnamosyna tavából
és miután ittál, te is azon az úton mész majd, amin a többi
16 mystés és bacchos vomul dicsőségesen.”⁵*

A következő csoport szövegeit „apologiáknak” nevezhetjük: itt nem a lélek kap útbaigazítást, hanem az általa odalent, az alvilág királynője előtt elmondandó szavakat rögzíti a felirat, mindazt, amit a léleknek a kedvező ítélet érdekében önmagáról mondania kell. Ezt a szövegtípust illusztráljuk itt egy szintén Dél-Itáliából, Thurioi közeléből előkerült aranylemez felirattal:

*Tiszta vagyok tiszták közül, ó, Földmélyi Királynő,
Euklés, Eubuleus, s ti haláltalan isteneink, mind!
Hisz magam is boldog fajotokból lenni dicsekszem,
4a csakhogy a Moira levert, s a haláltalan isteneink, mind,
4b s villámmal a mennyköves isten,⁶
ám kiszakadtam a fájdalmas, sokbánatu körből,
s gyors lábakkal elértem az áhitott koszorúhoz,
és lemerültem a Földmély Urnőjének ölébe.
8 „Boldog vagy s áldott, már isten vagy te, nem ember!”
Kecskegidaként tejbe estem.”⁷*

A harmadik, szintén hosszabb szövegeket magába foglaló csoportot nevezhetjük „eulogiáknak”. Ezek egyes szám második személyben fogalmazva a beavatott túlvilági boldogságára vonatkozó kijelentéseket tartalmaznak: az aranylemez beszélője boldognak nevezi a meghaltat, és biztosítja őt túlvilági jutalmairól.

Végül az aranylemezek két további csoportja rövidebb, egy-két szavas feliratokat hordoz csupán: az egyik csoport darabjain az alvilág isteneinek, leginkább Persephonének címzett köszöntést olvashatunk, a másik csoport lemezei az elhunyt nevét örökítik meg, mellette néha a *mystés* szóval. Ebbe a két csoportba tartozik számszerűleg a legtöbb emlék, azonban majdnem mindegyikük késői: míg a hosszabb feliratok legtöbb példánya a Kr. e. 4. században, a hippónioni pedig még a Kr. e. 5. században került sírba, a rövidek általában hellénisztikus koriak.

Ezeknek a különleges, az archaikus kori görög költészet nyelvén szóló, részben homérosi fordulatokból építkező, ugyanakkor a homérosi világképtől és túlvilágképtől látványosan különböző víziót rögzítő szövegeknek az értelmezése az első példányok felfedezése, vagyis a 19. század óta foglalkoztatja az antik gondolkodás és vallás történetének kutatóit.⁸ Az *apologia*-szövegekben felsejlő „üdv-történet” képei – a lélek eredetileg az istenek rokona, Ég és Föld fia, de villám sújtja le, majd „kínokkal teli körforgásba” kerül, és csak ebből szabadulva remélhet befogadást a „Földmélyi Királynő”, azaz Persephoné világába, a boldogok közé – a 19. század óta azt sugallják, hogy az aranylemezeknek ahhoz az alternatív vallási hagyományhoz lehet köze, amelyet irodalmi forrásaink Orpheus, a mitikus költő nevével hoznak összefüggésbe. Az Orpheus nevéhez kötődő vallási tanításokról, a Kr. e. 6–4. században már ezeket követő egyénekről és közösségekről azonban kizárólag késő ókori források állnak rendelkezésünkre, ezek alapján pedig szinte minden, a „korai orphizmusra” vonatkozó megállapítás csak feltevés lehet. Az eddig megismert aranylemezeket ráadásul sehol sem fordul elő sem Orpheus neve, sem egyértelműen az Orpheus-követőkre utaló kifejezés. Az aranylemezek értelmezése körüli vita egyik alapvető kérdése tehát a vallástörténeti besorolás problémája lett. Akár elfogadjuk, akár elvetjük azonban az „orphikus” címkét, szá-

mos részletében továbbra is homályosan, de nagy vonalakban kirajzolódik a lemezek által közvetített tanítás a lélek halál utáni sorsáról.

A máig tartó, sok kötetre rúgó vita ma sem tekinthető lezárt-nak,⁹ az utóbbi harminc évben előkerült újabb dokumentumok és az általuk ösztönzött újabb tanulmányok alapján azonban már meg lehet kockáztatni néhány egyértelmű megállapítást. Elsősorban ki lehet mondani, hogy az eszkatologikus aranylemez-szövegek minden különbségük és időbeli távolságuk ellenére egységes korpuszt alkotnak: a különböző típusú szövegek végső soron egyazon elképzeléshez kötődnek. Az aranylemez-olyanoknak ígérnek túlvilági boldogságot, akiket „beavatottak”-nak neveznek: a szövegek a *mystés* mellett az orphikus és a bacchikus szóhasználatban egyaránt szokásos *bacchos* szóval is jelölik az ilyen, felsőbb létformára méltó embert.¹⁰ Ez a szóhasználat bizonyítja, hogy az aranylemezek világképe nagyon is kötődik Dionysos alakjához, méghozzá egy az olimposi világkép Dionysosától eltérő, „misztikus” Dionysoshoz.¹¹ Egy 1987-ben publikált thessaliali aranylemez még többet árult el. A szöveg második sora így utasítja a lelket: „Mondd Persephonénak, hogy maga Bacchios szabadított meg.”¹² Ennek az új elemnek a döntő jelentőségét Fritz Graf mutatta be 1993-ban:¹³ az aranylemezek túlvilágképében Persephoné a főalak, de – a misztériumban a beavatottal a nevét is megosztó – misztikus Dionysos a közvetítő.

1. kép. Apuliai vörösalakos kratér. München, Antikensammlung, ltsz. 3297 (*Orfismo in Magna Grecia*, tav. XIII nyomán)

Az aranylemez-szövegek összességéből ma már kibontakozik tehát egy olyan, egységes alvilágkép, amely jelentősen különbözik a sivár-nyomasztó homérosi túlvilágképtől, jóllehet szóhasználatában és részben képeiben is a homérosi költészet elemeiből is építkezik. Jellemző, hogy bár az aranylemezek hívői dicsőséget és boldogságot várnak a túlvilágon, azt ők is hangsúlyozottan lent, a föld mélyén képzelik el. Homéros Achilleusával szemben azonban ők úgy tudják, hogy a *hērósokra* odalent boldogság (bor, szertartások, tisztelet) vár, más lelkekkel ellentétben, akik szenvednek. Az aranylemezek *hērósa* ugyanakkor nem a homérosi harcos hős értelmében vett *hērós*, hanem egy – általunk pontosabban meg nem ismerhető – misztérium (*teleté*) beavatottja. A leglényegesebb különbség tehát az alvilág és ezzel a halál utáni sorsok felosztása boldogokra és szenvedőkre, valamint az a tanítás, hogy meghatározott rítusok révén az egyes ember számára megnyílhat az út egy magasabb létforma, a halál utáni boldogság felé.

Az aranylemezek ma ismert példányainak elterjedési térképén, különösen, ha a hosszabb, klasszikus kori szövegek előfordulásait figyeljük, két terület emelkedik ki egyértelműen: Dél-Itália és Thessalia. A felfedezések véletlene miatt sokáig úgy tűnt, Dél-Itália szerepe minden más területét felülmúlja, így a 20. század derekán még komoly lehetőségnek látszott, hogy a nyugati görög világ sajátos vallási jelenségéről van szó, annyira, hogy többen a helyi, görögség előtti hiedelmek továbbélését vélték felfedezni benne.¹⁴ A jelenleg ismert emléktanyag birtokában a kép árnyaltabbá vált, és Dél-Itália szerepe már korántsem látszik benne egyedülállónak; ma már senki nem keresné az aranylemezek alternatív túlvilágképe mögött egy itáliai vagy „ősmediterrán” vallási szubsztrátum nyomait. Ugyanakkor ha a szöveges források után a képi ábrázolásokat vesszük számba, szembeötlő a Magna Graecia-i emlékek gazdagsága és az a tény, hogy a túlvilági utazáshoz, a boldogságot (is) ígérő túlvilágképhez köthető itáliai ábrázolások egy része időben megelőzi a Kr. e. 5. század végét, amikor a ma ismert legkorábbi aranylemez sírba helyezték. Az alábbiakban bemutatott három emlékcsoport ide kapcsolása ma már megalapozottnak tűnik, bár hangsúlyozni kell, hogy ezek az ábrázolások semmiképpen sem az orphikus irodalom vagy az aranylemez-szövegek egy az egyben megfeleltethető illusztrációi: a képek és a szövegek közti összefüggés legtöbbször áttételes, olykor csak sejthető, sokszor mindössze egy a komolyan vehető interpretációs lehetőségek közül.

1. A dél-itáliai vörösalakos vázafestészet alvilág-ábrázolásai

A vörösalakos vázafestészet a klasszikus kori „görög Nyugat” talán leggazdagabb és legismertebb műfaja: darabjai a Kr. e. 5. század utolsó harmadától a Kr. e. 3. század elejéig készültek öt jól megkülönböztethető stílusú régió számtalan műhelyében,¹⁵ és egy különben végleg elpusztult festészeti hagyomány ábrázolásait közvetítik számunkra. A dél-itáliai vörösalakos vázafestészet kétség kívül az attikai vázafestészet folytatója, alapítói a peloponnésosi háború alatt Nyugatra vándorolt athéni mesterek voltak; az itálióta vázaképek ikonográfiai repertoárja (akárcsak egész formanyelve) azonban hamarosan eltávolodott az athéni hagyománytól.

Az italióta vázafestészet Apulia régiójában készült a Kr. e. 4. században a nagyméretű, sokalakos jelenetekkel díszített vázáknak az a csoportja, amelyeken az alvilág ábrázolásai láthatók (1. kép). Ezek a vázaképek már az aranylemezeknél előbb felkeltették az ókor kutatóinak figyelmét: az értelmezésükkel foglalkozó első tanulmányok a 19. század első felében születtek.¹⁶ A görög művészet ránk maradt emlékei között egyedülálló csoport létrejöttét sokáig két feltevés egyikével magyarázták: vagy egy elveszett falfestmény, vagy egy elveszett túlvilág-leírás, rituális költemény lehet az ábrázolások mögött. Az egyetlen, ókori leírásokból részletesen is ismert nagyfestészeti alvilág-ábrázolás, Polygnótos delphoi *Nekviája* azonban legfeljebb néhány elemében egyezik meg a vázákon látható képekkel.¹⁷ A polygnótos festmény és az apuliai vázaképek közvetlen összefüggése ellen szól az eltérő szerkesztési elv is: a lineárisan kibontakozó falfestménnyel szemben az alvilág-vázák képei minden esetben egy központ köré szerveződnek, amely nem más, mint az alvilági királyi pár „palotája”. A Hadés és Persephoné székhelyéhez közelítő alakban a vázák többségén Orpheust lehet felismerni, díszes barbár öltözetben, kezében kitharával. Ez a motívum sugallta leginkább, hogy a vázaképek hátterében egy homérosi ihletésű festmény helyett inkább egy orphikus költeményt kell keresni. Orpheus alakját gyakran ábrázolták az attikai vörösalakos vázafestészetben is, de soha nem az alvilágban, Hadés és Persephoné színe előtt.¹⁸ Ez a képtípus csak az apuliai alvilág-vázákról ismert, amelyeken viszont semmi nem utal a jól ismert Orpheus-mítoszra: a mítikus dalmok ezeken a képeken, úgy tűnik, nem Eurydikéért száll az alvilágra, hanem egy eszkatológiai példázatot szereplőjeként látható ott.¹⁹

Az alvilág-vázák képein²⁰ a központi alakok (Persephoné, Hadés és a látogató) körül alvilági sorsok sokasága bontakozik ki, egy sor jelenettípus változó kombinációival. Ezek a sokalakos alvilági tablók a hosszú aranylemez-eszkatológiák kortársai, de világos, hogy nem azok képi illusztrációi, legalábbis a részleteket tekintve inkább eltéréseket találunk, mint egymásnak megfelelő motívumokat. Az aranylemezek egy szót sem írnak a bűnösök alvilági sorsáról, míg a vázaképeken éppen ilyen jelenetekből látjuk a legtöbbet; az alvilág-vázákon „Hadés palotája” jól látható ugyan, de soha nem szerepel se tő, se forrás és híre sincs az útikalauz-szövegekből elmaradhatatlan „fehér ciprusfá”-nak. A hetvenes évek elemzői ennek megfelelő óvatossággal kezelték az alvilág-vázák és az aranylemezek közti összefüggés, illetve az elveszett orphikus alvilágjárás-költemény kérdését.²¹

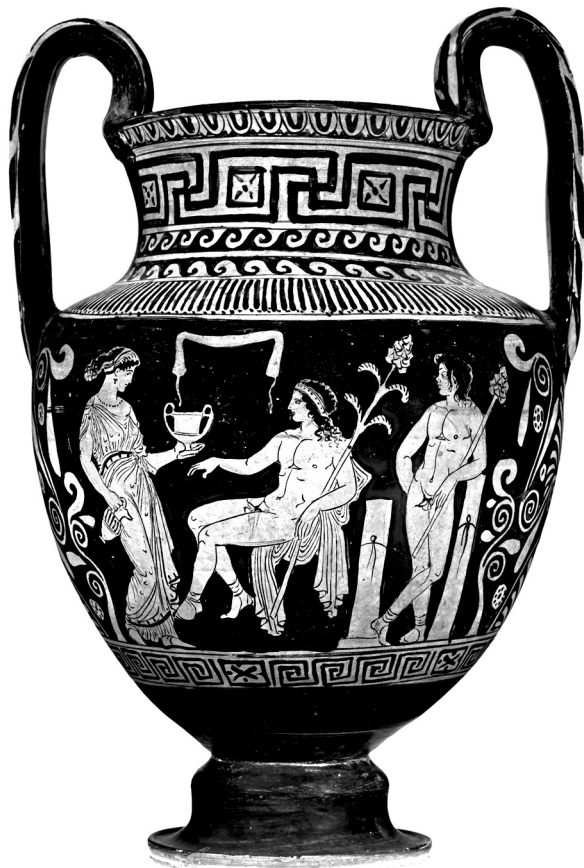
Ha azonban szó szerinti egyezések keresése helyett a halálón túli életre alkotott kép egészének logikájára, szellemiségére figyelünk, mégis úgy tűnik, hogy az aranylemezekre írt költői szövegek és az apuliai vázák festményei rokon világképet tükröznek: a túlvilág a föld alatt van, közepén áll Hadés palotája, benne az alvilági Királyi Párral, az alvilágot különböző sorsú lelkek népesítik be (a vázákon a felsőbb re-

2. kép. Apuliai vörösalakos kratér. Toledo Museum of Art, ltsz. 1994.19 (Johnston–McNiven 1996, fig. 1 alapján)

giszterekben megjelennek nem szenvedő emberi lények is!), akiknek a sorsát alvilági „ítélet-végrehajtók” irányítják.²² A vázaképek középpontjában elhelyezkedő jelenet, az alvilág urainak találkozása a feljűk siető alakkal eszerint csakugyan jelentheti a túlvilági boldogságot szerző közvetítő érkezését. A vázák többségén ez a lény Orpheus, ami – mondhatjuk – a vázák kapcsán még az aranylemezeknél is jobban felkelti az „orphikusság” gyanúját. A közelmúltban fontos új ismeretel szolgált a Toledo Museum of Art először 1996-ban közölt apuliai kratérja (2. kép), amelyen a szokásos alvilági jelenet látható egy lényeges különbséggel: a Hadés palotájához érkező, az alvilág Királyával éppen kezét fogó alak ezúttal nem Orpheus, hanem Dionysos, nyomában egy csörgődobbal táncoló mainasszal, és egy kis, kecskelábú satyrosszal, aki az alvilági öröktyúval, a Kerberossal incselkedik.²³ Az aranylemezek és az alvilág-vázák egységes orphikus interpretációjára hajló kutatók ebben a jelenetben a vázaképek értelmezési kulcsát látják: eszerint a vázaképek mindig az alvilág urai és a beavatottakat az alvilági boldogok közé beajánló közvetítő találkozását ábrázolják, aki a legtöbb eddig ismert esetben a mítikus ember, Orpheus, a toledói képen viszont a misztikus isten, Dionysos Bacchios.²⁴

Ami Dionysosnak ezt a szerepét illeti, a kép kiegészíthető azzal a megjegyzéssel, hogy a dél-itáliai vázafestészetnek az alvilág-ábrázolásokon kívül egy másik sajátos témája a boristen olyan ábrázolása, amelyen a jól ismert *thiasos* szereplői mellett finom, de egyértelmű szimbólumok utalnak a halál utáni életre is. Mondhatjuk úgy is: a dél-itáliai vázákon gyakran ábrázolt Dionysoszal kapcsolatban mindig legalábbis gyanús, hogy egyben túlvilági közvetítő Bacchos is. Alljon itt ennek illusztrálására a Szépművészeti Múzeum lucaniai nestorisa a

3. kép. A Brooklyn-Budapest festő nectorisa: Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 50.191

Kr. e. 4. század első feléből (3. kép),²⁵ amelyen egy első pillantásra az attikai vázakepétől semmiben sem különböző borisiten pihen szokásos kísérete, egy felé kantharost nyújtó nőalak (nyilván mainas) és egy fiatal satyros társaságában. Tüzetesebben megnézve azonban a szalaggal átkötött kölapok, vagyis síremlékek jelenléte elárulja, hogy a jelenet temetőben, vagy – áttételesebben fogalmazva – a túlvilág, a halálon túli élet kapujában játszódik. Innentől a képnek többféle interpretációja lehetséges, de mindegyik csak a túlvilági boldogság ígérését hordozó bacchikus misztériumok világképén belül nyer értelmet.²⁶

A fentiekhez hasonló dél-itáliai vázák az ismert esetekben szinte mindig sírokból kerülnek elő, ezért is magától értetődő összefüggésük a halál utáni életre vonatkozó elképzelésekkel és rítusokkal. A sírba helyezett alvilág-vázák, ha nem is ugyanabban az értelemben, de mondhatók az aranylemezekhez hasonló túlvilági útikalauzoknak. Magna Graeciában azonban, úgy tűnik, nem csak sírokból találhatók olyan tárgyi emlékek, amelyek sajátos, a fentiekhez hasonló túlvilágképről tanúskodnak. Az élő emberi közösségek és az emberfölötti lények kapcsolattartását szolgáló szentélykörzetek rituális tárgyai között, a fogadalmi ajándékkul készített tárgyak műfajában is van olyan dél-itáliai csoport, ahol az ábrázolás erre enged következtetni.

2. Persephoné és az alvilág a lokroi szentélyekben

Lokroi Epizephyrioi Dél-Itália délnyugati részén, a mai Calabria Jón-tenger parti oldalán fekszik. Régészeti szempontból szerencsés adottságai miatt topográfiája meglehetősen jól ismert, a város területén több fontos szentélykörzetet tártak fel, amelyekben a Kr. e. 6. és 4. század között rendszeres kultikus tevékenység folyt. Lokroiról érdemes még tudni, hogy innen vándorolt ki, talán a Kr. e. 7. század végén, telepeseznek az a csoportja, amely Hippóniont alapította, mintegy 50 km távolságra, a calabriai földnyelv túlsó, Tirrén-tengeri oldalán. Lokroinak Hippónionon kívül volt egy máik „kolóniája” is, a valamivel közelebbi Medma, szintén a Tirrén-tengeri oldalon, és éppen szentélyeik fogadalmi ajándékai tanúsítják, hogy a három város szoros kulturális kapcsolatban állt egymással a Kr. e. 5. században.²⁷

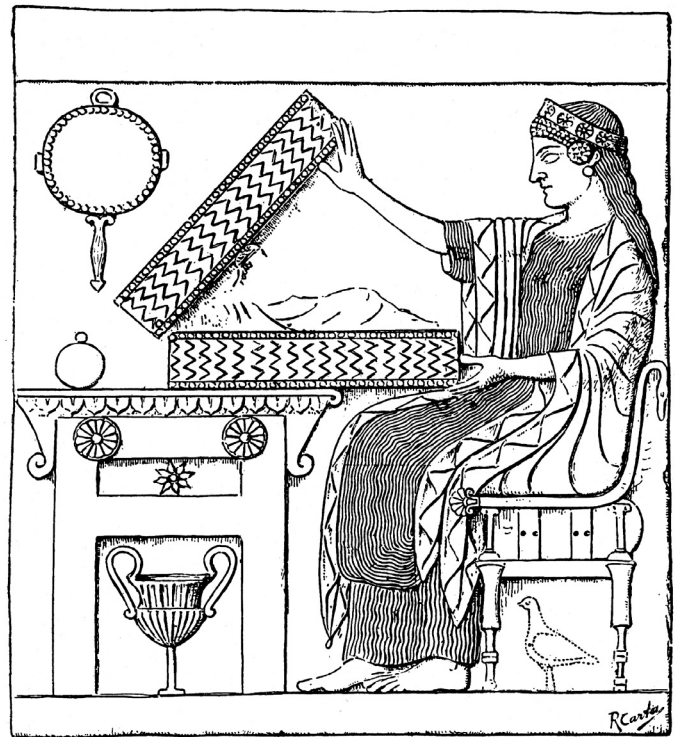
Lokroi szentélyei közül a Mannella nevű lelőhelyen feltárt Persephoné-szentély vált a leghíresebbé, az ott előkerült relieves terrakotta-táblácskák révén. Ezek a relieves – a lokroi pinaxok – nagyjából a Kr. e. 5. század első harmadában készülhettek, minden bizonnyal több sorozatban és számos különböző képtípusban.²⁸ Míg a képek némelyike valószínűleg a halandó nők életének fontos eseményeire utal, néhány pedig talán Aphroditéhez kapcsolódik, a pinaxok legnagyobb része kétségkívül Persephoné történetének jeleneit ábrázolja, kezdve attól, hogy Hadés elrabolja Démétér hajadon lányát, egészen odáig, hogy az istennőt már az alvilág Királynőjeként látjuk, trónon ülve, sokszor egyedül, és csak a képek egy részén Hadés társaságában (4. kép),²⁹ aki mindig csak részleges takarásban, a második vonalban látható. Mario Torelli nagy hatású értelmezési kísérlete óta a lokroi pinaxokat általában egy olyan kultusz emlékeinek tekintik, amely elsősorban Lokroi hajadon lányai beavatására szolgált; ezúttal azonban nem az eszkatologikus misztériumok értelmében vett beavatásról van szó, hanem az „átmenet rítusainak” nevezett eljárások egyik formájáról, a házasságra és általában a felnőtt női életre való rituális felkészítésről.³⁰

Ricardo Olmos, és őt követve Alberto Bernabé azonban a lokroi pinaxokat is beillesztené az aranylemezekkel rokon ókori alvilág-ábrázolások sorába.³¹ A lokroi táblák túlvilágképe valóban elűt a homályos és szomorú homérosi alvilágképtől: a rajtuk szereplő Persephoné boldog és méltóságteljes Királynő, földméli lakóhelye gazdagon díszített tárgyakkal teli, számos pinaxtípuson hajadonok és istenek vonulnak elé ajándékokkal. A lokroi ábrázolások az eleusisi kultusztól is távol álló képet sugallnak: itt, Eleusistól eltérően, Persephoné a főszereplő, Démétér alakját csak egyetlen pinaxtípuson lehet felfedezni, az elrablástörténet epizódjaiban.³²

A lokroi pinaxok és rajtuk keresztül a Mannella-dombi kultusz orphikus konnotációjára utalhat különösképpen egy olyan ábrázolás, amelyet Olmos és Bernabé nem vett figyelembe: az a kép, amelyen Persephoné (trónusa és ruházata alapján egyértelműen ő) alvilági palotájában (a gyakran visszatérő berendezési tárgyak között) egy fonott kosár fedelét nyitja fel, és benne egy apró, fekvő, köpenybe burkolt alakot talál (5. kép).³³ A szoba berendezésében egyetlen szokatlan elem látható: a kosarat tartó asztal alatt álló kantharos. Csábító az a képtípus értelmezésének máig lezáratlan vitájában többször, többek által

4. kép. Lokroi pinax. Reggio Calabria, Museo Archeologico Nazionale, ltsz. 21016 (Prückner 1961, Abb. 14 alapján)

5. kép. Lokroi pinax típus rekonstrukciós rajza (Prückner 1961, Abb. 3 alapján)

javasolt megoldás, amely szerint az alvilági kosárban talált gyermek az orphikus mitológia Dionysos-Iacchosa.³⁴

A lokroi dokumentumok sora azonban kiegészíthető még egy ábrázolással. A lokroi reliefekkel technikai, ikonográfiai és stilsztikai szempontból is szoros rokonságban áll a fogadalmi terrakotta szobrocskák egy csoportja, amelyek legnagyobb számban az egyik lokroi leány-városállamban, Medmában kerültek elő, szórványos leletek mutatják azonban, hogy Lokroi-ban és Hippónionban egyaránt készültek hasonlóak, ahogy egyébként a lokroi pinaxok típusai is jelen voltak a két „kolóniában” is.³⁵ A szobrocskák többsége chitónba és köpenybe öltözött, fedetlen fejű, csak egy diadémával díszített hajú, méltósággteljesen trónoló, ritkábban álló nőalakot ábrázol. Ezeknek a szobroknak a sorában van néhány, a Metropolitan Museum of Art itt illusztrált darabjához hasonló, amelyeken a nőalak mellett reliefben egy kis méretű alakot ábrázoltak, hosszú ruhában vagy ruhátlanul, szárnyakkal vagy azok nélkül (6. kép).³⁶ A csoportba tartozó nőalakok eleve erősen emlékeztetnek a pinaxok trónoló Persephonéjára, jóllehet egyelőre nem lehetséges egyértelműen nevet adni nekik, mivel nincs elég ismeretünk azokról a szentélyekről, ahol fogadalmi ajándékkul felajánlották őket. A kis, szárnyas alakot az ölében hordozó, a lokroi Persephonéra emlékeztető alakok láttán azonban az embernek eszébe juthat a thurioi aranylemez „üdvörténetének” 7. sora: „lemerültem az úrnő, a Földmélyi Királynő ölébe”.³⁷

Ezek az ikonográfiai megfigyelések természetesen nem alkalmasak arra, hogy a lokroi Mannella-szentély és a talán vele összefüggő medmai és hippónionai szentélyek kultuszát „orphikus Persephoné-kultusként” írjuk le. Azt azonban feltétlenül mutatják, hogy Dél-Itáliában, a legrégebbi ismert eszkhatologikus aranylemez lelőhelyének közelében, a Kr. e. 5. században

6. kép. Medmai terrakotta szobrocska. New York, Metropolitan Museum of Art, ltsz. 18.145.31 (Bencze Ágnes felvétele)

egész közösségek kultikus gyakorlatának középpontjában állt az alvilágnak és az alvilág úrnőjének egy sajátos, nem egészen homérosi és nem is eleusisi képe.

3. A tarasi symposion-terrakották

Az 1880-as évektől kezdve tízezzrel kerültek elő az ókori Taras (a mai Taranto) területéről a lakomaasztal mellett heverő, ünnepi fejdísz viselő férfialakot ábrázoló fogadalmi terrakották.³⁸ Bár a symposion témája már az archaikus kortól kezdve egyaránt népszerű volt a plasztikában és a (váza)festészetben is a görög világ számos központjában, a tarasi symposion-terrakották jellegzetes csoportot alkotnak. Legkorábbi példányaik a Kr. e. 6. század közepe után keletkeztek és a sorozat a Kr. e. 4. század végéig tartott. Feltűnő jellegzetességük, hogy a műfaj két és fél évszázadnyi élete során legfőbb ikonográfiai kereteit tekintve mindvégig változatlan maradt, annak ellenére, hogy az apró részletek és a megformálás stílusa rendkívüli változottságot mutatott.

19. századi felfedezésük idején az első interpretációs kísérletek azonnal Dionysosszal, méghozzá az alvilág urával azonos, khthonikus Dionysosszal hozták kapcsolatba ezeket a szobrocskákat.³⁹ Ezt az asszociációt alapvetően két szempont támasztotta alá: egyrészt a lakomázó alakok, főleg a 4. századi típusok dionysosi megjelenése (7. kép),⁴⁰ másrészt az a tény, hogy legtöbbször olyan helyszínekről kerültek elő, ahol sírleletekre is bukkantak. A szisztematikus régészeti kutatások

csak az 1990-es évekre tisztázták az ókori Taras szentélyei- nek, fogadalmi terrakotta-leleteinek és nekropoliszának viszonyát.⁴¹ Így vált világossá néhány egyedülálló helyi jelenség: először is az az antikvitásban rendkívüli helyzet, hogy Tarasban a nekropolisz nem különült el világosan a város lakott területétől és szakrális tereitől sem,⁴² másrészt pedig az, hogy a symposion-terrakották részben egy szentélykörzetből, részben viszont éppen a nekropoliszban, a temetkezések között kialakított fogadalmi lerakatokból kerültek elő. Ez azt jelenti, hogy a symposion-terrakották olyan kultikus gyakorlat számára készültek, amelynek egyrészt egy városi szentély adott helyet, másrészt viszont valamilyen módon a temetkezésekhez is kapcsolódott, mintha a szentélyben szokásos fogadalmi felajánlást ismételték volna meg kisebb-nagyobb csoportokban a sírok között. Ez a fogadalmi terrakották használatának egy egészen szokatlan módja, amelynek magyarázatánál nemigen lehet külső párhuzamokra támaszkodni. A symposion-szobrocskák egy részét magába foglaló városi szentéllyel kapcsolatban sem áll rendelkezésre semmilyen objektív támpont, amelynek alapján meg lehetne nevezni az ott tisztelt istent vagy isteneket.

A topográfiai helyzet tisztázását megelőzően sokan, különböző felfogásban kísérelték meg értelmezni a tarasi lakomázó alakokat. A 19. századi khthonikus Dionysos elmélete hamar kiment a divatból és nagyjából kétféle megközelítésnek adta át a helyét. Az egyik a görög reliefszobrászat egy hosszú időn át és nagy területen elterjedt műfajában, az ún. halotti lakoma reliefekben látta a tarasi symposion-szobrocskák meghatározó párhuzamát és ezekből kiindulva azt javasolta, hogy az ábrázolt férfialakokat a halál után *hérósszá* vált halandókkal, vagy éppen megnevezhető helyi *hérósokkal* azonosítsák.⁴³ A másik megközelítés abból a gondolatból indul ki, hogy a fogadalmi terrakotta-plasztikában a specifikus attribútumokkal nem jellemzett alakok valószínűleg nem isteni lényt, hanem a felajánló halandót ábrázolják; ebben az esetben a lakománál heverő alak nem más, mint a nekropoliszhoz kötődő, pontosabban nem ismert rítus során áldozati lakomáját fogyasztó tarasi polgár önábrázolása.⁴⁴ Ezt az elgondolást legalábbis ebben az egészen „hipperrealista” formájában cáfolja az, hogy a tarasi lakomázó alakok gyakran a hétköznapin túli, fantasztikus attribútumokkal jelennek meg – egy csoportjuk például heverő helyett valamilyen állat, vagy az itt is illusztrált darabhoz hasonlóan fantasztikus lény, például egy Silénos-arcú kentaur hátán fekszik.⁴⁵

Valójában azonban a tarasi symposion-terrakották egész csoportjában jelen vannak a dionysosi attribútumok; másfelől a lakomázó férfialak semmiképpen sem azonosítható egyértelműen Dionysosszal, még úgy sem, ahogy a korábban idézett lucaniai vörösalakos váza központi alakja (2. kép). Azok az interpretációk tűnnek a leginkább plauzibilisnek, amelyek a lakomázó alak státusváltására utalnak, vagyis abból indulnak ki, hogy a rituális lakoma a klasszikus kori görög ember számára a *hérósszá*, vagy éppen Bacchosszá válás pillanata lehetett. Erre az elképzelésre épí-

7. kép. Tarasi terrakotta szobrocska. Taranto, Museo Archeologico Nazionale, Itsz. 453 (Neutsch 1961, Taf. 72,2 alapján)

tette – számomra máig a legkoherensebbnek tűnő – elméletét Cesare Letta 1971-ben. Rekonstrukciója szerint a tarasi symposion-terakották az egyes polgárok kis méretű magánemlékművei voltak, amelyek az egyén *hérósszá* válásának állítottak emléket; a *hérósszá* válás pedig azáltal ment végbe, hogy a halandó befogadást nyert Dionysos *thiasosába*.⁴⁶ E szerint a symposion-terakották egyszerre lettek volna az átlényegülés képi emlékei és ugyanakkor az átmenet rítusának kellékei is az őket a nekropoliszban elhelyező tarasiak számára.

Letta olvasatát megerősíteni látszik még egy párhuzam. Taras közismerten az egyetlen spártaiak által alapított város a görög Nyugaton, amely a Kr. e. 6. században bizonyosan szoros szellemi kapcsolatban állt anyavárosával. A tarasi symposion-terakották mögött sokáig keleti görög mintákat feltételeztek, úgy tűnik azonban, hogy valójában a közvetlen mintát ezen a téren is Spárta adta; a közvetítő a Kr. e. 6. század közepe táján a spártai feketealakos vázafestészet lehetett, amelynek

emlékei között éppen ebben a korszakban különösen sok és sajátos symposion-ábrázolást találunk.⁴⁷ A spártai csészéken látható, egyértelműen a hétköznapi, halandó szférán túli symposion-jelenetek lehetséges interpretációi közül is azok tűnnek a meggyőzőbbnek, amelyek szerint itt is a symposion révén *hérósszá* lényegülő embereket látunk.⁴⁸

Ha a tarasi symposion-terakották jelentése csakugyan a Letta által megfogalmazotthoz áll legközelebb, mintájukat pedig a Kr. e. 6. századi Spárta hasonló elképzelései adták, az azt is jelenti, hogy Tarasban egészen az archaikus korig tudtunk visszanyúlni olyan közösségi elképzelések és rítusok nyomait keresve, amelyek az ember túlvilági sorsára nézve adtak valamilyen útmutatást. Valószínű tehát, hogy a lakomázó alakokat a nekropoliszban fogadalmi ajándéku felajánló tarasi polgárok is úgy tekintettek a halálra, mint egy magasabb létformába való átmenetre, és az ábrázolások arra utalnak, hogy az átmenet isteni közvetítője ebben az esetben is Dionysos volt.

Jegyzetek

A tanulmány első változata az alábbi írás részeként jelent meg: „*Bacchoi kai mystai*. Eszkhatologikus hiedelmek és rítusok Magna Graeciában”: Nagy Árpád Miklós (szerk.): *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban*. Budapest, 353–385.

- 1 Legteljesebb formájában: *Allam X.* 614d–620d.
- 2 Burkert, W. 2004. „Initiation”: *ThesCRA* 2, 91–125.
- 3 Graf–Johnston 2007, 4–49. A továbbiakban ebből a kiadásból kiindulva utalok a szövegekre a „GJ” rövidítést és a megfelelő sor-számot használva.
- 4 Vö. GJ 27.
- 5 GJ 1. Első szövegkiadása: Pugliese Carratelli, G. – Foti, G. 1974. „Un sepolcro di Hipponion e un nuovo testo orfico”: *La Parola del Passato* 29, 108–126. Metrumhű magyar fordítása Németh Györgytől az alábbi kötetben olvasható: Németh Gy. (szerk.) 1998. *Ércnél maradóbb... A görög és római történelem forrásai*. Budapest.
- 6 A 4a sor után egy másik fél hexameter következik, amely többet mond az elsőnek leírt változatnál (amely nem más, mint az első sor végi panel megismétlése), olvasata és értelmezése azonban rendkívül problémás. Graf–Johnston 2007 verzióját követtem.
- 7 GJ 5. Első kiadása: J. H. Wieters 1915. *De tribus laminis aureis quae in sepulchris thurinis sunt inventae*. Diss., Leiden. Amsterdam; A. Olivieri 1915. *Lamellae aureae orphicae*. Bonn.
- 8 A legkorábban publikált példány a dél-itáliai Krotónhoz közeli Peteliából (ma Strongoli) 1830 körül Angliába került aranylemez: GJ2, első kiadása: G. Franz in *Bollettino di Corrispondenza Archeologica* 1836, 149.
- 9 Legfrissebb összefoglalása: Edmonds 2010. A vita 1970-es évekbeli állását foglalta össze, különös tekintettel Dél-Itália szerepére, az 1974-es tarantói konferencia, melynek anyagát az *Orfismo in Magna Graecia* című kötet tartalmazza (adatait lásd a bibliográfiában). Ma teljes egészében az orphikus értelmezés mellett: Bernabé–Jiménez San Cristóbal 2008.
- 10 Ennek a szóhasználatnak volt az első bizonyítéka a hippónioni aranylemez utolsó sora, lásd fent, 5. jegyzet.
- 11 A „*bacchosok és mystések*” kifejezést legkorábban a Kr. e. 5. század közepén, Hérokleitónál találjuk meg (22 B 14-es töredék), a „Dionysos Baccheios beavatási szertartása” említését Hérodotosznál (IV. 78–80). Vö. Burkert 2011, 432–433.
- 12 GJ 26.
- 13 Graf 1993, 239–258.

- 14 Az utolsó jelentős értelmezési kísérlet ebben a felfogásban Günther Zuntz műve volt (Zuntz 1971).
- 15 Trendall 1966.
- 16 Az alvilág-vázák kutatástörténetét részletesen bemutatta Pensa 1977, 1–21.
- 17 Pausanias X. 28–31. Vö. Pensa 1977, 61–66.
- 18 M. Schmidt in *Orfismo in Magna Graecia*, 107–109.
- 19 Egyetlen váza esetében merült fel, hogy egy mellékalak Eurydikét ábrázolhatja (Fenicia-gyűjtemény, Ruvo), de sokkal valószínűbb, hogy a feje fölött töredékesen megmaradt felirat inkább Dikét, az Igazság isteni perszónifikációját jelöli, vö. Bernabé 2009, 99 és Pensa 1977, 47.
- 20 Az 1977-ig ismert darabok katalógusát lásd Pensa 1977, 22–32.
- 21 Schmidt in *Atti Taranto* 14, 113–129; Pensa 1977, 61–88.
- 22 Ez Bernabé 2009 tanulsága is.
- 23 Toledo Museum of Art, Itsz. 1994.19. Lásd Johnston–McNiven 1996.
- 24 Így Olmos 2008, 291–293 és Bernabé 2009, 113.
- 25 Budapest, Szépművészeti Múzeum, Itsz. 50.191.
- 26 Szilágyi 2007, ad pl. 19, 7–10 és már fél évszázaddal korábban ugyanó: Szilágyi 1959.
- 27 A Lokroi történetével, szentélyeivel és koroplasztikai műfajaival kapcsolatban, a legfontosabb szakirodalom összefoglalásával lásd M. Barra Bagnasco – L. Vlad Borelli: „Locri Epizefirii”: *Enciclopedia dell'Arte Antica e Orientale. II. Supplemento*. 1995.
- 28 Az első leleteket a 20. század elején publikálta P. Orsi (*Bollettino d'Arte* 3, 1909, 1–43), de a teljes leletanyag rendszerezése azóta sem fejeződött be. A Reggio Calabria-i múzeum anyagán alapuló átfogó kiadványból eddig három rész jelent meg: E. Lissi Caronna – C. Sabbione – L. Vlad Borelli: *I pinakes di Locri Epizefiri: Musei di Reggio Calabria e di Locri*. Parte I. Roma, 1999; Parte II. Roma, 2000–2003; Parte III. Roma, 2007. A főbb típusok áttekintéséhez a leghasznosabb máig Prückner 1961.
- 29 Reggio Calabria, Museo Archeologico Nazionale, Itsz. 21016.
- 30 Torelli 1977.
- 31 Olmos 2008, 284–288; Bernabé 2009, 114–115.
- 32 Lásd Prückner 1961, 82–84.
- 33 Prückner 1961, 31–36, Typ 5–12.
- 34 Prückner (uo.) összefoglalva ismerteti az összes korábbi értelmezési kísérletet.
- 35 A három város szentélyeiről és az ott talált fogadalmi terrakottákról hasznos áttekintést nyújt: Lattanzi *et alii* (szerk.) 1996.

- 36 New York, Metropolitan Museum of Art, ltsz. 18.145.31.
- 37 Ez a hasonlóság jutott eszébe Th. Hadzisteliou-Price-nak is, aki a csoport 1961-ben ismert példányaikat összegyűjtve érvelt mellette: „To the Groves of Persephoneia... A Group of 'Medma' Figurines”: *Antike Kunst* 12, 1969, 51–55.
- 38 A leletcsoport első közlései: Lenormant 1882 és Evans 1886. Az Európa és Amerika számos múzeumában szétszóródott emlékcsoporttal foglalkozó további alapvető szakirodalmat lásd Bencze 2001-ben.
- 39 Így Lenormant 1882 és Evans 1886, és később Metzger, H.: *Bulletin de Correspondence Hellénique* 68–69, 1944–1945, 317 skk.
- 40 Taranto, Museo Archeologico Nazionale, ltsz. 453.
- 41 Lippolis 1995.
- 42 Ez a helyzet egybevág Polybios VIII. 28. 5–8 leírásával.
- 43 Így pl. E. Petersen (*RM* 15, 1900, 51 skk.) és E. Paribeni (*Festschrift E. v. Mercklin*. Waldsassen, 1964, 112–115) a Dioskurosokkal, B. M. Kingsley (*California Studies in Classical Antiquity* 12, 1979, 201–220) Taras alapító hősaisával azonosította volna őket. Ezt a gondolatot fejlesztette tovább Dentzer 1982, 190–201.
- 44 Erre jutott pl. Iacobone 1988, 166–169.
- 45 Az ismert variációkat B. Neutsch gyűjtötte össze (Neutsch 1961). Eszerint a lakomázó alak „utazhat” kígyó, kakas, kos, bika, vízi madár, öszvér, ló, kentaur, tritón, kétos vagy skylla hátán. Az itt reprodukált példány (Neutsch 1961, Tf. 72,2) kentaurja világosan Dionysos körére utal Silénos-arcával és az általa cipelt lakomakelésekkel.
- 46 Letta 1971, 66–68.
- 47 Bencze 2010, 25–41.
- 48 Förtsch 2001, 144.

Bibliográfia

- Bencze Á. 2001. „Terres cuites votives de Tarente: propositions de méthode”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 94, 41–64 (franciául), 141–157 (magyarul).
- Bencze Á. 2010. „Symposia Tarentina. The Artistic Sources of the First Tarentine Banqueter Terracottas”: *BABESCH* 85, 25–41.
- Bernabé, A. – Jiménez San Cristóbal, A. I. 2008. *Instructions for the Netherworld. The Orphic Gold Tablets*. Leiden–Boston (eredetileg: *Instrucciones para el Más Allá: Las laminillas órficas de oro*. Madrid, 2001).
- Bernabé, A. 2009. „Imago Inferorum Orphica”: Casadio–Johnston 2009, 95–130.
- Burkert, W. 1975. „Le laminette auree: da Orfeo a Lampona”: *Orfismo in Magna Graecia*, 81–104.
- Burkert, W. 2011. *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Zweite, überarbeitete Auflage. Stuttgart.
- Casadio, G. – Johnston, P. A. (szerk.) 2009. *Mystic Cults in Magna Graecia*. Austin.
- Comparetti, D. 1882. „The Petelia Gold Tablet”: *Journal of Hellenic Studies* 3, 111–118.
- Comparetti, D. 1910. *Laminette Orfiche edite ed illustrata*. Firenze.
- Dentzer, J.-M. 1982. *Le banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIe au IVe siècle*. Paris.
- Edmonds, R. G. 2010. „Who Are You? A Brief History of the Scholarship”: Edmonds, R. G. (szerk.): *The „Orphic” Gold Tablets and Greek Religion: Further along the Path*. Cambridge – New York, 3–14.
- Evans, A. 1886. „Recent Discoveries of Tarentine Terracottas”: *Journal of Hellenic Studies* 7, 1–50.
- Förtsch, R. 2001. *Kunstverwendung und Kunstlegitimation im archaischen und frühklassischen Sparta*. Mainz.
- Graf, F. – Johnston, S. I. 2007. *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*. London – New York.
- Graf, F. 1993. „Dionysian and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions”: Carpenter, Th. A. – Faraone, Ch. A. (szerk.): *Masks of Dionysos*. London, 239–258.
- Guthrie, W. K. C. 1935. *Orpheus and Greek Religion. A Study of the Orphic Movement*. London.
- Iacobone, C. 1988. *Le stipi votive di Taranto (Scavi 1885–1934)*. Roma.
- Jiménez San Cristóbal, A. I. 2009. „The Meaning of *bakchos* and *bakcheuein* in Orphism”: Casadio–Johnston 2009, 46–60.
- Johnston, S. I. – McNiven, T. J. 1996. „Dionysos and the Underworld in Toledo”: *Museum Helveticum* 53, 25–36.
- Lattanzi, E. et alii (szerk.) 1996. *I Greci in Occidente: Santuari di Magna Grecia in Calabria*. Napoli.
- Lenormant, F. 1882. „Les terres cuites de Tarente”: *Gazette des Beaux-Arts* 1882/1, 202–224.
- Lippolis, E. 1995. „La documentazione archeologica”: E. Lippolis – S. Garraffo – M. Nafissi (szerk.): *Culti greci in Occidente. I. Taranto*. Taranto, 29–129.
- Neutsch, B. 1961. „Der Heros auf der Kline”: *Römische Mitteilungen* 68, 150–163.
- Nilsson, M. P. 1952. „Early Orphism and Kindred Religious Movements”: *Opuscula* 2, 628–683.
- Olivieri, A. 1915. *Lamellae aureae Orphicae*. Bonn.
- Olmos, R. 2008. „Iconographical Notes on the Orphic Tablets”: Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2008, 275–323.
- Orfismo in Magna Graecia. Atti del 14 Convegno di Studi sulla Magna Grecia (1974)*. Napoli, 1975.
- Pensa, M. 1977. *Rappresentazioni dell’Oltretomba nella ceramica Apula*. Roma.
- Prückner, H. 1961. *Die lokrischen Tonreliefs. Beiträge zur Kulturgeschichte von Lokroi Epizephyrioi*. Mainz am Rhein.
- Pugliese Carratelli, G. 2001. *Le lamine d’oro orfiche. Istruzioni per il viaggio oltremontano degli iniziati greci*. Milano.
- Torelli, M. 1977. „I culti di Locri”: *Locri Epizefiri. Atti del 16 Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1976*. Napoli, 147–185.
- Trendall, A. D. 1966. *South Italian Vase Painting*. London.
- Zuntz, G. 1971. *Persephone. Three Studies in Religion and Thought in Magna Graecia*. Oxford.

Grüll Tibor (1964) egyetemi docens a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén. Kutatási területe a Római Birodalom története, ezen belül földrajzi, gazdaságtörténeti és ökológiai kérdések, valamint a hellénisztikus és római kori judaizmus és a korai kereszténység története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Expositio totius mundi et gentium – egy késő antik gazdaságföldrajzi forrás* (2012/1).

„Ubique fines” Határok és határvonalak a Római Birodalomban

Grüll Tibor

O, quam ridiculi sunt mortalium termini!
Seneca

A határok vizsgálata a földrajz, a történettudomány, az antropológia és a régészet számára is egyaránt fontos; éppen ezért erről a kérdéstről ma már kötelező multidiszciplináris megközelítésben beszélni.¹ Kezdjük talán a fogalmi tisztázással, ami egyáltalán nem könnyű feladat. A „határ” *per definitionem* lehet valaminek a szélé, vége; és lehet két dolog közötti választóvonal. A latinban a *terminus* és a *fines* az előbbi értelemben jelentette valaminek a végső határát; a *limes* inkább az utóbbi értelemben elválasztóvonalra (vagy -sávra) vonatkozott. Bizonyos mai nyelvek a határvonal (*border*) és a határzóna (*frontier*) között is szerencsés módon különbséget tesznek. Az angolban a „határ” fogalmára legáltalánosabban használt kifejezés a *boundary*, míg a *border* választóvonalat jelent. Modern világunkban tipikusan ilyenek az államhatárok, melyek azonban sokszor csak politikai, katonai és közigazgatási értelemben képeznek választóvonalat, etnikai, nyelvi és kulturális értelemben nem. A *frontier* egy meghatározás szerint „behatolási térség két, korábban különböző nép között.”² Hugh Elton antropológiai megközelítése szerint a *frontier* egymást átfedő különböző – gazdasági, kulturális, politikai, földrajzi, demográfiai – határtípusokból tevődik össze.³ A *borderland* az *Oxford Értelmező Kéziszótár* szerint „két ország határán vagy annak közelében fekvő föld vagy tartomány”. A *border* tehát lineáris, viszonylag stabil határvonalat jelent, míg a *frontier* elasztikus, gyakran változó, átjárható határzónát.⁴ Parker joggal hangsúlyozza, hogy a lineáris határvonal elképzelés eléggé távol állt az ókoriaktól – de ez csak nagy léptékben igaz. A szántóföldek, sírkertek, szent kerületek stb. határai valóságos határvonalak voltak; míg az egyes népeket, tartományokat, birodalomrészeket inkább határzónák vették körül. Ilyen katonai határzóna húzódott például Egyiptomi és Meroé között, a Nílus első kataraktájától délre: az úgynevezett *Dodekaschoinos* (12 schoinos), amely 125 kilométer szélességben terült el (1 schoinos = 10,5 km). A határok funkcionálisan is többfélék lehetnek: a határvonalra (*border*) általában jellemző, hogy statikus és korlátozó; míg a határzóna (*frontier*) legtöbbször átjárható és képlékeny.⁵

„Non plus ultra” – a lakott világ határai

A Spanyolország címeréből ismerős kifejezés: „Plus ultra!”, vagyis „Túl ezen!” csak úgy értelmezhető, ha tudjuk, hogy a két oszlop, amit a beszédszalag körül fon, Hercules oszlopait jelképezi. A görög mítoszok nagy erejű hőse Geryón nyájának keresése közben jutott el az akkor ismert világ legnyugatibb pontjára: a mai Gibraltári-szoroshoz, ahol az ismeretlen Ókeanos kezdődik. Hogy miért nevezték e helyet „oszlopoknak”, erről az Augustus–Tiberius-kori római földrajztudósnak, Strabónnak sem voltak biztos értesülései: mindenestre felsorolt vagy fél tucat indokot.⁶ Eszerint az alábbiak közül valamelyik lehetett Hercules oszlopainak névadója: a szoros hegyfokai; Hé-raklés szigete az ibér Onoba településsel szemben; Kalpé és Abilyx csúcsai a szoros afrikai oldalán; a Planktai és Symplégades-szigetek, melyeket Pindaros „gadeirai kapuknak” nevezett; a gadeirai Hé-raklés/Melqart-templom nyolc könyök magas bronz-

szobrai, amelyekre a templom építési költségei voltak felvéve. Strabón azonban még valószínűbbnek tartja, hogy Héraklés nyugati útjának végén oszlopot állított fel az Ókeanos határán, amely azóta eltűnt, de átadta nevét a helynek, mivel

senki sem vonhatja kétségbe itt, hogy a régiek bizonyos emberi kézzel készített határokat, oltárokat, tornyokat vagy oszlopokat állítottak föl azokon a helyeken, amelyekhez legutoljára érkeztek, mint legszembetűnőbbekhez (legszembetűnőbbek a tengerszorosok, a környező hegyek és szigetek a vidékek végső és kezdő határának jelölésére), miután pedig az emberi kézzel készített emlékek elporladtak, ezeknek a nevét átvitték a helyre, akár a kis szigeteket, akár a tengerszorosost alkotó hegyfokokat kívánták is így megnevezni.⁷

Strabón példának hozza fel a rhégioniak oszlopát a Messinai-szorosban, a philainosok oltárait a Syrtiseknél, az Isthmoson felállított határoszlopot, valamint Nagy Sándor állítólagos oszlopaikat India nyugati határán.⁸

Héraklésnek, úgy tűnik, nagy szerepe volt a „világ végeinek” felderítésében. A római világban ugyanis nemcsak egyetlen róla elnevezett tengerszorosot ismertek. A lakott világ határát jelző oszlopok Tacitus szerint Jütland környékén is álltak, ahol „még az Oceanust is megkísérettük; az a hír járta, hogy máig megvannak Hercules oszlopai, akár mert valóban elkerült oda Hercules, akár mert bármi nagyszerű van valahol, azt egyetértőleg az ő hírének szoktuk tulajdonítani. Nem hiányzott a merészség Drusus Germanicusból, de az óceán ellene szegült annak, hogy őt s vele együtt Herculest kutassák.”⁹ Egy francia expedíció nemrégiben a Szaúd-Arábiához tartozó, Vörös-tengeri Farasan-szigetsoporton is egy olyan Hadrianus kori római feliratot fedezett fel, amelyen a PONT HERCUL rövidítés olvasható.¹⁰ Pierre Villeneuve kiegészítése szerint ennek olvasata *pont(us) Herculis* (Hercules-tenger) lenne, a mi szempontunkból azonban itt és most az a döntő, hogy a hely nem messze fekszik a Bab-el-Mandebtől, vagyis a Vörös-tenger Indiai-óceáni kijáratától. Lehetséges, hogy itt is álltak „Hercules oszlopai”?

A lakott világ határait egyértelműen a „földövező Ókeanos” jelentette az ókori ember számára.¹¹ Ennek felderítése halandó ember számára „istenkísértésnek” számított. Albinovanus Pedo, aki Germanicus Kr. u. 16-ban szervezett északi tengeri expedíciójában vett részt – s akit a Tacitusnál is említett lovasági parancsnokkal szokás azonosítani – így írt erről egyetlen fennmaradt versében:

Hívna vissza az égilakók, kik a földi szemeknek tiltják látni a véget! Mért sértjük evezőkkel túlma a tengert, szent vizeket, meg az égilakóknak békés lakhelyeit?¹²

Fél évezreddel korábban egyik költeményében már Pindaros is megfogalmazta a *non plus ultra* gondolatát: „Ámde nyugatra, Gadeirán túl, már nem hatol ember.”¹³ Több száz év alatt felgyülemlett elméleti geográfiai és gyakorlati hajózási tudás nem változtatta meg az ókori ember attitűdjét az Óceánnal kapcsolatban. A római politika kezdettől fogva – Nagy Sándor haditetteit követve, aki először lépett át keleti irányban a lakott föld határain¹⁴ – az *Oceanus externus*ig akarta kitolni a birodalom határait: „Mi akadály lesz ezután annak, hogy a Gadestől a Vörös-tengerig terjedő birodalmunknak a földkerekséget övező Óceán legyen a határa?” – kérdezte katonáitól állítólag M. Acilius Glabrio Kr. e. 191-ben.¹⁵ Az Augustus idejétől kötelező principátusi ideológia pedig már azt is kimondatta a költőkkel, hogy maga az *Oceanus* is római uralom alatt áll: „Mit a laknivaló föld / őriz, mind az övé léssen, s szolgálja a tenger!”¹⁶ Csakhogy az óceán – mint a legősibb elem, amelyből az istenek születtek – szakrális szféra. A római rétorok állandó kérdésére – „átkelhetett volna-e Nagy Sándor az óceánon?, szabad-e hajózni az óceánon?” – egyértelmű a válasz: *etiamsi navigari posset Oceanus, navigandum non esse* (még ha hajózható volna is az Oceanus, nem kell rajta hajózni) – vallotta az idősebb Seneca kortársa, L. Cestius Pius smyrnai rétor.¹⁷

„*Saeptum imperium*” – egy körülkerített birodalom

Számos példát tudnánk felhozni arra, hogy a rómaiak Birodalmuk valódi határának természeti képződményeket tartottak. Florus szerint a Varus-féle vereségnek köszönhető, hogy az északi határ nem az Óceán partján, hanem a Rajnánál állt meg, és a vele kortárs Tacitus is úgy beszél az Augustus utáni birodalomról, mint amit „az Oceanus, vagy távoli folyamok vesznek körül.”¹⁸ Seneca a tőle megszokott enyhe iróniával beszél a népeket és tartományokat elválasztó természetes határokról: „Milyen neveléségek a halandók határai! A dák nem lépheti át a Histert, a thrákok korlátozzák uralmukat a Haemuson belülre, a parthusoknak állja útját az Euphrates, a Duna válassza el a szarmata területet a rómaidól, a Rajna szabjon mértéket Germaniának, a Pyrenaeusok emeljék magasra gerincüket a galliai

1. kép. A Római Birodalom határfolyói: a Rajna, a Duna és az Euphratés

és hispániai provinciák között, Egyiptom és az etiópok között terüljön el lakatlan homoksvatag.” A „külső nemzetek” (*externae gentes*) és a „római nép birodalma” (*imperium populi Romani*) között húzódó *limes* valójában „csak” rendészeti, közigazgatási, gazdasági értelemben vett határvonal. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus Kr. u. 61–66 között töltötte be Moesia helytartójának tisztét. A család tiburi mauzóleumában tetteit megörökítő sírfeliraton nyoma sem látszik annak, hogy bármiféle dunai „határ” iránt tiszteletet tanúsított volna: preventív katonai akciókat hajtott végre babár területen; egész törzseket kényszerített a Moesiába való áttelepülésre, hogy ezzel az adófizetők számát gyarapítsa; tűszokat szedett; amivel „megszilárdította és kiterjesztette a provincia békéjét” (*pacem provinciae et confirmavit et protulit*).¹⁹ Még a leginkább „falszerű” határvonal, a Hadrianus-fal (*vallum Aelii*) is valójában átjárható határ volt, amely a szeparáció mellett az emberek és javak ellenőrzött cserélődését felügyelte azzal, hogy mérföldenként kapuk nyíltak rajta; a tripolitániai határt őrző Gholaiia (Bu Njem) erődjének ellátásában – az ott talált osztrakonok tanúsága szerint – a svatagban lakó garamantok is kivették a részüket; nem is szólva arról a számos útról, melyek a római területeket és a Barbaricumot kötötték össze.²⁰

A Római Birodalom politikai–közigazgatási határát jelző *limes* lehetett mesteres alkotás: például a már említett fal (*vallum*) Britanniában; cölöpsánc (*pugnaculum*) a felső-germaniai–raetiai határvonalon; árok és töltés (*fossa et agger*) Africában; vagy egy út (*via*), mint Arabiában. A természetes határok közé tartoztak a tenger- (*ora*) és a folyópartok (*ripa*), például a Duna mentén. A kutatás már régen felfigyelt arra a különös jelenségre, hogy a rómaiak – a tudomány mai állása szerint – nem nagyon jelölték a birodalom határvonalát. Mindössze három olyan adatunk van, amely látszólag ellentmond ennek a megállapításnak. (1) Az első a britanniai Hadrianus-fal mellett előkerült építési felirat, melynek szövege így szól:

*Az összes megistenült (Caesar) fia, Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus a birodalom (saját) határai között megtartásának szükségétől kényszerítve, isteni parancsra, consulságának második évében, miután elkergette a barbárokat és Britannia tartományt visszaszerezte, egy határvonalat (limes) készített az óceán két partja között, 80 ezer lépés hosszán. A fal művét a tartomány hadserege végezte el, Aulus Platorius Neposnak, a császár praetori rangú legatusának felügyelete alatt.*²¹

Ezzel a felirattal azonban akad egy-két probléma: az egymástól távol, két darabban talált kő (Jarrow fragment; Burlington House fragment) írásképe csak nagy nehézséggel egyeztethető össze, ráadásul a szöveg erősen konjekturált. A szá-

2. kép. Hadrianus fala 120 km hosszán szelte át Britanniát, elválasztva a birodalom és a Barbaricum területét

Seneca: Naturales quaestiones I. praef. 9–10

Milyen nevetségesek a halandók határai! A dák nem lépheti át a Histert, a thrákok korlátozzák uralmukat a Haemuson belülre, a parthusoknak állja útját az Euphrates, a Duna válassza el a szarmata területet a rómaiótól, a Rajna szabjon mértéket Germaniának, a Pyrenaeusok emeljék magasra gerincüket a galliai és hispániai provinciák között, Egyiptom és az etiópok között terüljön el lakatlan homoksvatag. Ha valaki emberi értelemmel ruházná fel a hangyákat, biztosan ők is sok tartományra osztanák fel a szérút. Ha majd egyszer feljutsz addig, ami valóban nagy, akkor valahányszor látod majd, hogy hadseregek vonulnak fölemelt zászlókkal, és – mintha valami nagy dolog történnék – a lovasság hol a menet végét veszi körbe, hol földérésre indul tovább, hol a két szárny felől tódul elő, kedved támad azt mondani: „Áttör a réten a barna raj” – hangyadolgozók futkorásznak egy szűk ösvényen. Mi a különbség köztük és köztetek? Legfeljebb annyi, hogy a hangyák picikék. Egy pötyön hajóztok, azon háborúztok, azon állítotok fel királyságokat itt is, ott is – amelyek bizony aprócskák, még ha mindkét oldalról az óceán határolja is őket.

Kopeczky Rita fordítása

CIL XIV 3608 = ILS 968 = AE 1956, 208; 1960, 162 et 353 = Dobó 840

[Moesia] provinciába a Danuvius túlsó (északi) partján élők sokaságából több mint száz ezer embert hozott át feleségeikkel, gyermekeikkel, fejedelmeikkel és királyaikkal együtt, hogy adót fizessenek; a szarmaták egy megmozdulását még kitérítése előtt elfojtatta, bár csapatainak nagyrészét (Corbulo) armeniai hadjáratának céljaira átadta; addig ismeretlen, vagy a római néppel szemben ellenséges királyokat hozott át a védelme alatt álló (déli) partra, és arra kényszerítette őket, hogy térden állva adják meg a tiszteletet a római hadijelvényeknek; a bastarnák és rholának királyainak visszaküldte a fiait, a dák uralkodónak a testvéreit, akiket (annak idején) foglyul ejtett vagy az ellenség kezéből ragadott ki; közülük egyesektől tűszokat vett; ezáltal megszilárdította és kiterjesztette a provincia békéjét; a szkíták királyát is arra kényszerítette, hogy hagyjon fel a Borysthenésen túli Chersomésos ostromával...

Borszák István fordítása

3. kép. Az egyetlen (nem problémamentes) felirat, amely a Római Birodalom határát (*limes*) említi, Britanniában került elő

munkra legfontosabb kifejezések: az *[intra fines conser]vati* és az *ad[didit] limitem* is csupán későbbi kiegészítések, igaz, igen tetszetősek, és látszatra meggyőzőek. Csakhogy épp itt a bökkenő: „a birodalom (saját) határai között megtartásának szükségétől kényszerítve” (*[impo]s[it]a necessitat[e] imperii*] / *[intra fines conser]vati*) kifejezés túlságosan is emlékeztet Augustus Tiberiusnak átadott végakarataira, amely Tacitus megfogalmazásában így szól: „meg kell tartani határain belül a birodalmat.”²² Ez a szinte szó szerinti egyezés eleve gyanússá teszi a szövegkiegészítést.

(2) Egy másik határjelző felirat a pannoniai *limes* mellől maradt ránk. A Caracalla idején, Kr. u. 183-ban vésett latin nyelvű építési feliratok a Duna partján álló *burgusok* oldalára voltak kiszögezve, és arra emlékeztették olvasóikat, hogy az uralkodó „az egész partot megerősítette tornyokkal és őrhelyekkel azokon a pontokon, amelyek alkalmasak voltak a *latrunculi* titkos átkeléseire.”²³ Ez a feliratsorozat alkalmasint azt is tisztázhatja, hogy a rómaiak hogyan tekintettek saját dunai *limesükre*. Alföldi András és Kovács Péter véleménye szerint a *latrunculi* valójában szarmata harcosokra vonatkozik, vagyis a *ripa Pannonica* ezen szakasza ebben az időben a barbár betörések ellen védő katonai jellegű határ volt. Fitz Jenő és Soproni Sándor ellenben az *ad clandestinos latrunculorum transitus* kifejezést „csempészek titkos átkelései”-nek fordítja, amivel inkább csak egyfajta közigazgatási-gazdasági szerepet tulajdonítanak ennek a határszakasznak. Szempontunkból az is lényeges, hogy a felirat szövege egyszerűen csak *ripának* (part) nevezi a *burgusok* által őrzött védvonalat, és sehol sem utal arra, hogy ez egyben az egész Római Birodalom határa is lenne.

(3) Végül egy utolsó – lehetséges – adat a késői antikvitásból. Ammianus Marcellinusnál olvassuk egy 359-es eseményről kapcsolatban: „Végül is a rómaiak tábort ütöttek azon a vidéken, amely a Capellatii vagy a Palas nevet viseli, ahol határkövek jelölik az alamannok és a burgundok határát.” A legjobb kéziratokban (ahogyan a magyar fordításban is) azonban ez olvasható: *ubi terminales lapides Romanorum et Burgundiorum confinia distinguebant*, vagyis az alamannok helyett

a rómaiak szerepelnek a szövegben.²⁴ Az Ammianus-hely azonban nemcsak szövegkritikailag problémás: a 4. század közepén egyáltalán nem valószínű, hogy a folyton változó etnikai határokat kövekkkel is jelölték volna.

Annak oka, hogy a rómaiak – mai tudomásunk szerint – nem állítottak fel *fines imperii populi Romani* szöveggel ellátott határköveket, valószínűleg magában az *imperium*-ideológiában keresendő.²⁵ A Kr. e. 2. század közepén Polybios számára már „az egész lakott világ ismert részei a rómaiak uralma alatt állnak”; száz évvel később Cicero is úgy fogalmaz, hogy „ez a mi népünk... hatalmában tartja már a földkerekséget”. Az Augustus-kor nagy nemzeti költője, Vergilius, „vég- és határ nélküli birodalom”-ról énekel, a *sine fine* kifejezéssel egyszerre utalva a növekedés idő- és térbeli korlátainak hiányára. Az ugyancsak

Augustus kori, de egy generációval későbbi Ovidius pedig azt énekl: „Más országoknak szorosan kijelölve határa; / ám ez a földi világ s római föld tere – egy!” A császárkor legfontosabb ideológiai alapszövege, az augustusi *Res gestae* bevezető mondatában ezt olvassuk: „Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta.”²⁶ De hogyan lehetséges egyszerre a *földkerekséget* uralni, ugyanakkor – ugyanabban a szövegben – kijelenteni a következőt: „a római nép valamennyi provinciájának területét megnöveltem, amelynek csak a szomszédságában hatalmukat el nem ismerő népek éltek”?

Ennek magyarázata a „területi fennhatóság” (*imperium*) különféle felfogásában rejlik, amely egyúttal a különböző határtípusok meglétét is indokolja. Bizonyosra vehető, hogy a római felfogás megkülönböztette a „befolyási övezetet” (gör. *hégemonikon, methóraion*) a birodalom tényleges fennhatósága alatt álló, katonailag leigázott, közigazgatásilag megszervezett, tulajdonjogilag felosztott területeitől (*provinciae*). Ez a térkonceptió a földmérési irodalomban is tetten érhető, amely egyértelműen megkülönbözteti a *civitas* felmért, rendezett és szervezett területét, valamint az azon kívül eső – de még a *civitas*hoz tartozó – *ager arcifinust*.²⁷ Varro szerint ez utóbbi elnevezés az *arceo* igéből származik, mivel ezek a rendezetlen területek mintegy „védelmezik” a rendezett város körüli földeket.²⁸ A másutt *ager hosticusnak* vagy *ager peregrinusnak* is nevezett földterületet Frontinus így definiálja:

*Az ager arcifinus semmilyen felmérésben nem szerepel. Ősi szokás szerint folyók, árkok, hegyek, utak, korábban ültetett fák, vízmosások és olyan helyek határolják, amelyeket a korábbi tulajdonosok meg tudtak szerezni (ti. megfelelően jelölt határokkal).*²⁹

Ezek a területek igen gyakran a föld silány minősége, az erdős, hegyes vagy mocsaras terep miatt lettek a *limitatió*ból kikeresztve (*extra clusa*) és műveletlenül hagyva (*subsecivae*). Egy ilyen „köztes” terület – a germaniai *agri decumates* – a birodalomba történő bekebelezését írja le Tacitus:

*Nem számítanám Germania népei közé, bár a Rhenuson és a Danuviuson túl telepedtek meg, az úgynevezett decumates agri megművelőit: a legkönnyelműbb és szegénységük folytán merész gallok foglalták el ezt a kétes birtoklású földet; majd a határ megvonása s az örállomások előretolása óta mint a birodalom kiszögellését s a provincia részét tartják őket számon.*³⁰

A *limes* eredetileg a felmért és kiosztott földek (*agri centuriati et assignati*) határát jelölte, leggyakrabban egy egyszerű úttal, amely a földek szélén vezetett végig: a 3. századig a *limes* elsődleges jelentése: „a határon vezető út”. Az *ager arcifinus* határát (*fines*) ezzel szemben többnyire természetes képződmények határozták meg. Persze ezt a legkülső határt is lehetett *terminus*okkal jelölni, például oltárokkal, vagy a hegyvidékeken (mint például Szicíliában) sziklába vésett feliratokkal.³¹ A regényes történeti irodalomban is nagy hagyománya van a világhódítók által birodalmuk – a mindenkori „világbirodalom” – szélén elhelyezett határköveknek.³² A fentebb idézett Tacitus-szövegben a *limite acto* kifejezés mindenesetre nemcsak a határ megvonását, hanem elsődlegesen a (katonai) utak kiépítését jelenti.³³ Ezek a definiálatlan határterületek néha egészen szélesek voltak (mint például Africa és Syria esetében), másutt csak egy viszonylag keskeny sávra korlátozódtak (például Britanniában). „Mai szemmel nézve a *határ* egy fejlődési folyamat eredménye, egy folyamatban lévő munka (*work in progress*), amely különféle jogi státuszú területek mozaikját foglalja magába.”³⁴ A határkijelölés alapvetően kétlépcsős folyamat volt: első lépcsőben az *agri incerti* területén felvonulási utakat és őrhelyeket építettek, majd a másodikban a katonai ellenőrzés alá vont területre és népességre kifeszítették a római provincia-közigazgatás feszes hálóját.³⁵ Ezen a ponton emlékezzünk vissza, mint is mondott Augustus a *Res gestae*-ben: „a római nép valamennyi provinciájának területét megnöveltem” (Borzsák István fordításában); szó szerint azonban az szerepel a szövegben, hogy „határait gyarapítottam” (*fines auxi*). Nem más volna tehát a birodalom kiterjesztése (*propagatio imperii*), mint az egyes – a Barbaricummal szomszédos – *tartományok* határainak kijjebb toléása?

Csakhogy a rómaiak nemcsak a birodalom, de az egyes provinciák határait sem szerették határkövekkel kijelölni – legalábbis erre következtethetünk az elenyészően csekély számban ránk maradt ilyen típusú határkö alapján. Africában Vespasianus idején húzták meg határt a „régii és új provincia” között, a *fossa regia* helyén.³⁶ Egy Zeugma és Edessa között előkerült határkövön egy Septimius Severus alatti *procurator* állapította meg a határvonalat „Osrhoene provincia és Abgar királysága között.”³⁷ Végezetül, jól ismertek azok a határkövek, amelyek Traianus korában a „moesusok és a thrákok között” (*inter Moesos et Thraces*) jelölték ki a határt. A thrákok és a Moesia Inferiorban található Odessus (Varna) között elhelyezett határkövek egyikén azonban félreérthetetlenül a *provincia* neve szerepel: *[F(ines) te]rr(ae) / [T]hraciae // [F(ines) terr(ae)] / Ode[ss]itanorum*.³⁸ E néhány példa ismeretében kijelenthetjük, hogy a rómaiak általában a provinciák határait sem jelölték. A Rajna és a Duna mentén ez némiképp indokolható is, de a hosszú keleti vagy afrikai határ mentén már aligha, nem is szólva a provincia és provincia közti határokról.

4. kép. A thrákok és moesusok határát jelző felirat Kr. u. 136-ból (Nemzeti Múzeum, Szófia)

„A béke őre és az igazság tanúja” – mesterséges határjelzők

Egy rendezett társadalomnak szüksége volt világosan és egyértelműen jelölt határookra.³⁹ A hagyomány szerint Róma második királya, Numa Pompilius, rendelte el a közösségi és magán határjelzések felállítását:

*Terminus a határok őre. Neki ott mutatnak be köz- és magánáldozatokat, ahol határmezsgyék választják el egymástól a szomszédos földeket. Terminusnak most élő állatot szokás áldozni, régen azonban vértelen áldozatot mutattak be neki. Numa úgy vélekedett, hogy a határ istene szükségszerűleg a béke őre és az igazság tanúja, ezért minden vérontástól tisztának kell maradnia.*⁴⁰

A halikarnassosi Dionysios szerint (II. 74. 2–5) a király arra utasította a földtulajdonosokat, hogy Iuppiter Terminusnak szentelt köveket állítsanak fel birtokuk határain, továbbá elrendelte, hogy akik ezeket elmozdítják, ugyancsak legyenek feláldozva az istenségnek. A *Corpus Agrimensorum Romanorum* gyűjteményében fennmaradt egyik szöveg szerzője szintén nagy jelentőséget tulajdonított a határköveknek: a *Vegoia jóslata* néven ismert szöveg annak az istennőnek nevében íródott, aki állítólag az etruszkok vallási szokásait (*disciplina Etrusca*) adta, s ily módon a római *divinatio* és különösképpen a *haruspicium* „tudományának” is *prima inventrix*e volt.⁴¹ A kutatók egy része szerint a jóslat a Kr. e. 1. századra megy vissza, amikor a polgárháború következtében nagy volt a jogbizonytalanság. Vegoia

Vegoia jóslata

Amidőn Iuppiter Etruria földjét gondjába fogadta, elhatározta és elrendelte: mérjék fel a földeket és jelöljék meg az egyes birtokokat. Ismervén ugyanis az emberek kapzsiságát és földéhségét, úgy akarta, hogy mindent a határkövek döntsenek el. Ám ezeket egykoron majd, a közelgő kilencedik saeculum kapzsisága idején vétkes emberek gonosz indulattal megsértik, megtámadják és elmozdítják helyükről. Aki azonban [határkövet] megérint és helyéről elmozdít – így növeli saját tulajdonát, a másét pedig megkisebbiti –, e bűnéért az istenek által lakol! Ha rabszolgák teszik ezt – új urat kapnak, rosszabbat a réginél; ha pedig gazdájuk tudtával követték el, annak háza mihamar elpusztul, egész nemzetsége kihal. A felbujtókat gonosz betegségek, kegyetlen sebek gyöttrik, tagjai erőtlenné válnak. A földet viharok és forgószelek pusztítják; a házak beomlanak; a termést sokféle kár éri: zápor és jégeső veri, kiszikkasztja a kánikula, elpusztítja a rozsda. A nép körében viszályok dúlnak. Tudd meg: mindez megtörténik, amikor ilyen bűnöket követnek el. Ne légy hát csalárd és kétszínű! E tanítást vésd a szivedbe!

Hahn István fordítása

Latinus: A határkövekről (De terminibus)

Ha egy határkő felső része sas formájúra van faragva, azt jelzi, hogy a határ átnyúlik egy hegyen, és egészen egy vadolajfa-ligetig tart. Ha három vadolajfa áll egy helyen, az hármast határt jelöl. Ha egy határkövet átlukasztanak, az ciszternát jelöl, ott a határ a vízcsatorna mentén halad egészen a forrásig; magánál a forrásnál egy arca található, amely hármast határt jelez. Ha egy határkövet oldalára fektetnek, limest jelöl. Néhány ilyen kő különleges módon a völgyben futó határt jelez. Amennyiben egy határkövet az oldalára fektetnek, és a közelben nincs völgy, az a határ végét jelöli a közelben, a kő homlokzata előtt. Ha egy határkövet négyzetesre faragnak, és oldalában van egy lyuk, az forrást jelöl. Ha egy mélyedés van a tetején, az olyan kutat jelez, amely határt képez. Ha egy határkőn a tetejétől az aljáig hasadék húzódik, az folyót, vagy legalábbis patakot jelöl. Ha egy határkő tetején ólomdarab van, az medencét vagy víztározót jelez. Ha egy határkőben alul mélyedés található, az mosásra szolgáló helyre utal. Ha egy határkő kétfelé ágazik, azt sarmadacuinnak nevezik, és hármast határra utal. Ha egy határkő kerek, kicsi, és egyik oldalán lyuk van, az merőlegesen összefutó határokat jelez, amelyek egy forráshoz tartanak. Ha egy határkőben felül és alul egy darab fa található, az nem őshonos fát jelöl, melyet szándékosan ültettek határjelölőnek. Ha egy fára ólmot

kinyilatkoztatta, hogy Iuppiter azért rendelte el a határkövek felállítását, hogy ezzel korlátot vessen az irigységnek, és előre megmondta, hogy ezek figyelmen kívül hagyása esetén természeti és társadalmi katasztrófák fogják sújtani az embereket.

A határjelölők feletti ellenőrzés maguknak a területeknek ellenőrzését szimbolizálta, s ezen keresztül az egész társadalom és vallás feletti kontrollt. Valószínűleg egy hivatalos aktus lehetett az az eset, amit Livius beszámolója őrzött meg számunkra: amikor Collatio polgárai formálisan megadták magukat Tarquinius Priscus király előtt, átadták a rómaiaknak földjüket, városukat, templomaikat és határköveiket (*terminus*).⁴² A különféle adottságokkal rendelkező, más-más fenntartás alá tartozó területeket különféle szabályok alapján igazgatták, ezért szükség volt határokkal történő elkülönítésükre: az *urbs* és az *ager*, a római és nem római, a szent és a profán, a köz- és magánbirtokok között – sokszor látható módon is – különbséget kellett tenni. A határok vagy kerítések felállításának sokféle oka és módja lehetett, mint ahogyan maguk a határjelzők is igen változatosak voltak. Róma és a *coloniák* madárjóslattal kijelölt szent határait földbe vert karókkal vagy kőoszlopokkal (ún. *cippusok*) jelölték. Ezen belül bizonyos tevékenységek – például az emberi szükségletek elvégzése vagy halottak eltemetése – tiltottnak minősültek.⁴³ De nemcsak a közösségi vagy szakrális tereket különítették el határokkal, hanem a magánbirtokosok, a szomszédokkal való jogvitákat kerülő, jól látható és tartós határokat építettek. Cato és Varro is arra buzdította a gazdákat, hogy birtokaik széleire ültessenek fákat vagy húzzanak fel kökerítést.⁴⁴ A határköveknek jogi szerepük is volt, például mikor valaki eladott egy birtokot, a szerződés aláírása után a vevő az eladó vagy más tanúk jelenlétében rámutatott a határkövekre, és ezzel vált teljessé az adásvétel.⁴⁵ A határkövek elvétele vagy a rajtuk lévő feliratok eltüntetése azzal a praktikus, bár nem jogszerű következménnyel járt, hogy a terület az eredeti tulajdonoshoz került vissza.⁴⁶ Természetesen az ilyen cselekedeteket tiltották és súlyosan szankcionálták. A *terminus motus* vagy *crimen termini moti* (a határkövek elmozdításának bűncselekménye) a római jog legrégebbi idők óta számon tartott kázusai közé tartozott, néhány szerző az erre vonatkozó szabályozást szintén Numa Pompilius idejére vezette vissza.⁴⁷ A magántulajdonosok a római magánjog (*ius privatum*) keretében kaptak védelmet területeikre: Cicero szerint a *legis actio finium regundorum* (a határok rögzítését célzó peres eljárás) – amely a XII táblás törvényekig megy vissza – keretében a földtulajdonosoknak joguk volt arra, hogy döntőbírókat (*arbitri*) kérjenek fel a vitás területi kérdések tisztázására.⁴⁸ A köztulajdon és a szent tulajdon védelme a római közjog (*ius publicum*) hatálya alá tartozott és alapvetően a *magistratusok* feladata volt.

A római földmérők által alkalmazott *centuriatio* az ideális földmérési és földosztási mód volt, amit elsősorban *coloniák* alapításánál alkalmaztak.⁴⁹ Siculus Flaccus *A földek kategóriáiról (De condicionibus agrorum)* című munkájában számos olyan tájleletet sorol fel, amelyek határjelölőként szolgálhattak: határkövek (itt gyakran a kő fajtáját is megnevezik, pl. tiburi vagy tűzkő); fák; fasorok (különösen olajfából, ezt nevezték *pinnalisnak*); kőhalmok; bokrok; utak; kutak; árok; vízelvezető csatornák; folyópartok; hegygerincek stb. A fák esetében azt javasolták, hogy a területen nem őshonos fafajtákat ültessenek a gazdák, vagy a lombkoronát nyírják különleges formájúra, vagy lássák el vésett jelekkel. Hyginus Gromaticus szerint a feliratos kövek helyett olykor kőoltárokat is el lehetett helyezni. Ezek egyik oldalán a földosztásban érintett *colonia*, a másik oldalán a szomszédos település nevét kellett feltüntetni.⁵⁰ A *Liber coloniarum* is megemlíti, hogy például Alba Fucens vagy a Cures Sabini területén sírokat, emlékműveket, és szent területeket (*sacra*) használtak határjelölésre.⁵¹ Lykiában valószínűleg a provincia határait is részben helyi istenségeknek dedikált szentélyek jelölték ki.⁵²

Egy bizonyos Balbus, akiről semmi közelebbit nem tudunk, a *Corpus Agrimensorum*ban összesen 44 határkötípust nevez meg, melyek közül többet nem is tudunk értelmezni.⁵³ A szintén ismeretlen Latinus *A határkövekről (De terminibus)* címen fennmaradt kis írása már jóval informatívabb.⁵⁴ A határkövek egy részét formájukról, anyagukról, elhelyezésükről nevezték el, más részüket viszont a földmérési munkát elrendelő vagy elvégző személyekről. A *Liber coloniarum*ban – amely Italia *colonia* rangú településeinek határjelzéseit sorolja fel – a következő típusokat találjuk meg: gracchusi, augustusi, claudiusi és tiberiusi. Az úgyneve-

zett ciliciusi (vagy caeciliusi) határkövek, egy bizonyos Caecilius Saturninus, a XXVII. cohors centuriója után kapták nevüket, és Alba Fucens környékén voltak ismertek. Érdekesség, hogy Lusitania provinciában valamennyi előkerült határkő a *terminus Augustalis* nevet viselte.⁵⁵ A különböző határjelölők elképesztő sokféleségét a *Liber coloniarum*ban fennmaradt, Dalmatiáról szóló leírás is mutatja. A régészeti és epigráfiai kutatások ezt a sokszínűséget minden szempontból igazolták.⁵⁶ Dalmatia különlegessége, hogy a császárkorban – különösen Salona és Iader környékén megfigyelhető – nagy földfelosztások előttről is rendelkezünk adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy a római hatóságok a korábbi földmérések eredményeit is tiszteletben tartották. Hvar szigetén Stari Grad (ókori nevén Chora Pharos) közelében a Mediterráneum egyik legrégebbi görög parcellázásának nyomait találták meg a Kr. e. 4. századból.⁵⁷

Hyginus Gromaticus szerint ugyancsak Dalmatiában megtartották a *versus* elnevezésű mértékegységet, amely 8640 római négyzetlábnek felelt meg.⁵⁸ Ez az oszk eredetű mértékegység 10 000 oszk négyzetlábbal volt egyenlő és világosan mutatja, hogy a görögök mellett az itálikus népek befolyása is érvényesült ezen a területen. A *versus* mértékegységet egészen a Kr. u. 2. század végéig használták a római földmérők Dalmatiában. A rómaiak a törzsek területeit is figyelembe vették: a Kr. u. 1. századból számos olyan határfelíratot ismerünk, amely ezeket rögzíti. Mindez azért is figyelemre méltó, mert Strabón szerint a dalmata törzsek nyolc-évente újraosztották egymás között földjeiket.⁵⁹

A határok szentsége és a szentség határai

A határokat és azok jelzéseit valamennyi ókori civilizáció különleges védelemben részesítette. A határkövek mozdíthatatlansága egyben az adott ország államrendjének, sőt az egész emberi civilizációnak, vagy akár magának a világregndnek stabilitását szimbolizálta. A Bibliában is számos parancs vonatkozott a határok tiszteletben tartására: „A te felebarátodnak határát el ne told” (5Móz 19,14) – „Átkozott, aki elmozdítja az ő felebarátjának határát!” (5Móz 27,17) – „Ne bontsd el a régi határt, melyet csináltak a te eleid” (Péld 22,28). A határköveket a rómaiak is szakrális védelemben részesítették: „Terminus, ott a mezőn te csak egy kő s tán fűcölöp vagy, / isteni lénynek tart mégis a szent hagyomány” – írja Ovidius a *Római naptárban*, a Határok ünnepével (*Terminalia*) kapcsolatban.⁶⁰ A római történelem hajnalán, mikor Tarquinius Priscus király belefogott Iuppiter templomának építésébe a Capitolium hegyén, a korábban oda telepített szentélyeket felszámolták, egyedül Terminus nem akart mozdulni helyéről, amit jó *omennek* vettek, és a szentélyt belefoglalták Iuppiter Optimus Maximus templomába.⁶¹

A Róma alapításáról Augustus alatt és után keletkezett legtöbb történeti beszámoló azt állítja, hogy Romulus a város vallási határát, azaz *pomerium*át a hagyományos római módszerrel, vagyis egy ekével történő barázdavonással húzta meg: ezt a metódust egyes rómaiak értelmezése szerint Etruriából örökölték, bár erre

6. kép. Aquileia colonia alapítása Kr. e. 181-ben az „ősbarázda” meghúzásával (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia)

5. kép. Egy Kr. e. 4. századi görög földosztásból megmaradt határkő (Hvar-sziget, Horvátország)

tesznek, az – éppen úgy, mint a határkő esetében – medencét, nagyobb vízfolyást, vagy forrást jelöl. A határköveket nem egyformán helyezik el és nem is néznek ki egyformán a hármás és négyes határokon, valamint a ságrabán, ami áradmányos síkságot jelent. Még a kis dombocskák is lehetnek határjelzők. (...) A folyókkal kapcsolatos határköveket cromaticának hívják. A tiburi követ caesalisnak (vagyis vágthatónak) nevezik. Az égetett agyagból készült határjelző az ullageris. A fehérés tűzkő, ha tiszta fehér, a Galliensis. Ha van benne más színű erezet is, „tűzhozónak” (ignifer) hívják. Néhány helyen olyan köveket állítunk fel, amelyeket le sem csiszoltak, és semmit nem tettek alájuk. (...) A természetes köveket, amik úgy néznek ki, mintha az opus signinum mintájára rakták volna össze őket, aspratilisnak nevezzük. Ha egy követ felül lecsiszolnak, de alul csiszolatlanul hagyják, az egy sírhoz tartozik, és nem vehető számba határjelzőként.

Grüll Tibor fordítása

Dalmatia határkövei (Liber coloniarum)

Ami a különböző területeket, falvakat vagy birtokokat illeti: más-más elnevezéseket és jeleket találunk a földek elhatárolására. A hegyes vidékeken, a száraz és töredezett földeken jelekkel ellátott köveket, hegygerinceket és „augustusi határköveket” (azaz oszlopszerű, hengeres köveket, amelyek közül egye-

sek betűkkel jelöltek, mások jelöletlenek), határjelölő oltárokat, sziklahalmokat (*grumi*), korábban ültetett és nem metszett fákat, kőrakásokat (*congeria*), kőfalakat (*macheria*) – vagyis ahol a mindkét részről összehordott kövek határt (*limes*) alkotnak –, kősziklákat (*petra*) és áldozati oltárokat találunk. Azokon a helyeken, ahol érintetlen fák állnak, ott szoktak a régiek áldozatot bemutatni. Néhány helyen a katonai utak jelölik a határt; másutt a lejtők (*devexa montium*), vagyis a hegyoldalakról lefutó [patakok] partjai. Néha a sír- emlékek [mutatják a határokat]. A közbenső határokat (*terminos cursorios*) felirat (titulus) vagy háromszög alakú [jelek] mutatják. Néhány helyen patakok (*rivi*), csatornák (*canabulae*), vízelvezető árkok (*novercae*), kőrakások (*scorofiones*) [jelzik a határokat]. Ahol két határ szöveget bezárva találkozik egymással, például nyílt területen, [határvövekkel jelzik]. A síkságon lévő földek területét ugerumban mérik. Amikor a Saprinusok, Clinivatusok és a Sardiatae földjein haladtam át, a földek határait partokkal, folyókkal, korábban ültetett fákkal (ahogyan fentebb mondtam), áldozati helyekkel, és a limes formájába összehordott földhányásokkal jelölték. Néha négyszögletes írott kövekkel (*petras quadratas inscriptas*) is találkozhatunk, de nem mindegyik tituluson található felirat. Maguk a hegyek is így jelölik a határokat. Vannak subsecivának nevezett helyek is, amelyek nem számítanak bele a földmérésbe. Ha a tulajdonosok egymás között megegyeznek, közösen birtokolják; ha nem, marad a [közösség] fennhatósága alatt. Ott vannak azután a praefecturae-nak nevezett helyek, amelyek a közjog hatálya alá esnek. A katonáknak történő első földosztás (*ratio*) idején a triumvirek a Gracchus-féle hengeres, oszlopszerű határvöveket használták, melyeknek átmérője legfeljebb 1–1,5 láb, magasságuk 4–4,5 láb volt. Az isteni Iulius ugyanilyen [határvöveket használt]. Augustus ugyanezeket használta, abból az okból kifolyólag, mivel Augustus a korábbi méréseket felülvizsgáltatta, és a korábbiak helyébe más határvöveket rakatott, és uralkodása alatt az egész földet felmértette és kiosztatta a veteránok között. Ezek a kövek – éppúgy, mint Gaius Caesaréi – hengeresek, és vagy tűzkőből, vagy vulkáni kőzetből (*ex saxo silice vel molari*) készültek. A földből kiálló részük 1,5 láb, a földalatti 2,5 láb. Így teljes magasságuk 4 láb, egymástól 2400 láb távolságra vannak elhelyezve. A többi határvő 2 lábbal nyúlik a föld fölé, 1,33 láb vastag, 3 lábbal van a földben; így teljes magassága 5 láb. A közöttük lévő távolság 1200 láb. Vannak azután más, *neróin*ak, *vespasiannus*inak, és *traianus*inak és *Iamnici*-nak nevezett határvövek is, és négyszögletes kövek, amelyeket különböző távolságokra állítottak fel. Ezek közül némelyeket gamma betűvel láttak el, és úgy állították fel őket, ahogy a terep adottságai megengedték. A közöttük lévő távolság hol 240 láb, hol 220 láb, mások között

vajmi kevés történeti bizonyítékuk lehetett.⁶² Az idősebb Cato a Kr. e. 2. század második negyedében az ekével történő városhatár-kijelölést már mindenesetre bevett szokásnak tekintette. A városalapítók egy ökröt és tehenet fogtak járomba, úgy, hogy a tehen (a termékenység szimbólumaként) a város, az ökör (az erő megtestesítőjeként) a külvilág felőli oldalon ment. Az eke szarvát tartó városalapító fejére borított *togával* (*capite velato*) ment, amivel ezt jelezte, hogy vallási aktust hajt végre. Az eke által kifordított göröngyöknek belülré, a város felé kellett esnie. Az úgynevezett „ősbarázda” (*sulcus primigenius*) jelezte a később felépítendő város szakrális határát, csak a kapuknak szánt helyeken emelték fel az ekevasat.⁶³ A szent határ konkrétan azt jelentette, hogy csak a *pomerium* területén belül lehetett olyan madárjósokat kérni, amelyek a város életére voltak befolyással (*auspicia urbana*). A konkrét városfalak akár a *pomeriumon* belül, akár kívülről húzódhattak, sőt a *pomerium* akár fizikai városfalak nélkül is „működött”. A település lakói akár a *pomeriumon* kívül, akár belül építhettek, de ahol a határvonal húzódott, kötelező volt egy széles sávot beépítetlenül hagyni, hogy profán épületekkel nem szentségtelenítsék meg a helyet. M. Terentius Varro a rituálét etruszk eredetűnek tartja, és egy etimológiai bűvészmutatvánnyal úgy érvel, hogy a rómaiak az összes *urbsot* szűkséggel ezzel a módszerrel alapították, majd arra a konklúzióra jut, hogy „a régi írásokban minden *coloniánkat urbsnak* nevezik, mert ugyanúgy alapították azokat, mint Rómát.”⁶⁴ Maga Varro azonban bevallotta, hogy csak két helyről ismert *pomerium*-határvöveket: Rómából és Ariciából. A modern történettudomány is csak a caesari alapítású Capuából és a hispaniai Ursóból, valamint az Augustus által Asia tartományban alapított coloniákból rendelkezik bizonyítékkal az „ősbarázda” meghúzására a városalapítások esetén.⁶⁵ Egy római város alapítása a *pomerium* meghúzásán túlmenően is számos további hivatalos aktust követelt meg. Ezekről a késő köztársaságkori szövegek különböző variációi adnak betekintést – sajnos egyiket sem egy alapítás szemtanúja jegyezte le, legalábbis amennyire ezt tudhatjuk. Az efféle tanúságtételhez legközelebb álló, jelenleg ismert szöveg Titus Annius Luscus tiszteletére íródott, aki egyike volt a senatus által elküldött *triumvireknek*, akik további *colonusokat* telepítettek Aquileiába Kr. e. 169-ben.⁶⁶

Róma *pomerium*ának vonala nem mindig húzódott ugyanazon a helyen. Ahogy a város növekedett, annak szent határát is egyre kijebb kellett tolni, de ezt az aktust csak olyan személy végezhetette, aki idegen népek felett aratott győzelmekkel tolta kijebb a birodalom határait.⁶⁷ A *pomerium* vonalát az *augures* pozitív előjelű jóslatai nélkül sem létrehozni, sem megváltoztatni nem lehetett.⁶⁸ Róma eredeti *pomerium*ának vonalát nehéz megállapítani az egymásnak ellentmondó tudósítások miatt: Gellius szerint Romulus csak a Palatinus-domb lába körül húzta meg az „ősbarázdat”; ezzel szemben Tacitus leírásában egy sokkal nagyobb terület szerepel. Az Aventinus-domb csak Claudius idején került a város szent körzetének határain belülre, bár a halikarnassosi Dionysios azt állította, hogy Servius Tulliustól saját koráig senki sem terjesztette ki a *pomeriumot*, ez az értesülése nem helytálló, mivel egyéb forrásokból tudjuk, hogy Sulla, Caesar és Augustus is végrehajtott ilyen bővítést. A *pomerium* utolsó kiterjesztője Aurelianus császár volt, aki a város falait is kijebb helyezte.⁶⁹

A profán térből kiszakított és szakrális rítusok számára elkülönített területet neveztek a rómaiak *templumnak*, amely etimológiailag a görög *temenos* (szent terület) szóval azonos gyökérből ered. A *templum inauguratum* lehetett egy madárjós által kijelölt és valamely istenség által jelekkel megerősített időlegesen fennálló imaginárius tér, de ugyanúgy lehetett valamely földterületből kiszakított és valamely istenség számára lefoglalt állandó térség is (*templum terrestre*). Ez utóbbi esetben a szent térség határait cölöpökkel vagy kövekkel (*cippi*) kellett kijelölni, legalább a terület sarkain.⁷⁰ A *templum* elhatárolásának fontos és állandó részét képezte, hogy a terület határait kézzel kellett mutatni, és az arra vonatkozó különleges törvényeket szóval is ki kellett mondani. Magának a templomnak területét azonban nem kellett határvövekkel kijelölni; deszkapalánkkal, vászonnal vagy cölöpökkel is körül lehetett keríteni.⁷¹ A *coloniák* alapítói a határok mentén *terminusokat* vagy különösen fontos helyeken oltárokat (*arae*) emeltek.⁷² Az oltárok felállítása – és talán a határvövekéi is – feltétlenül megkövetelt valamilyen szakrális rítust, valószínűleg áldozatot.⁷³

7. kép. Claudius császár Kr. u. 49-ben kijebb tolta Róma szent határának, a pomeriumnak a vonalát, amit határkövekkel jelöltek

Az egyik-másik istenséghez tartozó szent területeket határkövekkel jelölték. Ezekre azért volt szükség, mert a *temenoson* belül más törvények érvényesültek, mint a profán szférában, illetve az egyes szentélyek *asylum* jogát is nyilvánvalóan kellett jelezni.⁷⁴ Ugyancsak fontos volt a templomokhoz tartozó szent földek (*hiera chóra* = szántóföldek, erdők, ligetek, szőlők, kertek, legelők stb.) körülhatárolása.⁷⁵ A Kaystros-völgyében Augustus, Domitianus és Traianus idejéből előkerült határkövek segítségével meglehetősen pontosan sikerült az ephesosi Artemis-templomhoz tartozó szent földeket meghatározni. A görög szentélyekben előírások szabályozták a belépők személyét és viselkedését: „A szentélybe csak tisztán, fehér ruhában szabad belépni.” – „Tisztán lépj be a *temenos*ba, szent gondolatokkal.” – „Akik nem vettek részt az istenség rítusaiban, nem léphetnek be.” – „Idegenek (*xenói*) tilos a belépés!”⁷⁶ Az utóbbihoz hasonló tiltás volt érvényben a zsidók jeruzsálemi Templomában is, ahol a *temenost* görög nyelvű feliratokkal vették körbe, amelyeken ez állt: „Senki idegen (*allogenés*) nem léphet a szentély körüli udvaron és mellvéden (*tryphaktu*) belülré. Akit tetten érnek, csak magának köszönheti az érte járó halált.”⁷⁷ A *tryphaktos* (kerítés, mellvéd) szó szerepel egy mylasai dekrétumon is a Kr. u. 2. századból: „Hasonlóképpen elhatározottat, hogy soha senki nem léphet be a kerítésen belülré, amely az ezüst oltár és az istenség asztala között van, kivéve az alább felsoroltakat...”⁷⁸ Az *abaton* kifejezéssel

300 láb, megint mások között 360, 420, 480, 600, 720, 840, 940 vagy 1200 láb. Az erdős területeken (*saltus*) sziklahalmokból épített *scorofiók* és *carbunculusok* vannak, egymástól 1200, 1680, 1440, 2400 vagy 3000 láb távolságra. De néhol a síremlékek – amelyek a [földek] legszélén vannak elhelyezve – szolgálnak [határköként]. Ami az egyéb területeket illeti, mindegyik régió a saját szokása szerint állít határjelzéseket.

Grüll Tibor fordítása

Livius I. 55

Ezt a területet a többi vallásos kegyhelytől megszabadítva teljesen Iuppiternek és a föl-épitendő templomnak akarta átadni; ezért elrendelte, hogy néhány ott álló szentélyt és oltárt, melyeket Tatus király ajánlott az isteneknek hajdanában, a Romulus elleni csata válságos idejében, s amelyeket csak később avattak föl – a szent jellegtől előírás szerint mentesítsenek. Az építkezés alapozási munkálatainak kezdetén, mint mondják, az istenek maguk is szükségességnek érezték, hogy a hatalom nagyságára utaló jelet küldjenek: a madarak ugyanis valamennyi kegyeleti hely fölszentelésének megszüntetésére kedvező jelet adtak, csupán Terminus berke szent jellegének megszüntetését nem helyeselték; ezt az előjelet és jóslatot úgy fogták föl, hogy Terminus nem mozdul el a helyéről, az istenek közül egyedül ő nem távolítható el a neki szentelt területről – ez az állam megállapodott helyzetét, biztonságát jelenti.

Kis Ferencné fordítása

Livius I. 44

A pomerium, ha a szó pusztá jelentését tekintjük, annyit jelent, mint *postmoerium*: tulajdonképpen inkább *circamoerium* (a fal két oldalán húzódó sáv), melyet az etruszkok, hajdanában, amerre a falakat építeni akarták, jóslatokat kérve és mindkét oldalról biztos határokat kijelölve, szabadnak nyilvánítottak, valahányszor új várost alapítottak, mégpedig úgy, hogy sem befelé ne állhassanak épületek – nem úgy, mint manapság –, és a külső oldalon is maradjon egy emberi művelés nélkül hagyott földszáv. Ezt a keskeny területet, amelyen akár lakni, akár szántani-vetni tilos volt, pomeriumnak hívták a rómaiak, nemcsak mert a városfal mögött feküdt, hanem azért is, mert a fal is mögötte húzódott; és valahányszor a népesség növekedésével kijebb kellett tolni a falakat, egyszersmind a megszentelt határokat is kiszélesítették.

Kis Ferencné fordítása

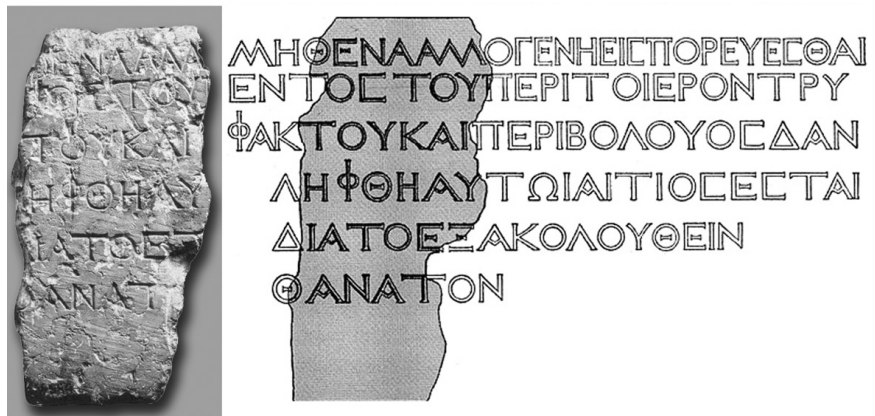
Tacitus: Évkönyvek XII. 24

De az alapítás kezdetét és a Romulustól kijelölt városhatárt megismerni nem vélem fölöslegesnek. Tehát a marhavásártértől, ahol a bronz bikaszobrot láthatjuk, mivel ezt az állatot fogják az eke jármába, kezdték a város határának kijelölésére szolgáló barázdát, úgy, hogy Hercules nagy oltárát befoglalja. Innen bizonyos távolságokban kövek vannak elhelyezve a Palatinus-hegy tövében, Consus oltaráig, majd a régi curiáig, azután a Larok szentélyéig, innen a római forumig: úgy hitték, hogy a forumot és a Capitoliumot nem Romulus, hanem Titus Tatius csatolta a városhoz. Majd a helyzet szerint tágították a város területét. Hogy Claudius akkor milyen határköveket helyezett el, könnyű felismerni, mert mindenki számára hozzáférhető emlékeken fel van tüntetve.

Borzás István fordítása

8. kép. Szombatnapi járóföld határát jelző sziklafelirat Galileából

9. kép. Görög nyelvű figyelmeztető felirat a zsidók jeruzsálemi templomából:
„Senki idegen nem léphet a Szentély körüli udvaron és falon belülré.
Akit tetten érnek, csak magának köszönheti az érte járó halált”
(Rockefeller Múzeum, Jeruzsálem)

olyan területet jelöltek, ahová senkinek sem volt szabad belépnie, természetesen a szentély személyzetét kivéve. Az ókori vallások más típusú „szent határokat” is produkáltak, például egyedülálló a judaizmus „szombati járóföldre” (kb. 1 km) vonatkozó tilalma, amit a települések határaiban az út mentén álló sziklákba véstek. Az Izraelben (Timrat, Horvat Usha) talált petroglifeken a héber THWM SBT („sabbat határ”) szöveg vagy a görög CAB rövidítés szerepel.

Jegyzetek

A cikk első változata az Ohio State Universityn (Columbus) működő Center for Epigraphical and Palaeographical Studies kutatóközpontban készült, ahová 2012 szeptemberében a Paul E. and Sandra J. Watkins Fellowship segítségével jutottam el. Ezúton is köszönöm a Központ munkatársainak és Dr. Fritz Graf intézetigazgatónak sokoldalú támogatásukat.

1 Parker 2006, 78.

2 „A zone of interpenetration between two previously distinct peoples” (Thompson–Lamar 1981).

3 Elton 1996.

4 Parker 2006, 81.

- 5 Parker 2006.
- 6 Strabón III. 5. 3–6. C 168–172; Cruz Andreotti 1994.
- 7 Strabón III. 5. 6. C 171. Földy József fordítása.
- 8 Strabón III. 5. 5. C 170–171.
- 9 Tacitus: *Germania* 34. Borzsák István fordítása.
- 10 Villeneuve 2004; Villeneuve *et al.* 2004.
- 11 Romm 1992; Roller 2006; Grüll 2009a.
- 12 Seneca: *Suasoriae* I. 15. Grüll Tibor fordítása. A Tacitus-hely: *Annales* II. 23.
- 13 Pindaros: 4. *nemeai óda* 69. Csengery János fordítása.
- 14 Pompeius Trogus ezekkel a szavakkal mutatta be Nagy Sándor keleti hódításait: „Sándor az Óceánnak itáláldozatot mutatott be, és imádkozott a hazájába való szerencsés visszatérésért, és mintha csak kocsit hajtott volna céloszlop körül, megállapította birodalmának határait egészen addig, ameddig a szárazföldi sivatagok az előrenyomulást engedték, és ameddig a tenger hajózható volt” (XII. 10. 5). Bár nem lehet kizárni, hogy Alexandros valóban így gondolkodott, ez a megfogalmazás – Katherine Clarke kifejezésével élve – a római geopolitikai „univerzalizmus” gondolkodás- és kifejezőmódját tükrözi (Clarke 1999, *passim*).
- 15 *Ab Gadibus ad mare Rubrum Oceano fines terminemus*, Livius XXXVI. 17. 15. Muraközy Gyula fordítása.
- 16 *Pontus quoque serviet illi*, Ovidius: *Metamorphoses* XV. 831. Devecseri Gábor fordítása. Erről az ideológiáról bővebben lásd Grüll 2008.
- 17 Evans 2005; Roller 2006, 126.
- 18 *Ea clade [Variana] facta ut imperium quod in litore Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret*, Florus II. 30; *mari Oceano aut omnibus longinquis saeptum imperium*, Tacitus: *Annales* I. 9. 5, vö. Graham 2006, 51–75.
- 19 Conole–Milns 1983.
- 20 Cordovana 2012, 466, 480–483.
- 21 *[Divorum] omnium fil[ius] / [Imp(er)ator] Caesar Traianus] Hadr[ianus] / [Augustus impo]s[it]a necessitat[e] imperii] / [intra fines conser]vati divino pra[cepto] / [c]o(n)s(uli) II / diffusis [barbaris et] / provinc[ia] recip[er]ata] / Britannia ad[didit] limitem inter] / utrumque o[ceani] litus per m[ilia] p[er] (assum) LXXX] / exercitus pr[ovinciae] opus valli fecit] / sub cura A(uli) [Platori Nepotis leg(at)i] Aug(usti) pr(o) pr(aetore)], *CIL* VII 498; *AE* 1947, 123; *RIB* 1051.*
- 22 *Concilium coercendi intra terminos imperii*, Tacitus: *Annales* I. 11. 4. Borzsák István fordítása.
- 23 *Ripam omnem burgis a solo extractis item praesidis per loca opportuna ad clandestinos latruncolorum transitus oppositis munivit*. Commodus, Kr. u. 183, *RIU* V 1127 = *ILS* 8913.
- 24 Ammianus Marcellinus XVIII. 2. 15. Adamik Tamás fordítása.
- 25 Nicolet 1991; Mehl 1994.
- 26 Az idézett szövegek: πάντα τὰ γνωριζόμενα μέρη τῆς οἰκουμένης ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων δυναστείαν ἐγένετο, Polybios III. 1. 4. Muraközy Gyula fordítása. – *Noster hic populus... cuius imperio iam orbis terrae tenetur*; Cicero: *De republica* III. 15. 24. Hamza Gábor fordítása. – *Gentibus est aliis tellus data limite certo, / Romanae spatium est urbis et orbis idem*, Ovidius: *Fasti* II. 683–684. Gaál László fordítása. – *Imperium sine fine*, Vergilius: *Aeneis* I. 278. – *Res gestae divi Augusti quibus orbem terrarum imperio populi Romani subiecit, Res gestae divi Augusti* I. 1 (Érdekes lenne megvizsgálni annak okait, hogy a földkerekség meghódítására vonatkozó utalás miért maradt ki a szöveg görög fordításából, illetve hogyan lett az egész mellékmondatból „a felséges isten adományai”?) – *Omnium provinciarum populi Romani quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro fines auxi, Res gestae divi Augusti* 26, az utóbbihoz vö. Braunert 1977.
- 27 Whittaker 1994, 26.
- 28 Az egyéb lehetséges etimológiákat lásd Botteri 1992.
- 29 *Ager est arcifinius, qui nulla mensura continetur. Finitur secundum antiquam observationem fluminibus, fossis, montibus, viis, arboribus ante missis, aquarum divergiis et si qua loca ante a possessore potuerunt optineri. Nam ager arcifinius, sicut ait Varro, ab arcendis hostibus est appellatus: qui postea interuentu litium per ea loca quibus finit terminos accipere coepit. in his agris nullum ius subsicivorum intervenit*. Frontinus: *De agrorum qualitate* Thu 2.12 = La 5.6, Campbell 2000, 18–22.
- 30 *Non numeraverim inter Germaniae populos, quamquam trans Rhenum Danuviumque consederint, eos qui decumates agros exercent. Levissimus quisque Gallorum et inopia audax dubiae possessionis solum occupavere; mox limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur*, *Germania* 29. 4. Borzsák István fordítása.
- 31 Hyginus: *Constitutio limitum* T 161.10–24 ed. Campbell.
- 32 A perzsa Dareios (Hérodotos IV. 87); az egyiptomi Sesóstris (Hérodotos II. 102; IV. 91; Tacitus: *Annales* II. 60; Strabón XVII. 1. 5 C 790); a makedón Nagy Sándor (Curtius Rufus III. 10. 5; Tacitus: *Germania* 45. 2; Iustinus XII. 10. 5), Borzsák 1997, 66.
- 33 Troussset 1993; Clavel-Lévêque–Hermon 2004; Möller 2009.
- 34 Cordovana 2012, 466.
- 35 Cordovana 2012, 465.
- 36 *Fi/nes provinciae(!) no/vae et veter(es) de/recti qua fossa / regia fuit*, *AE* 1902, 44.
- 37 *Inter / provinciam Osrhoenam et / regnum Abgari fines posuit*, *AE* 1984, 919.
- 38 *AE* 2002, 1250.
- 39 A különféle határtípusokról és azok jelöléséről lásd Eck 1989; Talbert 2005.
- 40 Plutarchos: *Numa élete* 16. Máthé Elek fordítása. Plinius szerint eleinte pörkölt darával áldoztak Terminusnak (*Naturalis historia* XVIII. 2. 8).
- 41 *Vegoiæ Arrunti Velymno*, ed. Campbell p. 256–258; Heurgon 1959.
- 42 Livius I. 38. 1–2, vö. Livius IX. 9. 5.
- 43 Vö. *haec area intra hanc definitionem cipporum*, *ILS* 4914; *nequis intra terminus proprius urbem ustrinam fecisse velit neve stercus, cadaver iniicisse*, *ILRRP* I 485 cf. *CIL* III 1933.
- 44 Cato: *De agri cultura* 6. 3; Varro: *De lingua Latina* I. 14–15.
- 45 Daube 1957.
- 46 Siculus Flaccus, 152–153L, 154L = Campbell 2000, 120–122.
- 47 Festus p. 505L; halikarnassosi Dionysios II. 74; Plutarchos: *Numa élete* 16; Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 15.
- 48 Cicero: *De legibus* I. 21. 55; Gargola 1995, 31–32.
- 49 Erről részletesen lásd Takács 2012.
- 50 Takács 2012, 78.
- 51 *Liber coloniarum* II 192C = Campbell 2000, 192–193.
- 52 Williamson 2012.
- 53 Campbell 2000, 244–247.
- 54 Campbell 2000, 226–229.
- 55 Gómez-Pantoja 2011.
- 56 Wilkes 1974.
- 57 A parosi telepések saját mértékegységüket használták, amely 0,326 méter hosszú láb volt, a parcella mérete pedig 181 × 905 métert tett ki. Összesen 73 parcellát mértek ki Stari Grad és Vrboska között, a sziget nyugati részén. Egy görög nyelvű *horos*-követ is találtak, amelyen két szomszédos parcella tulajdonosának nevét tüntették fel (Slapšak–Kirigin 2000; Kirigin 2006). – A rómaiak Cyrene földjeinek felosztásakor megtartották a ptolemaida láb mértékegységet (Campbell 2000, 89–91); Germaniában pedig a Tungri törzs esetében az ún. drususi lábat (Campbell 2000, 91).
- 58 Campbell 2000, 90; Varro: *De re rustica* I. 10. 1, vö. Campbell 2000, 11.
- 59 Strabón VII. 5. 5 C 315.

- 60 Ovidius: *Fasti* II. 641–642. Gaál László fordítása. – Terminalia ünnepét a. d. VII. Kalendas Martias, azaz február 23-án ülték meg a rómaiak, amely a régi naptár utolsó napja volt, s valószínűleg az elnevezés is erre (ti. az év végére) utalt eredetileg; de térbeli értelme is lehetett, hiszen az ünnepet a hagyomány szerint a Laurentumba vezető út (via Laurentina) hatodik mérföldkövénel rendezték meg, amely valaha az ager Romanus határa lehetett, vö. Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 15; Numa élete 16; Varro: *De lingua Latina* 6. 13. A kérdésről részletesen lásd Piccaluga 1974.
- 61 Livius I. 55. Kis Ferencné fordítása. Az építkezéstről lásd Cicero: *De republica* II. 36; Livius I. 55. 1 – 56. 1; Plinius: *Naturalis historia* III. 70; halikarnassosi Dionysios III. 69, IV. 59–61; Tacitus: *Historiae* III. 72; Plutarchos: *Poplicola* 13–14.
- 62 Halikarnassosi Dionysios I. 88; Ovidius: *Fasti* IV. 819–836; Plutarchos: *Romulus élete* 11; egyik vagy másik szempontból eltérően: Livius I. 44. 3–5, Vergilius: *Aeneis* I. 419–426, V. 750–758. Vö. Ando 2007, 433–434.
- 63 Cato: *Origines* 1, frg. 18. ed. Peter = Servius: *In Vergilii Aeneidos commentarius* VII. 755.
- 64 *Oppida condebant in Latio Etrusco ritu multi, id est iunctis bobus, tauro et vacca interiore, aratro circumagebant sulcum (hoc faciebant religionis causa die auspicato), ut fossa et muro essent muniti. Terram unde exculpserant, fossam vocabant et introrsum iactant murum. Post ea qui fiebat orbis, urbis principium; qui quod erat post murum, postmoerium dictum, eo usque auspicia urbana finiuntur. Cippi pomeri stant et circum Ariciam et circum Romam. Quare et oppida quae prius erant circumducta aratro ab orbe et urvo urbes; et, ideo coloniae nostrae omnes in litteris antiquis scribuntur urbes, quod item conditae ut Roma; et ideo coloniae et urbes conduntur, quod intra pomerium ponuntur.* Varro: *De lingua Latina* V. 143. Vö. Antaya 1980; Simonelli 2001.
- 65 Capua: *ILS* 6308; Urso: *Lex Ursonensis* c. 73; kis-ázsiai városok: Levick 1967, 35–37.
- 66 *T(itus) Annius T(iti) f(ilius) tri(um) vir. / Is hance aedem / faciundam dedit / dedicavitque, legesq(ue) / composivit deditque, / senatum ter cooptavit, AE* 1996, 685.
- 67 Általánosságban: Lyasse 2005; Drogula 2007; Claudiusról: Tacitus: *Annales* XII. 23, vö. Boatwright 1984.
- 68 Halikarnassosi Dionysios IV. 13; Cicero: *De divinatione* II. 17, 35. stb. A madárjósok ez alkalommal elmondott imájának szövegét – amit népnek utánuk kellett ismételnie – Festus örízte meg az utókor számára (s.v. *Prosimurium*).
- 69 Cicero: *Epistulae ad Atticum* XIII. 20; Cassius Dio XLIII. 50, XLIV. 49; Tacitus: *Annales* XII. 24; SHA Aurelianus 21.
- 70 Varro: *De lingua Latina* 7. 8–9; Torelli 1966.
- 71 Festus p. 146L; Servius: *In Vergilii Aeneidos commentarius* IV. 200.
- 72 Hyginus Gromaticus p. 199L = Campbell 2000, 156–157; az epigráfiai leletekről: Agdoğu Arca 2011.
- 73 Halikarnassosi Dionysios II. 74; *Liber coloniarum* I. pp. 218.8L, 222-3L, II. 257L = Campbell 2000, 170–171, 174, 192.
- 74 Rigsby 1996; Lupu 2009, 21.
- 75 Knibbe *et al.* 1979 (Ephesos); Dignas 2002 (Kis-Ázsia); Rici 2003, 93–96 (Lydia és Phrygia).
- 76 Lupu 2009, 14–21.
- 77 Grüll 2009b, 169–171 (további bibliográfiával).
- 78 *I. Labraunda* 60; Lupu 2009, 20.

Bibliográfia

- Akdoğu Arca, E. N. 2011. „The Genitive Case on Altares from Asia Minor indicating a Boundary Inscription”: *Gephyra* 2, 47–58.
- Ando, C. 2007. „Exporting Roman Religion”: J. Rüpke (szerk.): *A Companion to Roman Religion*. Oxford, 429–445.
- Antaya, R. 1980. „The Etymology of Pomerium”: *AJPh* 101, 184–189.
- Boatwright, M. T. 1984. „Tacitus on Claudius and the Pomerium, *Annals* 12.23.2–24”: *Classical Journal* 80, 36–44.
- Borzásák I. 1997. „Néhány megjegyzés a Monumentum Ancyranumhoz”: *Antik Tanulmányok* 41, 61–70.
- Botteri, P. 1992. „La définition de l’ager occupatorius”: *Cahiers du Centre Gustave Glotz* (Paris, De Boccard) 3, 45–55.
- Braunert, H. 1977. „Omnium provinciarum populi Romani... fines auxi”: *Chiron* 7, 207–217.
- Burton, G. P. 2000. „The Resolution of Territorial Disputes in the Provinces of the Roman Empire”: *Chiron* 30, 195–215.
- Clarke, K. 1999. *Between Geography and History. Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford.
- Clavel-Lévêque, Hermon E. 2004. *Espaces intégrés et ressources naturelles dans l’Empire romain, Actes du colloque de l’Université de Laval, Québec, 5-8 mars 2003*. Collection Institut des sciences et techniques de l’Antiquité. Paris.
- Conole, P., Milns, R. D. 1983. „Neronian Frontier Policy in the Balkans: The Career of Ti. Plautius Silvanus”: *Historia* 32, 183–200.
- Cordovana, O. D. 2012. „Historical ecosystems. Roman frontier and economic hinterlands in North Africa”: *Historia* 61, 458–494.
- Cruz Andreotti, G. 1994. „La vision de Gades en Estrabon. Elaboración de un paradigma geográfico”: *Dialogues d’histoire ancienne* 20, 57–85.
- Daube, D. 1957. „Finium demonstratio”: *Journal of Roman Studies* 47, 39–52.
- Dignas, B. 2002. *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford.
- Drogula, F. K. 2007. „Imperium, potestas, and the Pomerium in the Roman Republic”: *Historia* 56, 419–452.
- Eck, W. 1989. „Terminationen als administratives Problem: das Beispiel der nordafrikanischen Provinzen”: *L’Africa Romana* 7, 933–941.
- Elton, H. 1996. *Frontiers of the Roman Empire*. Bloomington.
- Evans, R. 2005. „The Cruel Sea? Ocean as Boundary Marker and Transgressor in Pliny’s Roman Geography”: *Antichthon* 39, 105–118.
- Gargola, D. J. 1995. *Lands, Laws, and Gods. Magistrates, and Ceremony in the Regulation of Public Lands in Republican Rome*. Chapel Hill – London.
- Gómez-Pantoja, J. L. 2011. „Un nuevo terminus Augustalis de la Lusitania”: A. Sartori – A. Valvo, (szerk.): *Identità e autonomie nel mondo romano occidentale*. Epigrafia e antichità 29. Faenza, 291–317.
- Graham, M. W. 2005. *News and Frontier Consciousness*. Ann Arbor.
- Grüll T. 2008. „A principátus geopolitikai propagandája”: *Ókor* 7, 56–65.
- Grüll T. 2009a. „Róma és a külső Óceán”: *Mediterrán Világ* 12, 3–20.
- Grüll T. 2009b. *A kövek kiáltanak. 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához*. Budapest.
- Heurgon, J. 1959. „The Date of Vegoia’s Prophecy”: *Journal of Roman Studies* 49, 41–45.
- Kirigin, B. 2006. *Pharos the Parian Settlement in Dalmatia: A Study of a Greek Colony in the Adriatic*. Oxford.
- Knibbe, D., Meriç, R., Merkelbach, R. 1979. „Der Grundbesitz der ephesischen Artemis im Kaystrostal”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 33, 139–147.

- Levick, B. 1967. *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Oxford.
- Lupu, E. 2009. *Greek Sacred Law. 2nd edition. A Collection of New Documents (NGSL)*. Religions in the Greco-Roman World. Leiden.
- Lyasse, E. 2005. „’Auctis finibus populi Romani’? Les raisons de l’extension du pomerium sous le principat”: *Gerión* 23, 169–187.
- Mehl, A. 1994. „Imperium sine fine dedi – die augusteische Vorstellung von der Grenzlosigkeit des Römischen Reiches”: E. Olshausen – H. Sonnabend (szerk.): *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 4, 1990*. Geographica historica 7. Amsterdam, 431–464.
- Möller, C. 2009. „Die Rolle der Unterscheidung von *via publica* und *via privata* im römischen Deliktsrecht”: M. Avenarius – R. Meyer-Pritzl – C. Möller (szerk.): *ARS IURIS. Festschrift für Okko Behrends zum 70. Geburtstag*. Göttingen, 421–444.
- Nicolet, C. 1991. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Jerome Lectures 19. Ann Arbor.
- Oliver, J. 1965. „Texts A and B of the *Horrothesia* Dossier at Istros”: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 6, 143–156.
- Parker, B. J. 2006. „Toward an Understanding of Borderland Processes”: *American Antiquity* 71, 77–100.
- Piccaluga, G. 1974. *Terminus: I segni di confine nella religione romana*. Roma.
- Ricl, M. 2003. „Society and Economy of Rural Sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia”: *Epigraphia Anatolica* 35, 77–101.
- Rigsby, K. J. 1996. *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Roller, D. W. 2006. *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. London – New York.
- Romm, J. S. 1992. *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton.
- Simonelli, A. 2001. „Considerazioni sull’origine, la natura e l’evoluzione del pomerium”: *Aevum* 75, 119–162.
- Slapšak, B. – Kirigin, B. 2000. „Pharos and its Chora”: A. Stazio – S. Ceccoli (szerk.), *Problemi della chora coloniale dall’occidente al Mar Nero: Atti del quarantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 29 settembre–3 ottobre 2000*. Taranto, 567–591.
- Takács L. 2012. „A táj és a tájelemek szerepe a római földmérők írsaiban”: *Ókor* 11, 74–79.
- Talbert, R. 2005. „Vbique fines. Boundaries within the Roman Empire”: R. Bedon – E. Hermon (szerk.): *Concepts, Pratiques et Enjeux Environnementaux dans l’Empire Romain*. Caesarodunum 39. Limoges, 93–101.
- Thompson, L. M. – Lamar, H. R. 1981. „Comparative Frontier History”: H. R. Lamar – L. M. Thompson (szerk.): *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven, 3–13.
- Trousset, P. 1993. „La frontière romaine: concepts et représentations”: *Mémoires du Musée de préhistoire d’Ile-de-France* 5, 115–120.
- Villeneuve, P. 2004. „A Latin Inscription from South Arabia”: *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 34, 239–250.
- Villeneuve, P. – Phillips, C. – Facey, W. 2004. „Une inscription latine de l’archipel Farasân (sud de la Mer Rouge) et son contexte archéologique et historique”: *Arabia* 2, 143–192.
- Whittaker, C. R. 1994. *Frontiers of the Roman Empire, A Social and Economic Study*, Baltimore–London.
- Wilkes, J. 1974. „Boundary Stones in Roman Dalmatia”: *Arheoloski vestnik* 25, 258–274.
- Williamson, C. G. 2012. „Sanctuaries as Turning Points in Territorial Formation. Lagina, Panamara and the Development of Stratoni-keia”: F. Pirson (szerk.): *Manifestationen von Macht und Hierarchien in Stadtraum und Landschaft*. Byzas 13. Istanbul.

Hegy W. György (1965) ókortörténész, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe az archaikus Görögország és a római köztársaság története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A külső munkatárs. Maecenas politikai pályafutása (2011/1).

Róma határai: a Lupercalia

Hegy W. György

Február idusa után két nappal, 15-én ünnepelték Rómában a Lupercaliát. Az ünnep különös vonásai már az ókori szerzők figyelmét is felkeltették, így számos magyarázattal, aitiológiai mítosszal és kommentárral gyarapították az ünnep leírását. Ugyanakkor a kérdés természetéből adódóan amennyivel a forrásoknak ez a viszonylagos bősége gazdagítja a rómaiak vallásáról való tudásunkat, annyival meg is nehezíti az ünneppel kapcsolatos kérdések tisztázását, újabb és újabb vitákat és értelmezéseket generálva a tudományban.¹ Az alábbiakban, miközben röviden bemutatatom az ünnepet, valamint azokat a – véleményem szerint – legfontosabb képzeteket, amelyeket a rómaiak számára megjelenített, a Lupercaliának egy, a szakirodalomban kevésbé tárgyalt aspektusát szeretném előtérbe állítani és értelmezni.

Az ünnep megidézéséhez vegyük alapul egyik legrészletesebb leírásunkat, Plutarchos Romulus-életrajzának részletét:

A Lupercalia, mint időpontja is mutatja, tisztulási ünnep volt, mert február hónap törvénykezési szünnapján tartották. A latin nyelvben a február szó tisztulást jelent: ezért volt Februata az ünnep ősi elnevezése. A görögöknél ezt az ősrégi ünnepnapot Lykaiának nevezték, és valószínűleg az arkádiaiak hozták be, akik Euanderrel jöttek, de ez sem biztos: az is lehet, hogy az ünnep neve a nőstény farkastól ered, hiszen a lupercus néven ismert papok, amikor körben futnak a városban, onnan indulnak el, ahol állítólag Romulust kitétték. Az ilyenkor szokásos szertartások sem derítenek fényt az ünnep eredetére: két kecskét vágnak le, majd két nemes fiú homlokát véres késsel érintik, de mások azonnal letörlik a vért tejbe mártott gypjúkendővel. A két ifjúnak a homloktörlés után nevetnie kell; majd a kecskék bőréből szíjakat hasítanak, és derekukon övvel, egyébként teljesen mezitelenül futásnak erednek. A kezükben lévő szíjjal minden szembejövőre rávernek. Fiatal asszonyok nem futnak el az ütlegelés elől, abban a hiszemben, hogy könnyebbé teszi a szülést, és hamarabb esnek teherbe. Az ünnepnek egyik sajátos vonása, hogy a lupercusok kutyát áldoznak.

Plutarchos: *Romulus* 21. Máthé Elek fordítása

Az ünnep egyik legfontosabb eleme, illetve feladata a város és lakosainak a megtisztítása, ami a leglátványosabb szertartásából, a korbácsolásból ugyanúgy nyilvánvaló, mint a hozzáfűzött ókori kommentárokból. Nemcsak Plutarchos emeli ki a Lupercalia eme vonását, hanem például Ovidius is a *Fastis*ban:

*Februa volt mindaz, mivel engeszteltek atyáink,
s van hiteles hagyomány erre a szóra elég:
főpapnak flamen s a királyi pap adja a gypjat,
s ennek az ősóknél februa volt a neve
(...)*

Innen a hó neve, mert Faunusnak a papjai szíjjal járnak: a tisztítás eszköze náluk a szíj.

Ovidius: *Fasti* II. 19–22; 31–32. Gaál László fordítása

Varro, Róma legtudósabb „vallástörténésze” és előző szerzőink egyik fontos forrása az év utolsó hónapjának általános jellege és a Lupercalia eredendő kapcsolatára mutat rá.

Amikor a király február 5-én kihirdeti az abban a hónapban esedékes ünnepeket, ezt a hónapot februatusnak nevezi; februus ugyanis szabin nyelven tisztulást jelent, s ez a kifejezés a mi vallási szertartásainkban is előfordul.

Varro: *De lingua Latina* VI. 13. Hahn István fordítása

Az ünnep februárhoz kötődő tisztító funkciója biztosan ősi vonás, amit mutat a *rexszel* (*rex sacrorum*) való kapcsolat, valamint az, hogy ennek a funkciónak a régi tíz- vagy tizenkét hónapos,³ mindenesetre márciusban kezdődő év vonatkozásában, az új évre való felkészülésben van jelentősége. Ezeknek az elemeknek a fényében kell értékelni az ünnepre vonatkozó másik nagyon erős, forrásaink többségében nagy hangsúlyt kapó hagyományt: a görög átvételt. Mint Plutarchos is írja, ezt az ünnepet is Euander honosította meg. Az a történeti felfogás, amely számunkra már evidensen szembeállítja az ősi – akár a pásztorkodással, akár az első településekkel összekapcsolható – vallási funkciót és a görögöktől való átvételt, az ókori tudósokra nem volt még jellemző. Euanderrel nemcsak a görög kapcsolatot teremti meg, hanem Róma alapítása elé, tehát az „előidőbbe” is helyezik az ünnepet.

A görög eredet hangsúlyozásához – túl azon az általános attitűdön, amely a latin vallási elemekhez igyekezett rögtön egy görög megfelelőt kapcsolni – bizonyára hozzájárult az ünnep szabadossága, amely idegen volt a Bacchanáliákat betiltó, Kybelé kultuszát pedig a római polgároktól és családjuktól szigorúan elzáró „hivatalos” római felfogástól. Az ünnep egyes vonásait a Kr. e. 3–2. században már túl szabadosnak érezhették. Továbbá a római ünnephez és istenéhez, Faunushoz⁴ tapadó alapvető képzetek a Mediterráneum minden pásztornépénél kialakulhattak, így könnyű volt a görög Pannal, illetve kultuszával rokon vonásokat találni. Egyik ilyen vonás a pásztorok világának egyik legfontosabb állatával, a farkassal való kapcsolat: Pannak a kultusz-helyére utaló melléknevből, a Lykaiosból ugyanúgy kihallható a farkas szó (görögül *lykos*), mint a *Lupercaliából*⁵ az azonos jelentésű latin *lupus*. Minden bizonnyal a pásztorokkal, illetve a farkassal való összefüggésben kell az ünnep legszokatlanabb elemét, a kutyaáldozatot is értelmezni.

Szembetűnő és az előzőektől elválaszthatatlan jellemzője még az ünnepnek a termékenységű rítus. A feláldozott bakkecské⁶ bőrét magukra öltő, amúgy meztelen ifjak a kecske bőrből hasított szíjjakkal csapkodják a nőket. A római hagyomány egyik ága, amely Livius művének elveszett XIV. könyvében is helyet kapott, a korbácsolás bevezetését egy köztársaságkori járványhoz, tehát történelmi eseményhez köti. Kr. e. 276-ban vetélések és halvaszületések sújtották Rómát, és ekkor vezették be ezt a vad rítust.⁷ Az ünnep eredetének ezt a magyarázatát Ovidius is ismerteti, de ő a történetet korábbra, Romulus idejébe helyezi.

Mert volt egykor idő, amikor nők gyermekeket csak ritkán szültek; a sors annyira ránk nehezült. Akkor Romulus ült trónján (...)

A súlyos csapás miatt a gyermektelen házaspárok Iunóhoz fordulnak segítségért, aki a következőt tanácsolja:

„Hágja meg egy szent bak szép lányait Itáliának!”
(...)

*Volt egy jós – neve rég feledésbe merült az idővel –,
Tuszk földről nemrég jött, menekülve, ide.
Ez kecskét áldoz. Bőrét szíjakra hasítják.
S hagyják szíjakkal hátukat ütni a nők.*

Ovidius: *Fasti* II. 429–446. Gaál László fordítása

Ez az isten szavait kreatívan értelmező megoldás kedvelt a római vallásos gondolkodásban, hasonlóval például Numa történetében⁸ találkozhatunk. Az a tény, hogy Ovidius, aki ismerte és a *Fasti*-ban használta is Livius művét, a Kr. e. 3. századi járványt Romulus idejébe helyezi, mutatja a kultusz tekintélyét, ami a rómaiak szemében (is) a régiséggel kapcsolódott össze. A megtisztításhoz hasonlóan a termékenység elősegítését is az ünnep egyik ősi tartalmának tarthatjuk. Tehát jogosan feltételezhetjük, hogy ez egy régi, időtlen, mágikus rituálé, ahol az ostromlás a szexuális behatolásnak felelt meg, és a Faunusnak áldozott kecske termékenysége a lehető legerőteljesebb érintéssel került átadásra. De ókori szerzőink a római vallás minden szokását a római múlt egy eseményéhez kötik, történetivé teszik. Nem kell természetesen kételkednünk a Kr. e. 3. századi járvány és az ünnep kapcsolatában. Minden bizonnyal a 3. században (egy konkrét történelmi esemény kapcsán) újraértelmeződött, és a járvány elhárításához, valamint Iunóhoz kapcsolódva „legitimizálódott” az ostromlás.⁹

Egy barlangban – Faunus szentélyében – bemutatott áldozat után arisztokrata ifjak rohantak meztelenül Róma utcáin, és megcsapkodták a szembejövőket. Az ünnep meghatározó vonása volt még a féktelen vidámság, a közösség szabályainak áthágása, vagyis a dionysosi – avagy Bahtyin és Burke nyomán: „karneváli” – jelleg. Ennek köszönhető az ünnep rendkívüli népszerűsége, továbbélése a már keresztény Rómában, és emiatt kell Gelasius pápának fellépnie ellene az 5. században.¹⁰ A karneváli jellegre, amelyet szinte mindegyik forrásunk érzékeltet, van egy közvetett, de érdekes bizonyítékunk is. A Kr. e. 44-ben tartott ünnep vált talán a leghíresebb Lupercaliává,¹¹ ugyanis ekkor a *lupercusok* közé beállt Antonius a futás végpontján (pontosabban fordulópontján), a Forumon feljárnította Caesarnak a koronát.

Lycaia ünnepén ugyanis, amelyet a rómaiak Lupercaliának hívnak, Caesar bíborköntösben ült a Forumon a szónoki emelvényen, és nézte a futóversenyt. A verseny résztvevői, az előkelő ifjak és a főtisztviselők közül sokan, megkenik testük olajjal, és a kezükben vitt bőrszíjjal tréfásan megcsapkodják a szembejövőket. Közöttük futott Antonius is, és az ősi szokásokkal semmit nem törődve, babérkoszorúval átfönt koronát vitt a szónoki emelvényhez. Társai vállukra emelték, úgy tette a koszorút Caesar fejére annak jeléül, hogy megilleti

a királyi rang. Mikor Caesar kezével elhárító mozdulatot tett, s elutasította magától a koronát, a nép boldogan megtapsolta.

Plutarchos: *Antonius* 12. Máthé Elek fordítása

A történetet Caesar szándékai, illetve a politika szempontjából többféleképpen is értelmezhetjük. Például úgy, hogy Antonius magánakciója volt; vagy Caesarral együtt tervezték meg, csak a nép nem úgy reagált, mint számítottak rá. Esetleg a cél csak az volt, hogy teszteljék a nép reakcióját, illetve Caesar így akarta látványosan visszautasítani a koronát. Valószínűleg a lehetőségek száma még szaporítható, de ahogy a felsoroltaknak, úgy azoknak is lesz egy közös vonása: a karneváli hangulat. Bármilyen volt is Antonius és/vagy Caesar szándéka, megvalósításához, kipróbálásához kellett ennek a különleges ünnepnek a hangulata, amely a szabályok ideiglenes felrúgását követelte meg és tette lehetővé.¹² Természetesen nem mindenki számára. Cicero a gyűlölt Antonius ostromozva a *Philippikák*ban többször is visszatér az esetre. Legsúlyosabb kifogása a köztársaság elleni fellépés mellett az, hogy Antonius *consul*ként vetkőzött meztelekre és részegedett le.

S mennyire illik hozzád az a kiváló ékesszólás, amikor ruhátlanul szónokoltál! Van, ami ennél gyalázatosabb, förtelmesebb?

Cicero: *Philippikák* II. 86, 34

Meg meri említeni a lupercusokat, és nem borzad el annak a napnak az emlékétől, amelyen bortól elbambulva, kenetekből csöpögve, pucéran az elkeseredetten zúgó római népet a szolgaság elfogadására merészelté buzdítani.

Cicero: *Philippikák* XIII. 31, 15. Maróti Egon fordítása

Míg Caesarnak a koronával kapcsolatos szándékait nem ismerhetjük; egy másik, szintén az ünneppel kapcsolatos céljára vonatkozóan több támpontunk van. Caesar a *lupercusok* addigi két csoportja, a Fabiusok és a Quinctiliusok mellé létrehoz egy harmadikat is, a saját *gens*-éről elnevezett Iuliosokat. Evvel személyét hozzákapsolja nemcsak Róma egyik legnépszerűbb és legfontosabb ünnepéhez, hanem összefüggést teremt saját *gens*-ének¹³ múltja és a Lupercalia alapítása között, amely – mint Romulus személye kapcsán már láttuk – az ősi időkkel és a város alapításával fonódik össze. Caesarról pedig tudjuk, hogy saját múltját (a *gens Iulia* történetét) programszerűen, politikai céllal kapcsolta össze Róma eredetével.¹⁴

Az ünnep karneváli jellegét tárgyalva külön ki kell térni a szexualitásra, amelynek csak egyik iránya a már emlegetett termékenység, a kettő, ahogy más korokban sem, úgy az ókorban sem volt azonos. Livius itt következő leírása Romulus és Remus ifjúkorához kapcsolódik, és több, már ismert elem mellett a Lupercalia istenének egy újabb elnevezésével gazdagítja a képet.

A Palatium-hegyen, melyet az arkadiai Pallanteum városáról neveztek el Pallantiumnak, majd később Palatiumnak, a hagyomány szerint már ekkor megrendezték a Lupercalia

lia nevű ünnepi játékot. Az arkadiai származású Euander, aki sok évvel ezelőtt uralkodott e vidéken, honosította meg ezt a minden évben megtartott arkadiai ünnepet, amelyen a meztelen ifjak játékosan és féktelen jókedvvel versenyfutást rendeztek Pan Lycaeus tiszteletére, akit a rómaiak azóta Inuusnak neveznek.

Livius I. 5. Kis Ferencné fordítása

Az Inuus isten jellegére és tevékenységi körére neve (*inire* – „belépni, behatolni, meghágni”) egyértelműen utal. Faunust, akivel azonosítják, többek között éppen inuusi jellemvonásai kapcsolják Panhoz: ők azoknak a vad erdei lényeknek a legfontosabb képviselői, akik veszélyt jelentenek az asszonyokra, ahogy ezt Augustinus is megfogalmazza.

...mely szerint a közönségesen lidércnek nevezett Silvanusok és Panok becstelen módon jelentek meg az asszonyok előtt, azok után vágódottak és velük közösültek.

Augustinus: *De civitate Dei* XV. 23. Földváry Antal fordítása

A Lupercalia, úgy tűnik, nem más, mint a vadság betörése egy napra a civilizáció kiépített keretei közé. Ez az aspektus is jól illik az év végéhez, az új év rendjét megelőző átmeneti időszakhoz.¹⁵ És ugyan ez az inuusi vad és félelmetes erő nem hajtható igába, de mégis „munkára fogható” a közösség érdekében: a város megtisztul, az asszonyok pedig termékenyek lesznek.

Ovidius is tárgyalja az istennek ezt az aspektusát. Iuno fentebb már idézett parancsa („Hágja meg egy szent bak szép lányait Itáliának!”) latinul így hangzik: „*Italidas matres*” *inquit* „*sacer hircus inito*”. A sor elejének ünnepélyessége – „Itáliai anyák” – illik mind az istennő fenségéhez, mind a szabin nőket övező tisztelethez, és éles kontrasztban áll a sor végére hagyott *inito* („hágja meg”) felszólítással.¹⁶ A sor erejét tovább fokozza a *matres* játékos kétértelműsége: ezeknek a nőknek legjellemzőbb tulajdonsága éppen az, hogy nem anyák, ugyanakkor az isteni javaslat ereje jelenné teszi a jövőt: anyaságukat. Ez az ovidiusi mondat gyönyörű példája annak, mi minden férhet el egyetlen versorban, de Ovidius nem lenne Ovidius, ha beérné ennyivel. Faunus, illetve Pan Inuus voltát egy egész történettel is szemlélteti, hogy magyarázza az isten papjainak meztelenségét (*Fasti* II. 303–359).¹⁷ A történet talán leggroteszkebb eleme a női ruhába öltözött Hercules, akinek felbukkanását a Lupercaliával kapcsolatban kár lenne pusztán azzal magyarázni, hogy Ovidius vonzódott a sikamlós és tréfás történetekhez. Egy jelmez felöltése, illetve az egyik legalapvetőbb – a férfi és a nő között húzódo – határ átlépése érthető módon kap helyet egy ilyen „karneváli”, „dionysosi” ünnep *aition*jai között.

A plutarchosi leírás további fontos eleme az ifjak felavatása. Ha jól értjük forrásainkat, mindkét csoportban minden évben felavattak egy-egy új tagot. Az ifjak homlokának véres kesssel való megérintése, majd a vérnek tejjel való lemosása és a nevetés tipikus *rite de passage*-nak, átmeneti rítusnak¹⁸ tűnik: az avatandó meghal mint annak a csoportnak a tagja, ahonnan érkezett, és újjászületik mint az egyik *lupercus* társaság beavatottja. Más átmeneti rítusokhoz képest – főképp annak

fényében, hogy egy titkos társaságba való beavatásról van szó – meglepő az átmeneti (liminális) szakasz rövidege, illetve hiánya. Az avatandónak nem kell napokat az erdőben¹⁹ – akár társaival, akár egyedül – eltöltenie, mielőtt belépne a *lupercusok* területébe. Erre a problémára kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy a Plutarchos által leírt avatási szertartás (vér, tej, nevetés) már egy néhány mozdulatba és pillanatba össze-sűrített „praktikus” formája egy hajdani rituálásornak, amely eredetileg akár hosszú napokat (heteket, hónapokat) vehetett igénybe. Ez a hajdani (feltételezett) beavatási rítus egy liminális szakasz után, az ünnepen érhet el végpontját, a *lupercusok* körébe való belépést.

A Lupercalián nem a papi testület tagjává való felavatás a legfontosabb határátlépés. És míg ebből a beavatási rítusból éppen az „átmenetet”, a liminális szakaszt hiányolhatjuk, az ünnep, de különösen a *lupercusok* futása a város egészét változtatja egy időre – Turner szavával – *communitasszá*, struktúrán kívüli közösséggé, ami a két állapot közötti határhelyzet legfőbb jellemzője.²⁰ A ruhátlanság, a jog, a szokások, a konvenciók által való meghatározottság ideiglenes hiánya, illetve súlyos sérelme, amellyel a kulturális antropológia²¹ leírja a liminális fázist, február 15-én Rómában is meghatározó. Mint már fentebb is említettük, a következő évet előkészítő, a két év közötti átmeneti szakaszról van szó. Itt a „szakaszt” érdemes külön hangsúlyozni. A *finis* jelentésének²² megfelelően nem éles vonal, hanem széles mezsgye választja el egymástól a régi és a rá következő évet.

Míg Livius²³ július 18-ára, a galloktól elszenvedett nagy vereség napjára teszi a Fabiusoknak a Cremera patak menti katasztrófáját, addig Ovidius²⁴ február 13-ára, február idusára, Faunus ünnepére, két nappal a Lupercalia elé, amelyen szintén főszerepet játszanak a Fabiusok. Ovidius variációja több szempontból is érdekes. Harmadik felesége Fabius-lány volt, tehát ismerte a *gens* saját hagyományát. Továbbá az évhez hasonlóan a hadi időszak is márciusban kezdődött, ekkor még télen nem háborúztak a rómaiak, tehát a cremerai vereség februári dátuma a katonai hagyományoknak, a rómaiak történeti emlékezetének sem felel meg. Az ovidiusi időpont okát minden bizonnyal a naptárban kell keresni.²⁵

*Egy nap küldte a csatába a hős Fabiust, valamennyit,
és aki harcra kiszállt, mind meg is ölte a nap.*²⁶

*Hogy pedig el ne enyészsen Hercules isteni törzse,
így rendelte az ég; ezt nekem elhiheted.*

*Mert Fabius-nemből volt egy gyermek, ki csatába
menni kicsiny volt még, s egymaga élve maradt.*

Ovidius: *Fasti* II. 195–242. Gaál László fordítása

Február 13. és 24. között volt a Parentalia ünnepe, amelyen az elhunyt családtagokra emlékeztek, és a holtak szellemeit engesztelték. Erre az időszakra esett tehát Faunus ünnepe és a Lupercalia²⁷ is, és ide, a halottakra való emlékezés ünnepi időszakához kapcsolta a *gens Fabia* azt a saját történetét, amely egyszerre szól a *gens* önfeláldozásáról és az őket sújtó csapásról, a majdnem pusztulásáról, valamint a *gens* fennmaradásáról. Hogy az ősök tisztelete, a halottakra való emlékezés és a kultuszuk alapvető fontosságú a *gens* erejének megújításában, arra a legjobb példánk az előkelő nemzetségek gyászszertartása, a

pompa funebris, ahol nemcsak felidézük az ősök emlékét, hanem meg is jelenítik őket. A *pompa funebris* összegyűlnek a *gens* élő és már elhunyt tagjai, hogy megerősítsék a nemzetséget, és örök időre biztosítsák a fennmaradását.²⁸ Nehéz elképzelni, hogy a Fabiusok gyászünnepe 13-án és a *luperci Fabiani* tombolása 15-én egymástól független lett volna. Az egyik összekötő kapocs éppen egy ifjúnak a felavatása egy Fabiusokhoz kötődő csoportba: a Fabiusokat hajszaal híján megsemmisítő napra való emlékezés utáni (ókori értelemben véve) harmadnapon a nemzetség megújulását is ünnepelték egy ifjú beavatásával.

Ezt az elképzelést alátámasztja a Lupercalia katonai aspektusa is. Ez az ünnep ugyanis szorosan kötődött a *celerek*hez, Romulus állítólagos hajdani lovasságához, egy arisztokrata ifjakkból álló elit egységhez, akikről Polybios a római hadsereget bemutatván megjegyzi, hogy régen csak egy „ágyékkötőben” harcoltak, hogy gyorsan tudjanak fel- és leszállni a lovaikról (VI. 25, 3–4).²⁹ Valerius Maximustól tudjuk, hogy a lovagrend fiatal tagjai egy évben kétszer ünnepelhették és mutathatták meg magukat a Városnak: július idusán és a *Lupercalián* (Valerius Maximus II. 2, 9).³⁰ A hajdani lovassággal való kapcsolatot a hagyomány is rögzíti. A meztelen futásra Ovidius egyik magyarázata az, hogy Romulus és Remus – egyikük a Fabiusokat, másikuk a Quinctiliusokat vezetve – egyszer meztelenül eredtek az állataikat elhajtó rablók nyomába, ugyanis az ifjak (az ikerpár és társaik) éppen erejüket mérték össze ruhátlanul, mikor azok rájuk törtek. Ekkor kezdődik meg az igazi verseny, amelyben Remus és Romulus csapata gyorsaságát méri össze: ki szerzi meg előbb a zsákmányt, és tér vissza a Faunus tiszteletére rendezett áldozati lakomához (Ovidius: *Fasti* II. 359–380). Tehát ebben a történetben is Romulus (és Remus) ifjú társainak egyik legjellemzőbb tulajdonsága a gyorsaság, a *celeritas*.

Ovidius egy másik magyarázata a meztelenségre a történelem előtti időket idézi meg.

*Pan a juhoknak, Pan a lovaknak az istene volt ott:
védte a nyáját; s ezért kapta az áldozatot.*

Erdei védőjét Euander hozta magával.

Csak város helye volt, hol ma a Városod áll.

Így a pelazgoktól vettünk át ünnepet, istent;

s pappá Iuppiterét tette az ősi szokás.

(...)

Nem volt Iuppiter és nem volt még hold sem az égen,

s már az a nép ott élt Arcadiának ölén.

Mint a vadállatoké, még nem volt társas az élet,

még faragatlan volt és tanulatlan a nép,

házaikul lombok szolgáltak, fűveket ettek,

s nektár volt az a víz, mely tenyerükbe merült.

Horgas ekéjét még az ökör nem húzta lihegve,

s földművelőknek sem volt rög uralma alatt.

(...)

Báránnyőr-bundát még csak a birka viselt.

Meztelenül jártak s a szabadban háltak: a testük

tűrte a déli vihart s bírta a záporosót.

Mostan e meztelenek felidézük a régi időket (...)

Ovidius: *Fasti* II. 277–301. Gaál László fordítása

Ovidius leírása Euander személyén keresztül rendkívül érdekes módon két korszakot, illetve két történelemfelfogást von össze. Egyfelől a Város alapítása előtti időt idézi meg, másfelől az arkadiai kultusz eredetéhez érve a civilizálatlan, történelem előtti korba viszi olvasóját. Ennek a kornak a jellemzői a ruhátlanság, a földművelésnek és a pásztorkodásnak a hiánya.³¹ Így a Róma alapítása előtti történelem és az „őskor” egymásba csúszik, ami teljesen megfelel a Lupercalia egyik fontos, részben már érintett aspektusának. A városon, az ókori ember civilizációs terén, az azt védő határon kívüli vad világ diakrón és szinkrón felfogásban is jelen van: a vad Faunus egyszerre az erdei világ és a Város előtti „őskor” alakja. A Lupercalián egyszer egy évben (igazából az éven „kívüli” nem „rendes” időben,³² a két év közötti határmezsgyén) egyetlen napra szabadon engedték a civilizáció előtti – és egyben a mai, de a civilizáció terén kívüli – erőket. Evvel megerősítették a közösség, a Város rendjét, egyszerre kapcsolva az ünnepet az „őskorhoz” és a Város korához, a még ifjú pásztor és a már király Romulus korához. A vadság jelenlétét talán Cicero fogalmazza meg a legjobban anélkül, hogy a vadság funkcióját hajlandó lenne megérteni:

Egészen vad, teljesen pásztori és faragatlan társaság a lupercus-testvéreké, akiknek erdei szövétségét előbb hozták létre, mint a kultúrát és törvényeket (...)

Cicero: *Pro Caelio* 26

A Lupercalia tehát reflektálatlanul ugyan, de a vadság megjelenítésével átélhetővé tette az emberi civilizációt, mégpedig úgy, hogy ezt szorosán a közösség, Róma múltjához kapcsolta, evidens módon összevonva az emberi történelem és Róma történelmének kezdetét.

A várost városáá tevő, a közösséget összetartó normák felüggesztését mi sem jelenítheti meg jobban, mint meztelenül rohagáló ifjak, akik mindenkit megütnek, aki az útjukba kerül, de erőszakos cselekedetük elsősorban a férjes asszonyokra irányul.³³ Az ifjak csoportként a hatalmat birtokló, valamint a normákat őrző és továbbadni akaró felnőtt férfiakkal állnak itt szemben, a normák felrúgásával az ő hatalmukat teszik egy napra semmivé. A testi fenytésre utaló vesszőkből álló *fascest* ütik ki a kezükből a kecskebőr szíjjakkal. Ráadásul a nőtlen ifjak támadásának kitüntetett célpontjai a polgárok feleségei.

Jegyzetek

Ez az írás egy korábbi tanulmányom felhasználásával készült (Hegyí 2010).

1 Legújabb (és nagyon jól használható) Robinson 2011, 207–286. Wiseman 1995a a komparatista felfogás helyett egy történetit kínál. Bevezetőjében és jegyzeteiben található a kérdés kutatásának rövid, de hasznos összefoglalása, valamint appendixként a vonatkozó forrásokat is közli. Vö. még Adamik 2006; Beard–North–Price 1998, I. 260–261, II. 119–124 (néhány fontosabb forrás angol fordításával). Nagyon érdekes és a Iunóval való kapcsolaton kívül eső témákban is eligazít Köves-Zulauf 1990; Harmon 1978, 1441–1446; Brelich 2008, 66–70, 107–110. Meg kell említeni a Hahn István által közölt szövegeket, illetve az ünnepek rövid össz-

Ebben a vonatkozásban a támadásnak szexuális felhangjai vannak: az ifjak csapásai alatt nemcsak az állam esik szét, hanem a *pater familias*ok feleségük feletti hatalma is megsemmisül.

A Lupercaliához kapcsolódó történetek Romulus és Remus alakjának kimeríthetetlen gazdagságára is rávilágítanak, ugyanis forrásaink a *lupercus*ok futásának az ostorozás és a meztelenség mellett egy további elemét is hangsúlyozzák: a versenyt, amely egy hajdani futóversenyt, Romulus és Remus csapatainak fentebb már tárgyalt küzdelmét idézi meg. De Romulusnak és Remusnak nem ez volt az egyetlen versengése, és Remus nem csak a rablók üldözésében volt gyorsabb. Ő volt az, akinek – mikor a városalapításhoz jósjelet kértek maguk számára a testvérek – előbb jelentek meg a madarak, tehát aki akkor is gyorsabb volt, mikor az ikerpár igazi, ikerségükbe belekódolt küzdelméről volt szó: Róma alapításáról.³⁴ A kapcsolatra a testvérek „versenyfutása” (a gyorsaság) és Remus halála között Ovidius, illetve a hagyomány is reflektál Celer („a Gyors”) alakján keresztül. Romulus embereként ő üti agyon Remust a *Fasti* IV. énekében (837–844) felidézett történet szerint.³⁵ Neve Romulusnak – fentebb már érintett – lovasságán (*celerek*) keresztül összeköttetést teremt a Város alapítása és a hajdani futóverseny között, illetve Remus mintha a saját gyorsaságának lenne az áldozata. De a Lupercalia felé mutat az a Szent Jeromosnál fennmaradt adat is, amely Celer helyébe egy Fabius állít: „Remust egy pásztori ásóval Fabius, Romulus alvezére gyilkolta meg” (*Chronicon ad Ol.* 6. 3).³⁶

A Város fala egyszerre térbeli és időbeli határ, egy határ, ameddig az ikrek együtt jutottak el, de amely mögé, Rómába már csak egyikük léphetett be. A város előtti világot az ikrek versengése – alakítsuk „történelemmé”: két *gens*, a Fabiusok és a Quinctiliusok harca – jellemzi, Rómát Romulus monarchiája.

A régi szövegek modern olvasója szétszálazva, majd újra összerakva igyekezhet megérteni a római ünnephez kapcsolódó képzeteket, annak gazdag „tartalmát”. Észrevételezheti a különböző aspektusokat, és megpróbálhatja az összefüggéseket megérteni a termékenység, egy társadalmi csoport és egy *gens* reprezentációja, az alvilág, a szexualitás, a határok fontosságá, konkrét történelmi események emléke stb. között, de átélni már nem tudja a régi ünnepet. Az élmény intellektuálisan elérhetetlen komplexitása (az elemek összefüggése) helyett marad az elemzés öröme.

szefoglalóját: Hahn 1975, 100–108. Régi, de még mindig fontos művek: Altheim 1938, 206–217, 136–138, illetve Kerényi 1949.

2 Az ünnep teljes körű bemutatása, például kapcsolata az év többi (különösen a februári) ünnepével meghaladja ennek az írásnak a lehetőségeit. A többi februári ünnepkel való kapcsolathoz újabban: Harrauer 2010, 310–331. A kultusz itt tárgyalt aspektusai nem fedik le (nem fedhetik le) mindazokat a római képzeteket, amelyek több száz év alatt a Lupercaliához kapcsolódtak.

3 A kérdésről összefoglalóan lásd Adamik 2006, 79–82

4 Ez az írás nem foglalkozik a Lupercalia istenének problémájával, hanem elfogadja a kutatók többségének, de főképp a rómaiak többségének véleményét, miszerint ez az isten Faunus volt. A problémához lásd az 1. jegyzet anyagát.

- 5 A *Lupercalia* tényleges etimológiájában természetesen nem lehetünk bizonyosak, de egyrészt a lehetséges feltételezések vagy a farkas szóval, vagy a farkas képzetével kapcsolatosak (például úgy, hogy az ünnep istenének, Faunusnak a nevében a *dhau**, „gyilkolni” gyököt feltételezik), másrészt – és ez a fontosabb – a rómaiak mindenképpen kihallották az ünnep nevéből a *lupus* szót. Az etimológiához lásd Altheim 1938, 207–210.
- 6 Forrásaink többsége bakkecskéről ír, de vannak ennek ellentmondó adatok is. A problémához lásd Wiseman 1995a, 1; Kerényi 1949, 136–138, 145–146.
- 7 Orosius IV. 2, 2; Livius fr. 63 W. Egy 5. század végi, a Lupercalia ellen fellépő pápa hivatkozik erre az elveszett Livius-helyre: Gelasius: *Adv. Andr.* 11–12. Vö. Wiseman 1995a, 14, 19; Mclynn 2008, 161–175. A történetben Asklépios is szerepel, aki elhárítja magától a nőgyógyászati probléma megoldását (Augustinus: *Civ. Dei* III. 17). Faunus amúgy Asclepius mellett kap templomot a Tiberis szigetén, illetve Asklépios a Faunusnak szentelt területen talál otthonra Rómában. Faunus és Asklépios kapcsolatáról lásd Kerényi 1999, 27–28.
- 8 Ovidius: *Fasti* III. 329–348.
- 9 Rendkívül érdekes Wiseman (1995a, 14) kísérlete, aki megpróbálja a kultusz történetét annak változásaiban megragadni. De míg kritikája jogos azokkal szemben, akik egy több évszázadon keresztül gyakorolt vallásos szokást állandónak feltételezve elsősorban komparatív megközelítésben elemezték a Lupercaliát, ő maga átesik a ló másik oldalára, és nem különbözteti meg a rítusok formáját és tartalmát. Ő tehát az ostorozás bevezetését 276-hoz köti.
- 10 Mclynn 2008, 161–175. A pápa személye amúgy bizonytalan, de a kérdés eldöntése nem tartozik erre az írásra.
- 11 A kérdéstről újabban: North 2008, 144–160.
- 12 Érdemes itt felidézni egy másik februári ünnepet, a Regifugiumot (február 24.), a király futását, amelyet forrásaink tévesen a Tarquiniusok elűzésével kapcsolnak össze, de bizonyos, hogy egy sokkal régebbi ünnepről van szó. A király, a köztársaság korában pedig a *rex sacrorum*, a király vallásos szerepének továbbvivője egy napra elmenekült a városból. Ezáltal az év végén, az új évré való felkészüléskor a király hatalmát, erejét, illetve a város irányítását újították meg, ami jól illik a február általános megtisztító jellegéhez. Feltételezhető kulturális antropológiai párhuzamok alapján, hogy egy napra esetleg valamiféle „pünkösdi királyt” is választottak, vö. Hahn 1975, 101. A naptár szerint és az ünnepek jellegét tekintve is elég közel esik egymáshoz a Lupercalia és a Regifugium ahhoz, hogy ez utóbbi által teremtett kontextussal számoljunk Antonius akciójának értelmezésekor. A Regifugiumról általában lásd még Brelich 2008, 99–101.
- 13 Hegyi 2009, 75–76.
- 14 Suetonius: *Divus Iulius* 5; vö. Hegyi 2009, 71.
- 15 Az év végi „szertartásos rendezetlenségről” beszél Brelich 2008, 68–70 és 107, néprajzi párhuzamokat emlegetve (hivatkozások, jegyzetek nélkül).
- 16 Robinson 2011, 283 mind az *inito*, mind a szabin anyák kérdéséhez párhuzamos szöveghegyekkel.
- 17 A részlet kitűnő elemzése: Robinson 2011, 224–249.
- 18 Van Genep 2007, 47–49, 91–125.
- 19 Ókori és kézenfekvő párhuzamunk a spártai *krypteia* – amelynek hangsúlyos része a vadonba való kivonulás (tehát hosszú – ha nem is tudjuk, hány napos – a liminális szakasz) – szertartásának neve („elrejtőzni”) egyszerre utal erre és arra a szimbolikus halálra, amelyet a római példában a vérrel bekent homlok jelenít meg. Az elméletnek talán legismertebb kidolgozása ókori anyagon, az athéni *ephébián* (de a *krypteiát* is érintve): Vidal-Naquet 1986.
- 20 Turner 2002, 107–110, 181.
- 21 Turner 2002, 108.
- 22 A *finist* csak a mohók változtatják vékony vonallá Horatius szerint (*Carm.* I. 18, 10–11).
- 23 Livius II. 48–50. A helyhez lásd Ogilvie 1965, 359–366.
- 24 Ovidius: *Fasti* II. 195–242.
- 25 A cremerai csatához és a Fabiusokhoz lásd Ogilvie 1965, 359–366; Forsythe 2005, 197–198; Cornell 1989, 297. A problémáról újabban és szellemesen Jármí Viktória beszélt egy konferencián (*A gens Fabia emlékezete*. X. Magyar Ókortudományi Konferencia, Piliscsaba, 2012. május 23–26. – a konferenciakötet megjelenés alatt).
- 26 Szokatlanul erős hangsúlyt kap itt az „egyetlen nap”: *Una dies Fabios ad bellum miserat omnes, / ad bellum missos perdidit una dies*. Az egyetlen napba sűrített kivonulás és pusztulás is jelentős eltérés mind Liviustól, mind a történeti racionalitástól.
- 27 Az alvilág és a termékenység, valamint a féktelen, „dionysosi” istenek kapcsolata már nem tárgya ennek az írásnak. A kérdéshez lásd például: Kerényi 1977, 165–179; a Lupercaliával kapcsolatban: Beard–North–Price 1998, II. 122.
- 28 Hegyi 2009, 70–77.
- 29 *En perizómasin* – „ágyékkötőben” (a 2002-ben megjelent Muraközy-féle magyar fordítás félrevezető: „bőrruha”, de a hozzáfűzött jegyzet [47.] a latinul tudókat eligazítja: „Latinul: *campestris*”; Polübiosz *Történeti könyvei*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2002). A lovasság és a Lupercalia kapcsolatát bemutatja és kitűnően elemzi Wiseman 1995a, 11–12.
- 30 Wiseman 1995a, 12.
- 31 A történelem előtti emberről alkotott antik elképzelések kettősége – aranykor, illetve primitív, állatias élet – itt is megjelenik, de egyértelműen a második dominál. A kérdéshez lásd Robinson 2011, 220–224, a párhuzamos helyekkel és szakirodalommal.
- 32 Ovidius márciusi évkezdetről és tíz hónapos évről beszél (*Fasti* III. 99–121). A kérdéshez lásd Hahn 1975, 94; Adamik 2006, 79–82.
- 33 Véleményem szerint ez „kompromisszum” a legjobb feloldása annak a dilemmának (Robinson 2011, 206), hogy kikre irányult az ifjak támadása.
- 34 Ovidius: *Fasti* IV. 813–818; Livius I. 7.
- 35 Celer alakjának és a gyilkosságnak a forrásaihoz lásd Wiseman 1995b, 9–11.
- 36 *Remus rutro pastorali a Fabio Romuli duce occisus*. A *dux* a szövegben minden bizonnyal a *celerek* parancsnoki posztját jelenti. A „pásztori” a szórend alapján az ásóhoz kapcsolandó, bár gazdagabb értelmet adna, ha közvetlenül vonatkoztatnánk Fabiusra, mindenesetre összecseng a *lupercusokra* Cicero által ráaggatott egyik jelzővel (*Pro Caelio* 26).

Bibliográfia

- Adamik T. 2006. „A római év és a Lupercalia”: *Vallástudományi Szemle* 2/1, 78–92.
- Altheim, F. 1938. *A History of Roman Religion*. London.
- Beard, M. – North, J. – Price, S. 1998. *Religions of Rome*. I–II. Cambridge.
- Bahtyin, M. 1982. *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest.
- Brelich, A. 2008. *Római variációk az eredet témájára*. Budapest.
- Burke, P. 1991. *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest.
- Cornell, T. J. 1989. „Rome and Latium to 390 B.C.”: *CAH* VII.2. Cambridge.
- Forsythe, G. A. 2005. *Critical History of Early Rome From Prehistory to the First Punic War*. Berkeley–London.
- Van Gennep, A. 2007. *Átmeneti rítusok*. Budapest.
- Hahn I. 1975. *Róma istenei*. Budapest.
- Harmon, D. P. 1978. „The Public Festivals of Rome”: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (ANRW) II. 16.2. Berlin, 1440–1468.
- Harrauer, Ch. 2010. „Die Lupercalia im Kontext der Februar-Feste”: Czeplédy A. et al. (szerk.): *Pietas non sola Romana*. Budapest, 310–331.
- Hegyí W. Gy. 2009. „Ősök, maszkok, utódok. A pompa funebris Rómában”: *Ókor* 8/3–4, 70–77.
- Hegyí W. Gy. 2010. „Lupercalia”: Katona A. – Kaposi J. (szerk.): *Fortiter et constanter*. Budapest, 36–46.
- Kerényi K. 1949. „Wolf und Ziege am Lupercalienfest”: Kerényi K.: *Niobe*. Zürich, 136–147.
- Kerényi K. 1977. *Görög mitológia*. Budapest.
- Kerényi K. 1999. *Az isteni orvos*. Budapest.
- Köves-Zulauf, Th. 1990. „Das Lachen der Luperci”: Köves-Zulauf, Th.: *Römische Geburtsriten*. München, 221–289.
- Mclynn, N. 2008. „Crying Wolf. The Pope and the Lupercalia”: *Journal of Roman Studies* 98, 161–175.
- North, J. A. 2008. „Caesar at the Lupercalia”: *Journal of Roman Studies* 98, 144–160.
- Ogilvie, R. M. 1965. *A Commentary on Livy Books I–V*. Oxford.
- Robinson, M. 2011. *A Commentary on Ovid's Fasti, Book 2*. Oxford.
- Turner, V. 2002. *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest.
- Vidal-Naquet, P. 1986. „The Black Hunter and the Origin of the Athenian Ephebia”: Vidal-Naquet, P.: *The Black Hunter. Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*. Baltimore – London, 106–128.
- Wiseman, T. P. 1995a. „The God of the Lupercal”: *Journal of Roman Studies* 85, 1–24.
- Wiseman, T. P. 1995b. *Remus: A Roman Myth*. Cambridge.

© Fogadalmi ©
© „szertartások ©
© ŐSI lakomák ©

Késő bronzkori szakrális leletegyüttesek
a főváros területén

Időszaki kiállítás a
Budapesti Történeti Múzeumban
2013. március 6 – szeptember 7.
www.btm.hu

Budai Balogh Tibor (1974) régész, az Aquincumi Múzeum munkatársa.

Legutóbbi írása az Ókorban: *Iam pridem Syrus in Danuvium defluxit Orontes? Az Aquincum-polgárvárosi szír városnegyed körüli tényekről és tévhitekről* (2011/3).

Imperium sine fine

Az expanziós ideológia császárkori perspektívái

Budai Balogh Tibor

Minden birodalom létrejötte sikertörténet. A siker fenntarthatóságába vetett hit pedig az örökké fennmaradó birodalom eszméjének táplálója. A római „imperialista” ideológia a végtelenség fogalmát ráadásul nemcsak időbeli, hanem térbeli követelménnyé is tette. Az idea adaptáció, III. Alexandros (Nagy Sándor) világhódító törekvéseinek rezonanciája, amely szerint az ismert világ, az *orbis terrarum* meghódítható, és az értéktelen külső területek kliensi függésbe hozásának apró engedményével meg is hódítandó. A birodalmi ideológia alapvetése, a vergiliusi *imperium sine fine* nem üres propagandaszólam volt.¹ Róma a Kr. e. 2. század közepére a mediterrán térség nagyhatalmává vált. A hódító gépezet a következő évszázad folyamán sem lankadt, a késő köztársaságkor nagyformátumú hadvezér-politikusai a római világ határait egyre kijebb tolták a szélrózsa minden irányában. A római fegyverek legyőzhetetlenségébe vetett hitet még a hanyatló köztársaság értékválsága sem kezdte ki.

1. kép. Augustus (Kr. e. 27 – Kr. u. 14) mellszobra. Glyptothek, München

Augustus és a birodalom határvégei: menni vagy maradni?

Octavianus-Augustus külpolitikája kezdetben a köztársaságkori hadvezérelődők által kitaposott ösvényen haladt. Nagy Sándor-portréval díszített pecsétgyűrűje is híven kifejezte készségét a nagy példakép utánzására, sőt teljesítményének túlszárnyalására. Az *imitatio* és *aemulatio Alexandri* mentén haladó külpolitikái irányvonal azonban már a Kr. e. 20-as években lényeges módosuláson ment keresztül. Az új, augustusi koncepció már elmarasztalta Alexandrost, amiért az új hódításoknak alárendelte a birodalomszervezés fontosságát.² Talán az új, Augustus-arcúval díszített pecsétgyűrű bevezetése is az alexandrosi hagyomány feladását szimbolizálta, bár a gyűrűcserével kapcsolatban más vélemények is felmerültek.³ Az ellenben biztosnak látszik, hogy a birodalomszervezés hódításokkal szembeni prioritásának megfogalmazása a parthus állam erejének reális felméréséből fakadt.

Miközben nyugaton a birodalomépítés „köztársaságkori” merdében haladt tovább, a keletpolitika homlokterébe az anatóliai és levantei térség szövetséges államainak provinciává szervezése került. Anatólia provinciákból és klienskirályságokból álló egyes struktúrájának homogenizálását, vagyis a közvetlen római uralom fokozatos kiterjesztését az Euphratésig a keleti irányú terjeszkedést elzáró és az Armenia feletti korlátlan római felügyeletet veszélyeztető Parthus Birodalommal szembeni távlati háború előkészítése motiválta.

A hellénisztikus kliensállamok felszámolását és birodalomba tagolását a római–parthus kapcsolatok hullámválása ütemezte.⁴ A folyamat, amely lényegében véve Galatia és csatolt részeinek

2. kép. A Bononiából (Bologna) származó M. Caelius sírsztéléje (CIL XIII 8648 = CSIR D III.1, no. 1). A legio XVIII centuriója a Varus-féle háborúban esett el. A sírsztélé katonai kitüntetések összességével, rangjelző izompáncélban és pálcával ábrázolja. Késő Augustus-kor. Rheinisches Landesmuseum, Bonn

szuperprovinciává érlelését célozta, a kapcsolatok elmérgesedésével mindig felgyorsult, Róma diplomáciai sikereit követően pedig lefékeződött. Az elnyújtott eseménysor végére Vespasianus tett pontot uralkodása elején.

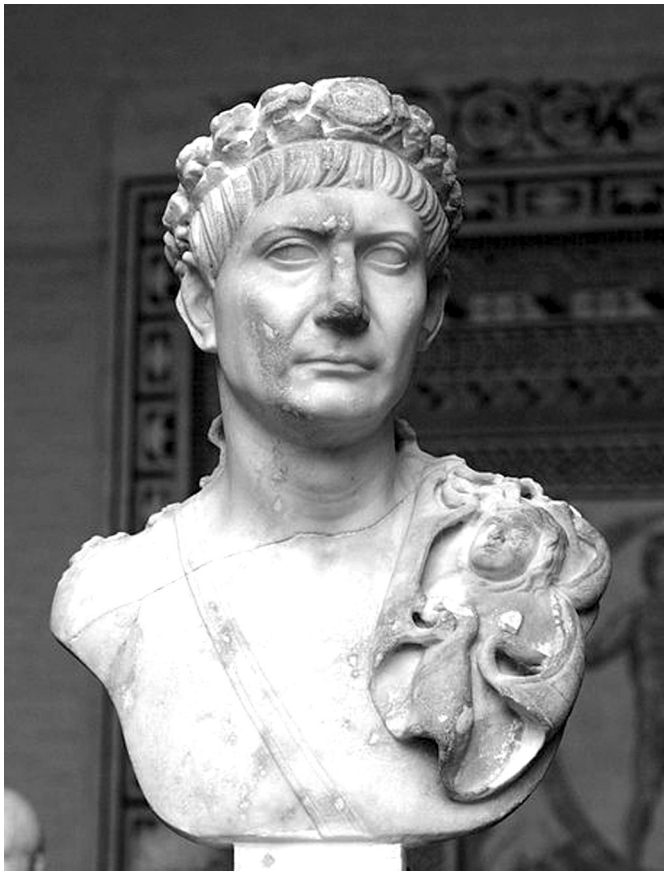
Augustus nyugati hódításaival és a keleti klienskirályságok egy részének provinciává szervezésével jelentős mértékben kiszélesítette a birodalom határait. A római állam azonban túlságosan gyorsan növekedett, így az öreg császárnak még kellett érnie a római uralom váratlan összeomlását a Rajna és Elba közötti területen. P. Quinctilius Varus három legiót és nyolc segédcsapatot felemészítő veresége a *saltus Teutoburgiensis* területén (Kr. u. 9) okkal sokkolta Augustust. A fejét ajtófélfába verdeső öreg princeps képe⁵ és a határok közötti megmaradásra buzdító, postumus augustusi jó tanács (*consilium coercendi intra terminos imperii*)⁶ nem magától értetődő összekapcsolása vezette a kutatást arra a következtetésre, hogy Augustus, okulva a Rajnán túli eseményekből, élete végén feladta a további expanzív törekvéseket. Az intellektuális értelmiségét azonban problematikusnak teszi az, hogy Augustus a *clades Variana* után is kitarított korábbi Germania-politikájára, a *status quo ante* helyreállítására érdekében a birodalmi haderő közel egyharmadát vonta össze a Rajnánál, a főparancsnokságot pedig a tapasztalt, komoly terepismerettel rendelkező Tiberiusra bízta. A Róma-ellenes koalícióval folytatott háborút Augustus halála után Germanicus még közel három éven keresztül irányította. Végül belpoli-

tikai problémák, a thrák klienskirályságokban uralkodó feszült helyzet és a Parthus Birodalommal újfent elmérgesedő viszony vezetett a háború befejezéséhez. Ez azonban már Tiberius döntése volt.⁷ Augustus következetes Germania-politikája miatt már korábban felmerült, hogy a Tacitus által említett *termini* nem az összbirodalmi határokat, még csak nem is a Rajnát, hanem az Elba vagy az Euphratés folyását takarja.⁸ Augustus Alexandrosszal szemben megfogalmazott kritikája és Tiberius későbbi birodalom szervezési tevékenysége ugyanakkor azt a lehetőséget is felveti, hogy a „határok közötti megmaradás” tanácsa csupán tacitusi félinformáció, amelynek hiányzó részét a meghódított területek konszolidációjának prioritásait hangsúlyozza a jövőbeni mindenáron terjeszkedéssel szemben.⁹

Az mindenesetre tény, hogy Augustus utódai nem a *consilium* szellemében jártak el, hanem az első princeps által a birodalom két felére előirányzott külpolitikai irányvonalat követték. Keleten folytatódott a klienskirályságok felszámolása és a harc Armenia felügyeletéért. A Caius és Claudius kori visszalépéseket követően Vespasianus ismételten napirendre tűzte a keleti határhoz vezető megerősítést. Galatia és Cappadocia újraegyesült egy *consularis* rangú helytartó kormányzása alatt (70/71), majd a közép- és kelet-anatóliai szuperprovincia egy év múlva tovább bővült Armenia Minor területével. 72-ben Commagene Syria részeként végérvényesen betagozódtott a birodalomba. Szórványos adatok bizonyítják a római katonai jelenlétet az akkoriban éppen Arsakida-barát Armeniát északról határoló kaukázusi királyságokban, Iberiában és Albániában.¹⁰ Róma a Fekete-tengertől a Szír-sivatagig, illetve a Kaszpi-tengerig felzárkózott Armenia és a parthus Arsakida Birodalom határára. Békeidőben Galatia-Cappadocia területén két, Syriában három legio állt készenlétben. Cilicia Tracheia maradék önállóságának 72. évi megszüntetésével az anatóliai hátsóország egésze is a provinciaszervezet részévé vált. A Vespasianus-féle rendezés Traianus parthus háborújáig (114–117) érvényben maradt.

Nyugaton elsősorban Claudius révén folytatódott a katonai hódítások. Nero 64-ben klienskirályságból provinciává alakította Alpes Cottiaet, ezzel a tartományszervezés a birodalom nyugati felében lezárult. Az utódokra a meglévő tartományok határainak kiigazítása maradt.

Az 1. század végén trónra lépő Traianus személyében Róma végre olyan császárt ünnepelhetett, akinek minden szál összefutott a kezében ahhoz, hogy a birodalom világhódító sorsát beteljesítse. Dacia és Arabia Petraea meghódítása után (106) az Euphratésnél is beérni látszott az Augustus által megkezdett és Vespasianus által befejezett előkészítő munka gyümölcse. A 114 és 117 között zajló parthus háború során létrehozott Armenia, Assyria és Mesopotamia provinciákkal a birodalom elérte története legnagyobb kiterjedését. A pillanat azonban gyorsan elmúlt. Az újonnan megszervezett Euphratésen túli provinciákban és más keleti területeken kirobbanó lázadások hatására Hadrianus feladni kényszerült Traianus legfrissebb hódításait. Az ezzel járó népszerűtlenséget tovább fokozta az, hogy saját uralkodása időtartamára a további hódításokról is lemondott. Miután több szakaszon fallal zárta el a római jogrend és közigazgatás alatt álló területek határára épült korábbi erődlánolatokat, meggyorsította azok kőbe építését, és lényegében véve véglegesítette a tartományi csapatelosztást is, úgy tűnhetett, hogy a birodalom új korszakába lépett, amelyben a védelmi szempontok játsszák a fő szerepet.

3. kép. Traianus (98–117) mellszobra.
Glyptothek, München

Hadrianus: törés vagy folytonosság?

Hadrianus uralkodása nem jelent éles cezúrát a római hadtörténetben. Bár felfüggesztette az expanzív külpolitikát, a végtelen birodalomról ő sem mondott le. Armeniát illető politikájában visszatért az augustusi koncepcióhoz, a Róma-barát királyon keresztüli érdekérvényesítéshez, de csendes fenyegetésként kliensi viszonyba vonta az Armeniát északról határoló kaukázusi Iberiát. Mezopotámia területéről kivonta ugyan a csapatokat, de az Euphratésen túli kisállamok (Osrhoene, Mesene) kliensi kapcsolata révén fenntartotta Róma közvetett uralmát és a jövőbeni offenzíva lehetőségét.¹¹ E politika tette később lehetővé Lucius Verus és Avidius Cassius számára, hogy az észak-mezopotámiai Chaboras (Khabur) folyó mentén katonai csapatokat helyezzenek el. Ebből a helyzetből (Dillemann kifejezésével: az „occupation sans annexion” állapotból) sarjadtak ki később Septimius Severus Észak-Mezopotámiát érintő provinciaalapítási törekvései is.¹²

Hadrianus a birodalmi igazgatás alatt álló területek határvonalának definiálásával sem vezetett be lényegi újítást, intézkedései szervesen illeszkedtek a császárkor eleje óta gyűrűző folyamatokba. A késő köztársaságkorban az expanzió folyamatosan nyitott lehetősége miatt a birodalom peremvidékén és előterében húzóódó, széles és könnyen változó földrajzi övezet jelentette a határt, külön meghúzott demarkációs vonal nélkül. A hadsereg a birodalomból kivezett hadiutak mentén állomásozott. Az eredetileg a városi territóriumok kimért földterületét felosztó utakat takaró *limes* fogalma a császárkorban bővült ki a „hadiút” jelentéssel; később a határovezeteket átszelő és összekötő felvonulási utakról nyerte az egész határzóna a *li-*

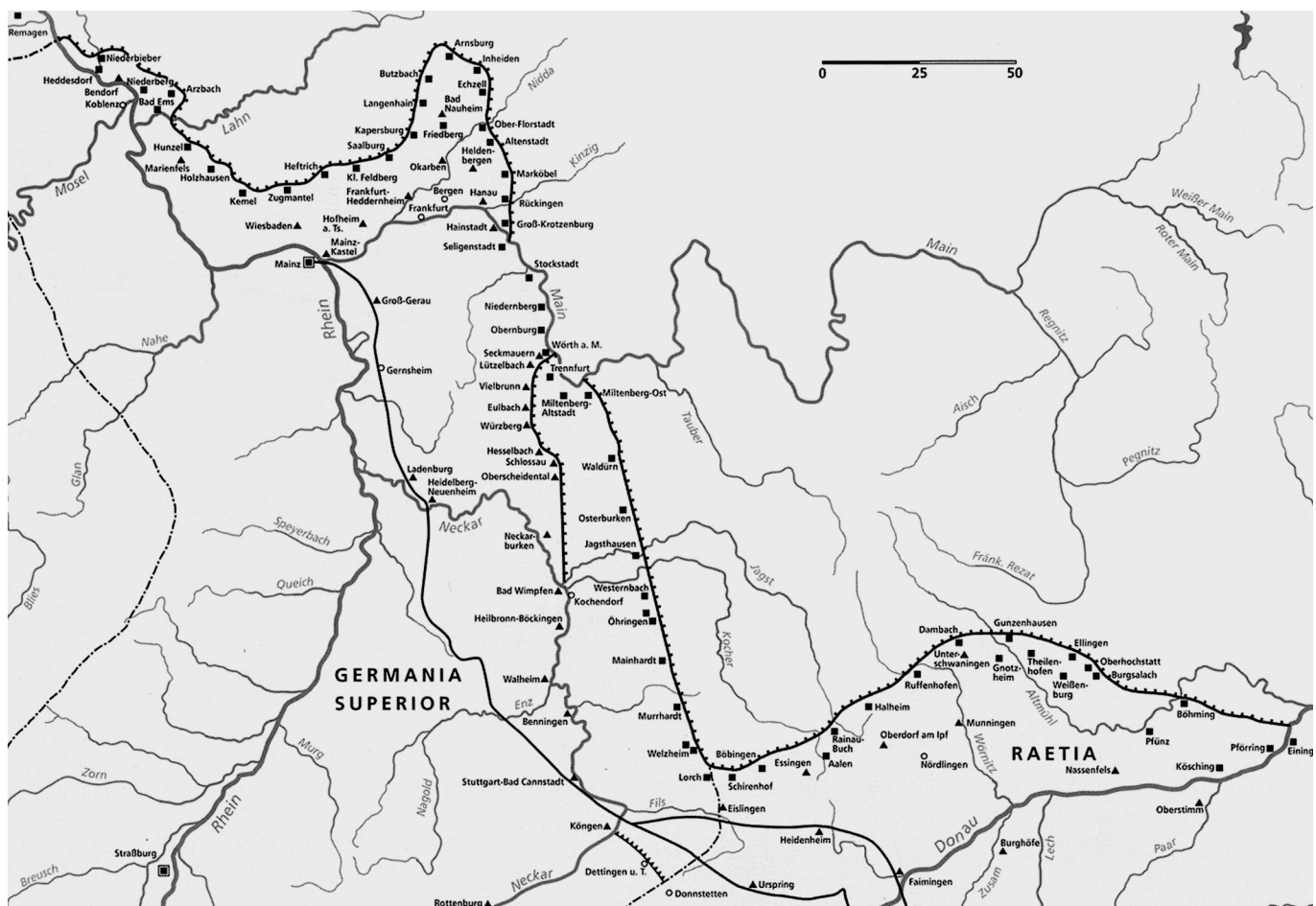
4. kép. A Római Birodalom legnagyobb kiterjedése idején

5. kép. Hadrianus (117–138) mellszobra. Musei Capitolini, Roma

mes elnevezést. Az expanziót a 3. század középső harmadától felváltó védekező stratégia az idő múlásával egy mind pontosabban definiált és fizikai valóságában egyre markánsabban jelölt, defenzív választóvonalat vont a birodalom köré. A *limes* fogalma ettől kezdve fokozatosan összekapcsolódott a határövezet legkarakteresebb jelenségével, a katonai demarkációs vonallal.¹³

A kora császárkortól kezdve a hódítási folyamat érezhetően lelassult. Az expanzió hosszabb szüneteiben az aktuális határövezeteket átszelő hadiutak mentén körvonalazódnak kezdett a római jogrend és közigazgatás alá eső birodalmi területek és a meghódítatlan, de római fennhatóság alatt élő (vagy legalábbis így tekintett) népek földjei között húzódó, adminisztratív választóvonal képe.¹⁴ A raetiai Duna-parton a felvonulási út biztosítására a késő Tiberius-Claudius-kortól kezdve épült ki a legkorábbi ismert erődláncolat.¹⁵ Az expanzió újabb hullámain a katonai határvonal a Flavius-korban átlépte a Dunát, majd Antoninus alatt elérte legészakibb fekvését. A felső-germaniai határszakaszon is folytatódott a sikeres előnyomulás kelet felé. A rajnai és dunai hadseregszámok közötti összeköttetés zavartalan működését volt hivatott biztosítani a Vespasianus által lefektetett Argentorate (Strasbourg) – Arae Flaviae (Rottweil) közötti, majd később a Dunáig meghosszabbított erődített útvonal. Domitianus kezdte meg a Rajnán túli „Wetterau”- és „Taunuslimes” erődláncolatának kiépítését, amelyet Traianus fejezett be, majd dél felé az ugyancsak mes-

6. kép. A felső-germaniai–raetiai limes (kb. 158 – kb. 260)

terséges „Odenwaldlimes”, illetve a „Neckar”- és „Alblimes” létrehozásával lezárta a felső-germaniai határ addig még nyitott szakaszát.¹⁶ Antoninus uralkodása vége felé (155 körül) a felső-germaniai határ Majnától délre eső szakasza 20-30 kilométerrel keletebbre tolódott, kiépült az ugyancsak mesterséges „Vordererlimes”. Domitianus Britannia határát egészen a Skótfelföldig terjesztette ki, a 85 és 105 közötti időszak azonban az észak-angliai Stanegate vonalától északra eső területek fokozatos kiürítését hozta. Traianus a Luguvalium (Carlisle) és Corstopitum (Corbridge) között futó Stanegate hadiút mentén jelölte ki az erődlánccal megerősített határt,¹⁷ és elrendelte a három britanniai legio, valamint számos auxiliáris csapat táborának kőbe építését.¹⁸ Hadrianus továbbvitte a mozgásban lévő folyamatokat, a Stanegate-től északra megépült a Fal (Vallum Aelium?), Felső-Germaniában pedig az összefüggő „Limespalisade”.¹⁹ A katonai táborok kőből építése más tartományokban, így Pannoniában is megkezdődött az 1. század végén. A program Hadrianus alatt folytatódott, de sok esetben csak Commodus uralkodása alatt jutott el a végkifejletig.²⁰ Észak-Afrikában Augustus óta folyamatos, bár lassú expanzió zajlott a mai Kelet-Algéria elősivatagos területei, Délkelet-Tunézia, valamint az Aures-hegység nyugati lába felé. A gyakran elmosódott határvonalat bizonyos szakaszokon a Flaviusok és Traianus által kiépített hadiutak, völgyzáró falak (*clausurae*) konkretizálták, megelőlegezve a *fossatum Africae* árokkal és fallal védett erődlánccolatának Hadrianus-kori periódusait is.

Az európai kontinentális birodalomrész későbbi fejlődése szempontjából lényeges momentumnak bizonyult, amikor Domitianus a dunai háborúk (85–92) folyamán felzárkóztatta a legiókat²¹ és a segédcsoportok zömét Pannonia határára, miáltal a később általánossá váló lineáris csapatelrendezés mintaterületévé alakította a még osztatlan provinciát. (Keleten hasonló elrendezéssel csak az Euphrátés középső folyása mentén lehet találkozni.) A csapatok felzárkóztatása a határokhoz Traianus uralkodása alatt befejeződött, Hadrianusra e téren a folyamat lezárása, a csapatok – kevés kivételtől eltekintve – végleges elrendezése maradt.

A birodalom határainak állandósulása, a csapattáborok fokozatos kőbe építése vagy a felső-germaniai palisádállítás a látszat ellenére sem jelentett paradigmaváltást, a római hadászat nem vesztette el offenzív jellegét, egyszerűen a hódítás célterületei fogytak el. A határok kiépülése ily módon inkább a Rómától minél messzebb elhelyezendő hadsereg tartósnak ígérkező állomásoztatásával, semmint a védelmi megfontolások előtérbe kerülésével függött össze. Ennek megfelelően a mérföldenként átjáróval ellátott Hadrianus-fal, a nem összefüggő *fossatum Africae* korabeli szakaszai vagy az Arabia provincia határának tekintett karavánút nem védvonalként, hanem jól látható kulturális, közigazgatási és vámhatárként működött az *orbis Romanus*, valamint a birodalmon kívül élők között. A határ nem elválasztott, hanem összekötött, két világ állandósult találkozhelyéül szolgált. A római katonaság a legális határ- és kereskedelmi forgalmat ellenőrizte, meghatározott pontokon gondoskodott a vámstedésről.²² A 2. századi határok offenzívára várakozó katonasága – a *clientela*-rendszer többnyire kielégítő működésének köszönhetően – nem határvédelmet, hanem határőrzési és határrendészeti feladatokat látott el. Az Aquincum–Intercisa határszakaszon Commodus által elrendelt *burgus*- és *praesidium*-lánccolat kiépítése is egyértelműen

7. kép. Commodus *burgus*- és *praesidium*-építési feliratainak egyike Dunaujvárosból (RIU 1135). 183/184–185. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

az illegális határátlépők (*latrunculi*) tevékenységének visszaszorítására irányult.²³ A felső-germaniai–raetiai limes előregedett palisádjait felváltó földsánc-árokrendszer, illetve „raetiai fal” még a 2. század végén – 3. század elején is a határelenőrzés gazdasági, és nem katonai aspektusát domborította ki.²⁴

Hadrianus külpolitikáját tehát nem a védekezés, hanem a kivárás és felkészülés határozta meg. A hadsereg fegyelmének megszilárdítása, a kiképzés javítása és a harcászati érték növelése is e koncepció részét alkotta.²⁵ A 2. századi birodalmi határok kiépítettségük fokától függetlenül továbbra is felvonulási területnek számítottak, ahonnan a jövőbeni expanzió kiindulhatott. Más kérdés, hogy Róma számára nagy léptékű és tartós területszerzés már nem adatott meg a későbbiekben (Osrhoene tekinthető egyedüli kivételnek). A védelmi koncepció azonban a növekedési képtelenség dacára is csak a késő Severus-kortól került napirendre, amikor a parthus Arsakida-dinasztia helyébe lépő agresszív, perzsa Szászánida uralkodók az északi határ mentén fenyegetően fellépő új hatalmi csoportosulásokkal egy időben súlyos külpolitikai helyzet elé állították a belső problémáktól is gyötört birodalmat, amely a továbbiakban többnyire területi integritása megőrzéséért küzdött. A védelmi szempontok felülkerekedése hosszú lefolyású, átfogó hadseregreformhoz és ezzel összefüggésben a demarkációs vonal, illetve a mélységi védelmi szisztéma bevezetésével a teljes határvonal képének számottevő mértékű fizikai átalakulásához vezetett. A késő római és Hadrianus-kori határvonal képének összevetéséből, a katonai táborok építészetének karakteres változásaiból újfent nyilvánvalóvá válik, hogy a 2. századi adminisztratív határ a római kortársak szemében nem számított defenzív vonalnak. A késő római Hadrianus-életrajz írójának megállapítása, amely szerint a császár a (felső-germaniai) határon épített, egyébként csekély harcászati értékkel bíró palisádokkal a barbár népek távoltartását biztosította (*barbaros separavit*), nem egyéb, mint a 4. századi állapotok kritikátlan visszavetítése, a *Historia Augusta* számos anakronizmusának egyike.²⁶ Összességében elmondható, hogy Hadrianus kül- és határpolitikájában a folytonosságot testesítette meg. Törésről egyedül az expanzió tudatos felfüggesztése kapcsán érdemes beszélni. Döntésével, a *propagatio imperii* és az *imperium sine fine* ideológia pihentetésével nemcsak alattvalói ellenszenvét vívta ki, de ráadásként az utókortól megkapta „a védekezésre berendezkedő császár” skatulyáját is. Pedig Hadrianus egyszerűen csak

8. kép. Staffordshire moorlands patera.

Sárgaréz ötvözetből készített serpenyő türkiz, piros, kék és sárga email berakással. A felirat első fele négy, a Hadrianus-fal mentén elhelyezett tábornokot említi. A RIGORE VALI AELI DRACONIS olvasatú második rész többféle értelmezésre is lehetőséget nyújt, az sem kizárt, hogy ebben a fal eredeti neve – Vallum Aelium – ismerhető fel. 2–3. század, British Museum, London

felismerte, hogy minden irányban lezárultak a tartós sikerrel kecsegtető hódítási lehetőségek, költséges látszathódítással pedig nem kedveskedett Róma győzelmi hírekre szomjazó népének, ahogyan azt utódja, Antoninus értéktelen britanniai területszerzésével – a békesség kedvéért – megtette. Az ugyancsak expanzióellenes Antoninus érdektelenségére különben jellemző, hogy még jelképes részvételével sem járult hozzá a nevével fémjelzett győzelemhez, nem úgy, mint a száz évvel korábban bő kéthetes britanniai felvonulást tartó Claudius.

A birodalom növekedése az 1. század végére tagadhatatlanul megtorpant. Nyugaton már a világhódításra kész Traianus sem talált megfelelő célterületet, keleti hódításai pedig eleve magukban hordozták a gyors összeomlás lehetőségét. Traianus katonai eredményei ugyanakkor ékesen bizonyítják, hogy a probléma nem a hódító gépezetben lépett fel. Annyi történt csak, hogy Róma terjeszkedése során eljutott arra a pontra, amelyen túl a sikeres (tartós) hódításhoz szükséges feltételrendszer már nem állt fenn. Az expanzió megfeneklésének elsődleges okai nem a hadseregen belül, nem is a külső ellenség erejében vagy harcmodorában keresendők, még csak nem is a politikaformáló személyiségek szeszélyes döntéseiből, hanem azoktól független ökológiai, gazdasági és társadalmi tényezők összefonódásából vezethetők le.

A körülmények szorításában – az expanzió vége

Bár a római császárok hivatalosan sosem mondtak le az expanzióról, a hódítások kora a középső császárkorban végérvényesen lezárult. A görög származású értelmiségiek saját kulturális alapú világszemléletük igazolását látták abban, hogy Róma terjeszkedése megállt az értéktelen, barbaricum területek határán, és hogy a császárok fallal védelmezték a civilizált világot magába foglaló birodalmat.²⁷ Aelius Aristides, az ünnepelet szónok, vagy az állami adminisztrációban *procurator Augusti* rangban szolgáló Appianosz görögös világszemléletén túl iga-

zolni igyekezett Hadrianus és Antoninus expanzióellenes külpolitikájának jogosságát is, de a határok közé zárt birodalom méltatásának aulikus mellézköngéje mögött valóban megsejtették Róma növekedési problémáinak eredőit. Hangjuk mindezzel együtt disszonánsnak hatott a továbbra is a világóceán által határolt birodalomról álmódó rómaiak fülében, még annak ellenére is, hogy a földrajzi ismeretek rohamos gyarapodása kezdte nyilvánvalóvá tenni az *imperium sine fine* illuzórikus voltát.

A fokozatosan kimúló expanziós politika hátterére a modern kutatás különböző magyarázatokat kínál.²⁸ A legkorábbi értelmezési kísérletek katonai-stratégiai szempontból vizsgálták a jelenséget. A *grand strategy* elmélete²⁹ szerint a birodalom Augustus korára elérte optimális méretét, amelynek határait tudományos igénnyel, a topográfiai viszonyok figyelembevételével állapították meg. Stratégiai szempontból megfelelő határnak nyugaton az Óceán, északon a Rajna és Duna, keleten az Euphratés és a Szír-sivatag, délen pedig a Szahara kínálkozott. Az ideálisnak tekintett határokon túli terjeszkedés stratégiai szempontból indokolatlan volt, ezért minden további hódító törekvés, Britannia, Dacia vagy az Euphratésen túli területek megszállása csupán egyes császárok deviáns magatartásaként értékelhető. A statikusságra törekvést feltételező *grand strategy* elmélet azonban teljességgel szembenegy a dinamikus, csak átmeneti határokat elismerő *imperium sine fine* ideológiával. Ráadásul az egységes birodalmi stratégia létezését semmiféle korabeli adat sem támasztja alá, éppen ellenkezőleg, a határok fizikai megjelenésében tapasztalható különbségek is arra mutatnak, hogy legfeljebb területenként változó, helyi viszonyokra adaptált és pragmatikus „kis stratégiákról” érdemes beszélni.

A modern kori határértelmezést is visszavetítő *grand strategy* antitézise a másik szélsőséget képviselő elmélet, amely a határok helyének meghúzását mindenféle elmélyült stratégiától mentesnek tekinti.³⁰ A *grand strategy* és a stratégiatagadó elmélet egyformán a tüneti jegyek katonai szempontú kiértékelésére törekszik anélkül, hogy a miérre kielégítő választ nyújtana. A mára mérvadóvá váló vélemények szerint azonban több, a politikai döntéshozók akaratától független tényező, illetve azok egymásba fonódása támasztott objektív akadályokat a teljes *oikumenét* egyesíteni kívánó törekvések elé.³¹

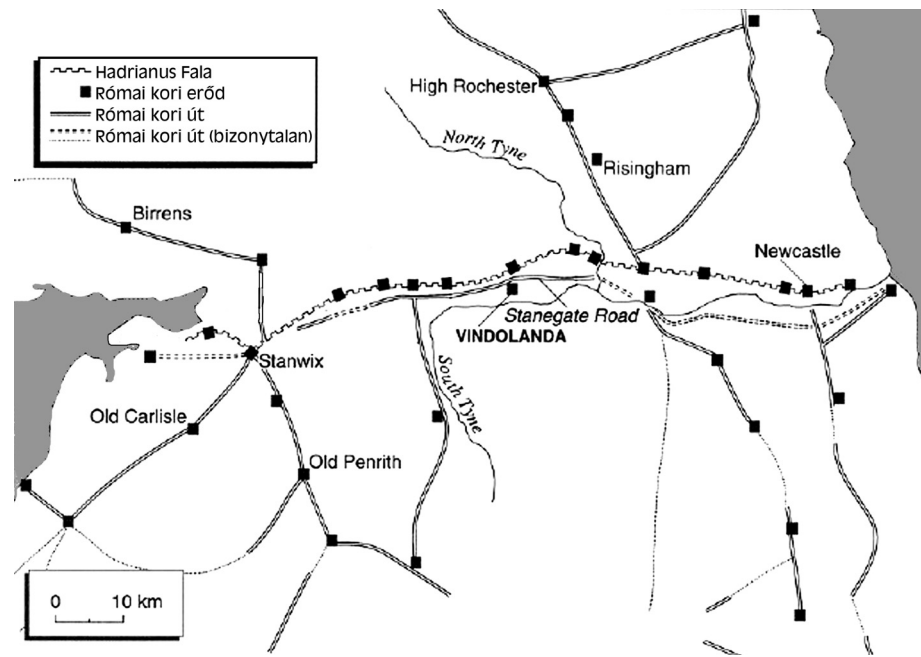
A római hódítások sikere és tartós volta mindig is a meghódítandó terület ökológiai, társadalmi és gazdasági adottságain múlott. A Mediterráneum államai és régiói a maguk fejlett városhálózatán alapuló, jól szervezett gazdasági és társadalmi struktúráikkal képesek voltak gyorsan idomulni a római adminisztratív és szociális rendszerhez, így a hódítást gyors konszolidáció követhette. Nyugaton a tengerparti görög és föníciai alapítású városokat elhagyva már új helyzet állt elő. A kelta kultúrkörben az előrenyomulás valamelyest lelassult, de a mediterrán világtól független, belső fejlődés során kialakuló városok,³² városias települések hálózata és gazdasági modellje, a pénzforgalom ismerete még mindig megfelelő alapot kínált az akkulturációra, a római társadalmi struktúrák és közigazgatás bevezetésére. A hódítások tartós sikere azonban nemcsak a gazdasági és társadalmi modellek szerkezeti hasonlóságán, hanem jelentős mértékben a legyőzött népek uralkodó elitjének együttműködési hajlandóságán is múlott. A legyőzöttek asszimilációja és integrációja nélkül ugyanis a sikeres hódí-

tások folytatása is ellehetlenült volna. A frissen legyőzött népek fegyvereseiből szervezett segédcsoportok kulturális missziója a korábbi évszázadok hellénisztikus hadseregeiből hazatérő kelta zsoldosok közvetítő szerepének intézményesített változatává vált. A romanizáció nyugaton kulturális felemelkedést jelentett, a rómaiává válás előnyeinek felismerése az uralkodó elit és a harcosok soraiból kiindulva lassan átírtta az egész társadalmat. A római módra igazgatott, romanizált lakosságú tartományok aztán az újraindított expanziós politika alkalmas háttérként szolgáltak.

Kis-Ázsiában és a levantei térségben a kulturális nivó magasan helyezkedett el, a helyi hellénisztikus államokban a rómaiak világához tartozás tétje az európai kultúrkörben maradás volt. Keleten a birodalom terjeszkedésének végső határát ezért az európai és perzsa kultúra befolyási övezete rajzolta ki nagyjából az Euphratés mentén, Észak-Mezopotámiában Osrhoene keleti peremén. A két birodalom határát nem stratégiai szempontok, hanem a gyökeresen eltérő társadalmi-kulturális szférák találkozási tette demarkációs vonallá. Traianus mezopotámiai hódításait éppen azért kellett feladni, mert a sikeres annexió egyik alapfeltétele, a legyőzött társadalom együttműködési hajlandósága hiányzott a képletből. Nem véletlen, hogy a későbbiekben Septimius Severus a római uralmat már csak Észak-Mezopotámiában tudta helyreállítani, tartós eredményt pedig csak a sűrűn lakott és a hellénizmustól leginkább átitott Osrhoene területén ért el. A hódítás illetően determináltsága a szereplők megcserélésével is érvényes marad. I. Saphuhr (241–270) keleti provinciák ellen vezetett hadjáratai a 250-es években nem az expanziót, hanem kifejezetten a zsákmányszerzést célozták, miközben a dinasztiaalapító I. Ardasír (224–241) által deklarált cél, az Achaimenidák birodalmának helyreállítása, vagyis Róma ázsiai területeinek visszafoglalása megrekedt a propagandaszólamok sorai között. A megszállás utáni konszolidációra a lakosság együttműködése híján úgysem kerülhetett volna sor.

Nyugaton a kelta kultúrkör elhagyása után a rómaiak az addigiaktól merőben eltérő viszonyokkal szembesültek. A nagy intenzitású mezei csatákra és várostromokra trenírozott római hadsereg hatékonyságát paralizálta a germaniai őserdőkben folyó gerillaháború. A gerillataktika ellenszerét Róma a későbbiekben sem találta meg, elegendő Iulianus, majd Iovianus Tigri-sen túli *anabasis*ának a *clades Variana* után mintegy három és fél évszázaddal későbbi eseményeit felidézni.³³ A Rajna és Elba közötti terület provinciává szervezése végső soron az Arminius vezette koalícióban részt vevő törzsek együttműködési hajlandóságának hiányán vérzett el, de Germania Magna területének közel egészében az egyéb feltételek sem teljesültek. A városias jegyeket mutató központok hiánya, a mezőgazdasági tulajdon szétszórtsága, vagyis a végső győzelem kivívásának zálogát jelentő igazgatási és gazdasági célpontok meghatározhatatlansága kudarcra ítélte az expanzív törekvéseket. Nagy-Germania

9. kép. A Stanegate és Hadrianus fala

mellett a hasonló paraméterekkel jellemezhető Észak-Afrika félsivatagos zónájában is az elégtelen helyi adottságok miatt rekedt meg az előrenyomulás.

A sikeres expanzió a hadszíntér eltartóképességének is függvénye. Jóllehet a római hadsereg számára nem okozott logisztikai problémát a rendkívüli hosszúságú hadtápvonalak megszervezése sem, egy katonai megszállás alatt álló terület tartósan külső forrásból történő ellátása nemcsak költséges, de az annexió értelmét is megkérdőjelezi. Az elégtelen eltartó képesség klinikai esetét a mai Skócia területe szolgáltatja. Már Strabón ellenjavallotta Britannia meghódítását azzal az indoklással, hogy a kereskedelembe befolyó vámok meghaladják a megszállás után beszedhető adóbevételeket, amelyeknek jelentékeny részét a tartományi hadsereg ráadásul fel is emésztené.³⁴ A történelem később igazolta az elméleti kalkulációt. Gn. Iulius Agricola 80-ban a skót felföldig nyomult előre, a Forth és Clyde öblök között, a későbbi Antoninus-fal vonalában erődöket létesített, és valószínűleg ugyancsak ő építette ki északabbra, a Highland Boundary Fault közelében a Gask Ridge Frontiert.³⁵ A legészakibb határszakaszokat azonban 85-től kezdve fokozatosan kiürítették, és a csapatokat legkésőbb 105-re Traianus az észak-angliai Stanegate vonaláig vonta vissza. A Lowlands feladásának elsődleges okaként Domitianus dunai háborúit és Traianus daciai hadjáratait szokás megjelölni, amelyek valóban a britanniai hadseregtől szívtak el csapatokat. Ugyanakkor jelentős súllyal eshetett latba az a szempont is, hogy a skóciai hadszíntér nem tartotta el a katonaságot, amelyet ezért hadtápvonalon keresztül kellett élelmezni. A gabona-termesztésre alkalmas területek északi határa jóval délebbre, éppen a Stanegate vonalában húzódott.³⁶ Nem véletlen tehát, hogy erre a földrajzi szélességre vonták vissza később a csapatokat, és Hadrianus fala is ebben a zónában épült meg, alig valamivel északabbra a Stanegate futásától, a Solway-öböl és a Tyne folyó torkolata között, ahol valamelyest összeszűkül a sziget. Az összegyűlt konzekvenciák és a helyzet változtatlansága³⁷ ellenére Antoninus, majd Septimius Severus újfent

kiterjesztette Róma északi határát a skóciai Lowlands területére, előbbi a „jó császár” sztereotípiát kényszerítő szükségének engedve, utóbbi pedig a személyes dicsvágy mellett azért is, hogy fiai „a római fényűzésből és életmódból elvonva, a fegyelmezett katonaeletben kijózanodjanak”.³⁸ Mindkét akció nyilvánvaló pénzkidobás volt, propagandisztikus célra viszont szerfelett alkalmas.

A sikeres hódítás anatómiájának törvényszerűségei akkor is érvényben maradtak, amikor a római expanziót a birodalmon kívül élő, fejletlen népek érdeke kívánta volna meg. A társadalom és a gazdaság fejlettségi állapotának alacsony színvonalán ugyanis a helyi uralkodó elit együttműködési hajlandósága esetén is értelmetlenné tette bizonyos területek meghódítását. Appianus szemtanúja volt a „nyomorult és hasznavehetetlen barbár népek” követjárásának Antoninus Pius udvarában, akik „kérték, hadd lehessenek alattvalói, de a király (!) visszautasította őket, hiszen semmi haszna nem lett volna belőlük”.³⁹ A barbár népek annexiót követő társadalmi és gazdasági nivellálása, nevelése (*paideia*) és a katonai igazgatás fenntartása valóban vállalhatatlan költségeket rótt volna az államkincstárra, miközben a konszolidáció kezes eredményessége a beláthatatlanul távoli jövőbe veszett. Antoninus reálpolitikushoz méltó döntést hozott, amikor az annexió elvetésével és a *clientela*-viszony fenntartásával a leginkább költséghatékony megoldás mellett döntött. Marcus állítólagos provinciaalapítási törekvése, Marcomannia és Sarmatia létrehozása hasonló okok miatt tűnik egy háborúpárti katonai csoportosulás realitásokat nélkülöző tervének, mint reálpolitikai érvekkel megtámogatott hivatalos elképzelésnek.⁴⁰ A szarmata és szváb törzsek társadalmi és gazdasági fejlettségi szintje messze elmaradt attól a minimumtól, amely értelmet adhatott volna egy ilyen nagy horderejű változást előidéző program beindításához. A szövetségi viszony fenntartásánál kedvezőbb megoldás továbbra sem kínálkozott, annak ellenére, hogy a birodalom határainak áthelyezése a Kárpátok szorosaihoz és hágóihoz stratégiai szempontból kívánatos lett volna. A Caesar korában még nyitott történelmi lehetőség azonban a Kárpát-medence Krisztus születését követő évtizedekben átalakuló etnikai viszonyai következtében már visszavonhatatlanul megszűnt.⁴¹

Appianus története az expanzió hadrianusi önkorlátozásának okait is megvilágítja: a császár számára minden irányban bezárult a tartós sikerrel kecsegtető terjeszkedés útja. Hadrianus Britanniában szerzett babérokkal olcsó népszerűséget vásárolhatott volna, ehelyett belátta, hogy a fejletlen társadalmak és értéktelen területek nem kínálnak tényleges perspektívát. Nem maradt üdvözítőbb megoldás, mint a kivárás, a szomszédos népek természetes, bár lassú fejlődésébe vetett hit. Elvégre a birodalom örökkévalónak hirdette magát, az *orbis terrarum* egyesítésének pedig nem volt határídeje.

A császárkori expanzió sikere számos faktor függvénye volt. Keleten a kulturális elkötelezettség szabta meg a két egymással szemben álló birodalom számára a kereteket, a nyugati területeken a hódítást megelőző állapotok: a gazdasági fejlettség és társadalmi szervezethez viszonyított szintje, illetve a földrajzi adottságok. A Földközi-tenger partvidékétől távolodva a római közigazgatás és társadalmi struktúra kialakítása, a kulturális asszimiláció egyre több időt vett igénybe, ami az expanzió lassulásához vezetett. Ahol a gazdaság és társadalom fejlettségi szintje már elégtelennek bizonyult az asszimiláció előmozdításához,

az adminisztrációt és a hadsereget kiszolgáló infrastruktúra kiépítéséhez, ott csupán mulékony katonai megszállásról lehet beszélni, amelyből nem szökkenhetett szárba a továbblépés lehetősége.

A defenzívába szorított birodalom

A 3. század közepére a birodalom krízisbe került. Perzsa, frank, alamann, iutung, szváb csapatok kalandoztak a birodalom belsejében. I. Saphuhr Antiochiáig, a frankok Tarracóig, az alamannok kis híján Rómaig nyomultak előre. Az új hazát kereső gótok a Fekete-tenger felől támadták Kis-Ázsiát. Az eleve kis létszámú és döntően nehézsúlyoságon alapuló, statikus római hadsereg a többfrontos hadviselésre tökéletesen alkalmatlannak bizonyult. Érthető módon, hiszen jó ideje nem honvédelemre, hanem a római hadvezetés által kezdeményezett és gondosan előkészített, kiválasztott célterületek ellen irányuló offenzívára kondicionáltak. A birodalom belsejében fosztogató csapatok állandósuló üldözése revideálta a lineáris csapathelyezés helyességét, és a hadsereg mobilitásának drasztikus növeléséhez, a lovasság szerepének felértékeléséhez vezetett. A Valerianus perzsa fogságba esése (260) után egyeduralkodóvá előlépő Gallienus császár hadügyi reformjainak kibontakozását trónkövetelők sora hátráltatta, a 261. évben csak keleten tizenegy önjelölt császár lépett fel a legitim uralkodóval szemben, nem számítva a több római provinciát uralma alá hajtó palmyrai szakadárállam uralkodóját, Zenobiát.⁴² Nyugaton hasonló helyzet állt elő, a rövid életű uzurpátorok mellett fellépő germaniai helytartó, Postumus megalapította a galliai szakadár császárságot. 260 körül átszakadt a „Vordererlimes”, amelyben Postumus külpolitikájának szerepe még nem teljesen tisztázott.⁴³ Tényszerűen annyi állapítható meg, hogy az Antoninus által kijelölt határvonal összeomlott, és a birodalom számára ezzel elvesztek a Rajna jobb partján fekvő, illetve a Dunától északra, az Iller folyótól nyugatra és az Argentól északra eső területek. Az új, úgynevezett Duna–Iller–Rajna-határvonal véglegesítését hagyományosan Probus császárnak tulajdonítja a kutatás, bár az sem kizárt, hogy erre csak a tetrarchia időszakában került sor.⁴⁴ Akárhogyan is, az új védvonal kiépítését követően a Brigantium–Cambodunum (Cambidanum) közötti rövid meseteres szakasz kivételével a kontinentális Európa birodalmi határa az Északi-tengertől a Fekete-tengerig folyamivá vált, miután Aurelianus még 271-ben feladta Daciát, és a csapatokat az Al-Duna mögé vonta vissza. Aurelianus Dacia elvesztését később a szakadárállamok felszámolásával ellensúlyozta. Mindent egybevetve a Gallienus kori már-már kilátástalan helyzethez képest a lehetséges területi veszteségeket évtizedek erőfeszítésével sikerült minimalizálni.

A Gallienus által megindított és I. Constantinus által lezáró nagy ívű hadügyi reform egyéb változások mellett a határzóna képét is átalakította. Kialakult a mélységben tagolt védelmi rendszer, amelyet legkiválóbban Valeria és Pannonia II, illetve szarmata barbaricum előterük szemléltet: a Duna két partján húzódó erődláncolat túl, a szövetséges szarmata szállásterület körül többszörös földsánc-árok rendszer figyelmeztette a vandál és gót törzseket Róma érdekövezetének határára. A Duna jobb part erődláncolata mögött belső erődök biztosí-

tották az ellátmányt az állandó helyőrséggel rendelkező határ menti csapatok (*riparienses*) és adott esetben a tartományba vezényelt mozgó hadsereg (*comitatenses*) számára. A nagyobb harcászati értéket képviselő, a birodalom belső területeinek erősített városaiban állomásozó *comitatenses* csapatok jelentették az utolsó, ha nem is szó szerinti védvonalat.

A védelmi szempontok felülkerekedésével a határ menti táborok építészete is jelentősen átalakult. A kőfallal, esetenként befelé ugró kaputornyokkal, ritkábban oldal- vagy saroktoronyokkal megerősített, állandó szálláshelynek szánt korai táboroknak alkalmazkodniuk kellett a fenyegető ostromállapothoz. A kőfalak vastagsága ekkortól akár a 4 métert is elérhette. A kapu-, oldal- és saroktoronyok az ostromlók tűz alá vétele érdekében immár előreugrottak az erődfalból, alaprajzuk korszakonként változott.⁴⁵ A korábbi négy kapuból kettőt vagy hármat elfalaztak.

A határok megerősítése I. Valentinianus és Valens alatt, a 367–375 közötti időszakban érte el tetőfokát. Az uralkodó testvérpár külpolitikai kurzusa kilépett a Constantinus-dinasztia szövetségi politikájának medréből, bezárkózásra, a Róma szomszédságában élő barbárok és a birodalmi lakosság közötti gazdasági és jogi kapcsolatok elsorvasztására törekedett. A markáns elhatárolódásra irányuló politika leglátványosabb kifejeződése a határvonal mentén kiépített, minden korábbinál sűrűbb erődláncolat volt. A tartós védelem biztosításához szükségessé vált a régi építmények rendbehozatala, az őrtoronyláncolat sűrítése és nagyobb méretű, komplex feladatok ellátására is alkalmas kiserődök építése a határfolyók birodalmi, olykor barbaricum partjának stratégiai fontosságú pontjain. A Valentinianus-kor a régiek mellé új, központilag meghatározott paraméterek szerint építendő kiserőd típusok bevezetését is hozta. Ilyenek a jól ismert kikötőerődök vagy a kerítőfallal és széles árokkal védett úgynevezett Budakalász-típusú *burgusok*.⁴⁶

A 365 és 378 közötti időszakból több mint száz újonnan épített erőd ismert a teljes birodalom határterületéről, amelyeknek zömét a különféle típusú *burgusok* teszik ki, és a folyamatos feltárásoknak köszönhetően a katonai objektumok száma egyre csak nő. A szűkebben datálható létesítmények azt mutatják, hogy az erősítési program legintenzívebb szakasza a 368 és 372 közötti időszakban zajlott,⁴⁷ Valentinianus haláláig pedig teljesen lezárult.⁴⁸ Az újfajta külpolitikai kurzus elérte kitzűzött célját: elmergesítette, majd elsorvasztotta a római–germán kapcsolatokat, azonban az erődépítési program monumentalitása dacára sem tudta helyettesíteni a birodalom előterében húzódozó szövetségi ütközőzónát, amelynek tudatos erodálása a hunok közeledtével végzetesnek bizonyult.

Alig fél évvel bátyja halálát követően Valens engedélyezte Fritigernnek, hogy terving (Cassiodorus által később vizigótnak nevezett) népével a fáradságosan kiépített védvonal mögött, Thrákiában telepedjen le.⁴⁹ A római hatóságok által felbőszített, asszimilációra amúgy sem fogékony tervingek az 5. század elején már Itáliát támadták, majd Róma 410. évi kifosztása után benyomultak Dél-Galliába. Talán a rajnai határ végső összeomlása után (406. december 31.) Észak-Galliában kibontakozó függetlenedési törekvések továbbterjedésének megakadályozása miatt, vagy azért, hogy a gótokat kiszorítsa⁵⁰ a Mediterráneumból, Flavius Constantius *magister militum*, a későbbi III. Constantius 418-ban *foedus* keretében letelepítette

10. kép. Gallienus (253–268) mellszobra.
Musei Capitolini, Roma

a tervingeket a Liger (Loire) folyótól délre fekvő Aquitania II provinciában és a szomszédos tartományok, Novempopulania és Narbonensis I határos területein. Utóbbival együtt került barbár uralom alá Tolosa, a leendő gót királyság (kora középkori nevén: Regnum Tolosanum) központja.⁵¹ Bő egy évtizeddel azt követően, hogy a jogi értelemben *foederati* státuszú tervingek Rómával szemben rendszerint ellenségesen fellépő állama létrejött, a rajnai határ átszakadását követően Hispaniáig előrenyomuló és ott szövetségesként letelepített (411) *hasdingi* vandálok és alánok királya, Geiserich népével együtt áthajózott Észak-Afrikába, ahol fegyverrel kikényszerített szerződések révén hazát szerzett (429). Néhány sikertelen felszabadítási kísérletet követően a birodalom területén létrejövő első, szuverén barbár állam *de facto* elismerést nyert (442).⁵² Romulus Augustulus lemondása (476) és az utolsó nyugati császár, Iulius Nepos halála (480) csupán záróakkordját jelentette annak a Fritigern népének recepciójától számított egy évszázados folyamatnak, amely során a nyugatrómai *imperium* teljes területe barbár utódállamokra hullott szét. A római álla-

miságot még közel ezer éven át fenntartó bizánci birodalmat, végnapjaiban már csak mint az Oszmán Birodalom európai és ázsiai területei közé ékelődő kicsiny enklávé, 1453. május 29-én II. Mehmed szultán számolta fel.

* * *

A történelem minden birodalma az összeomlás pillanatáig örökkévalónak hirdette magát. A hivatalos propaganda Ró-

mában sem vett tudomást a térbeli végtelenség és az időtlenség abszurdításáról. Mire a nyugatrómai birodalom fizikailag megsemmisült, az *imperium sine fine* iuppiteri jóslata a teljes görög-római pantheonnal együtt kikopott a történelemből. Ugyanakkor a birodalom súlyos kulturális öröksége révén, ha virtuális értelemben is, napjainkig továbbél, így a vergiliusi Iuppiter-prófécia időtlenségre tett utalása végső soron mégis igaznak bizonyult.

Jegyzetek

- 1 Vergilius: *Aeneis* I. 279; vö. Ovidius: *Fasti* II. 684.
- 2 Plutarchos: *Moralia* 207D.
- 3 Augustus gyűűire: Plinius: *Naturalis historia* XXXVII. 10; Suetonius: *Augustus* 50; Cassius Dio: *Rhómaiké historia* LI. 3. 6. Vö. Gross 1963, 89–91.
- 4 A folyamatot részletesen ismerteti Williams 2012, 351–361 (Appendix 2).
- 5 Suetonius: *Augustus* 23.
- 6 Tacitus: *Annales* I. 11. 4; vö. Cassius Dio: *Rhómaiké historia* LVI. 33. 5.
- 7 Lehmann 1995, 123–141.
- 8 A szakirodalmi hivatkozásokra lásd Zecchini 2010, 158, 9. jegyzet.
- 9 Whittaker 2000, 297–298.
- 10 Bertrand–Rémy 2000, 255.
- 11 Whittaker 2000, 310.
- 12 Dillemann 1962, 197; Angeli Bertinelli 1976, 3–45; Kennedy 1987, 57–66.
- 13 A *limes* értelmezésére: Isaac 1988, 125–147; Drijvers 2011, 13–29.
- 14 A sajátos térfelfogás a municipális territóriumok felosztásának birodalmi léptékű adaptációja. A városok territóriumának határán (*finis*) belül a kimért és azokat kívülről védő osztatlan földek (*extra clusa*) között még egy adminisztratív jellegű határ is húzódott. A birodalom határövezetében ez utóbbinak feleltethető meg a katonai demarkációs vonal (*limes*), amely bár a római közigazgatás és jogrend alatt álló területeket fogta közre, sosem nevezték Róma tényleges határának (*finis imperii*). A „külső” határ, a *finis* a közigazgatási és vámhatáron jócskán túlterjedt. A birodalom tényleges kerületét a római diplomácia akciórádiuszának katonai határvonaltól mért távolsága határozta meg.
- 15 Mackensen 1990, 485–497.
- 16 Sommer 1999, 177–178, 191.
- 17 Hodgson 2000, 11–22. Kevésbé kategorikus, de ugyanerre a következtetésre jut Hodgson 2009, 13–15.
- 18 Fulford 2000, 563.
- 19 Schallmayer 2005, 802.
- 20 Visy 2003, 211.
- 21 Talán Domitianus nevéhez kapcsolható az utolsó, Pannonia belsejében állomásozó legio, a XIII Gemina vindobonai áthelyezése is: Mosser 2005, 128–134; Wolff 2000, 203–204.
- 22 Schallmayer 2005, 803. A harcászati jelentőség fölé helyezett gazdasági aspektust vetíti ki különös módon a 4. századi határookra is Arce 2001, 8–9.
- 23 A feliratsorozatra: Kovács 2008, 125–138.
- 24 Schallmayer 2005, 803–804.
- 25 Scriptorum Historiae Augustae: *vita Hadriani* X. 2–11. 1; vö. Cassius Dio: *Rhómaiké historia* LXIX. 9. 1–6.
- 26 Scriptorum Historiae Augustae: *vita Hadriani* 12. 6; Vö. Whittaker 2000, 314; Baatz 2004, 57.
- 27 Whittaker 2000, 299; Hanson 2002, 27.
- 28 A historiográfiára: Herrero Martinez 2006, 55–66.
- 29 Luttwak 1976; elemzi: Whittaker 2004, 28–49.
- 30 Mann 1979, 175–183.
- 31 Összefoglalóan: Whittaker 2000, 311–317; Hanson 2002, 25–34.
- 32 Szabó 2005, 3–9.
- 33 Ammianus Marcellinus: *Res gestae* XXV. 1, 3, 6.
- 34 Strabón: *Geógraphika* II. 5. 8 (C 116); IV. 5. 3 (C 201).
- 35 Birley 2005, 84, 70. jegyzet.
- 36 Whittaker 2000, 315–316.
- 37 Appianos: *Rhómaiké historia*, Praefatio 5. 18.
- 38 Héródianos: *Tés meta Markon* III. 14. 2 (Kovács P. ford.).
- 39 Appianos: *Rhómaiké historia*, Praefatio 7. 26 (Németh Gy. ford.). Az önkéntes alávetés ebben az esetben annexiót jelent: De Ste. Croix 1981, 511; Kovács 2005, 231.
- 40 Erre legutóbb: Kovács 2005, 228–232.
- 41 Tervezett hadjáratára: Plutarchos: *Caesar* 58, 6–7; Cassius Dio: *Rhómaiké historia* XLIII. 14. 6, XLIII. 21. 2; Ovidius: *Ars amatoria* I. 171.
- 42 Le Bohec 2004, 11.
- 43 Sommer 1999, 191; Mackensen 1999, 201, 9. jegyzet.
- 44 A Probus kori hivatkozás alapjai: Scriptorum Historiae Augustae: *vita Probi* 20. 2; Wagner 1956/1957, 224, no. 30, Taf. 12.30; az értelmezésre: Mackensen 1999, 203–222.
- 45 Tóth 2009, 137–158; vö. Kovács 2001, 141–168.
- 46 Kikötőerődök: Mráv 2009, 51–69; Budakalász típusú *burgusok*: Budai Balogh 2011, 91, 61–62. jegyzet.
- 47 Lenski 2002, 375–379, fig. 22.
- 48 Lenski 2002, 209, 11. jegyzet; 376; 379, 15. jegyzet.
- 49 De Ste. Croix 1981, 514, no. 19(b); Wolfram 1988, 117–131; Lenski 2002, 321–325.
- 50 Burns 1992, 362–373; Scharf 1992, 374–384.
- 51 Wolfram 1988, 172–181.
- 52 Cameron 1993, 37; Liebeschuetz 2003, 55–83.

Bibliográfia

- Angeli Bertinelli, M. G. 1976. „I romani oltre l’Eufrate nel II secolo d.C. (le province di Assiria, di Mesopotamia e di Osroene)”: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. 9. 1. Berlin – New York, 3–45.
- Arce, J. 2001. „Frontiers of the Late Roman Empire: Perceptions and Realities”: Pohl, W. et al. (szerk.): *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*. Leiden–Boston, 5–13.
- Baatz, D. 2004. „Die überwachte Grenzlinie. Quellen zur Funktion des Obergermanisch-Raetischen Limes”: Schallmayer, E. (szerk.): *Limes imperii Romani. Beiträge zum Fachkolloquium „Weltkulturerbe Limes”, November 2001 in Lich-Arnsburg*. Saalburg-Schriften 6. Bad Homburg, 55–66.
- Bertrand, F. – Rémy, B. 2000. „Legio XII Fulminata”: Le Bohec, Y. – Wolff, C. (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes*

- du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998). Tome I. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines nouv. sér. no. 20. Lyon, 253–257.
- Birley, A. R. 2005. *The Roman Government of Britain*. Oxford.
- Budai Balogh T. 2011. „Az utolsó kísérlet. I. Valentinianus és a birodalom határvédelme”: *Ókor* 10/1, 85–97.
- Burns, V. 1992. „The Visigothic Settlement in Aquitania: Imperial Motives”: *Historia* 41, 362–373.
- Cameron, A. 1993. *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–600*. London.
- Creighton, J. D. – Wilson, R. J. A. (szerk.) 1999. *Roman Germany. Studies in Cultural Interaction*. Journal of Roman Archaeology Suppl. Ser. no. 32. Portsmouth, RI.
- De Ste. Croix, G. E. M. 1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. Ithaca.
- Dillemann, L. 1962. *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents*. Paris.
- Drijvers, J. W. 2011. „The Limits of Empire in the Res Gestae of Ammianus Marcellinus”: Hekster, O. – Kaizer, T. (szerk.): *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*. Leiden, 13–29.
- Fulford, M. 2000. „Britain”: Bowman, A. et al. (szerk.): *The Cambridge Ancient History. Vol. XI. The High Empire, A. D. 70–192*. Cambridge², 559–576.
- Gross, H. W. 1963. „Istinsky, H. U.: Die Siegel des Kaisers Augustus: ein Kapitel zur Geschichte und Symbolik des antiken Herrschersiegels. Baden-Baden, 1962”: *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 215, 84–92.
- Hanson, W. S. 2002. „Why Did the Roman Empire Cease to Expand?": Freeman, Ph. et al. (szerk.): *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (12–14 September 2000)*. Vol. I. British Archaeological Reports, International Series 1084 (I). Oxford, 25–34.
- Herrero Martinez, C. 2006. „Limes Romanus: Modern Historiography about the Roman Frontier”: Klusáková, L. – Ellis, S. G. (szerk.): *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area*. Pisa, 55–66.
- Hodgson, N. 2000. „The Stanegate: a Frontier Rehabilitated”: *Britannia* 31, 11–22.
- Hodgson, N. 2009. „Pre-Hadrianic Military Installations and the Question of the ‘Stanegate Frontier’”: Symonds, M. F. A. – Mason, D. J. P. (szerk.): *Frontiers of Knowledge. A Research Framework for Hadrian's Wall, Part of the Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site. Vol. I.: Resource Assessment*. Durham, 13–15.
- Isaac, B. 1988. „The Meaning of the Terms *limes* and *limitanei*”: *Journal of Roman Studies* 78, 125–147.
- Kennedy, D. L. 1987. „The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period”: *Antichthon. Journal of the Australian Society for Classical Studies* 21, 57–66.
- Kovács P. 2001. „Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában”: *Antik Tanulmányok* 45, 141–168.
- Kovács P. 2005. *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. Pécs.
- Kovács P. 2008. „Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia”: *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 6, 125–138.
- Le Bohec, Y. 2004. „Les aspects militaires de la crise du IIIe siècle”: Le Bohec, Y. – Wolff, C. (szerk.): *L'Armée Romaine de Dioclétien à Valentinien Ier*. Actes du Congrès de Lyon (12–14 septembre 2002), Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines nouv. sér. no. 26, Lyon, 9–27.
- Lehmann, G. A. 1995. „Das Ende der römischen Herrschaft über das »westelbische« Germanien: Von der Varus-Katastrophe zur Abberufung des Germanicus Caesar 16/7 n. Chr.”: Wiegels, R. – Woessler, W. (szerk.): *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn, 123–141.
- Lenski, N. 2002. *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century AD*. Berkeley.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 2003. „Gens into regnum: the Vandals”: Goetz, H-W. et al. (szerk.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. The Transformation of the Roman World 13. Leiden–Boston, 55–83.
- Luttwak, E. N. 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire*. Baltimore–London.
- Mackensen, M. 1990. „Frühkaiserzeitliche Kleinkastelle bei Nersingen und Burlafingen an der oberen Donau”: Vetter, H. – Kandler, M. (szerk.): *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. Der Römische Limes in Österreich Heft 36/1. Wien, 485–497.
- Mackensen, M. 1999. „Late Roman Fortifications and Building Programmes in the Province of Raetia: the Evidence of Recent Excavations and Some New Reflections”: Creighton–Wilson 1999, 199–244.
- Mann, J. C. 1979. „Power, Force and the Frontiers of the Empire”: *Journal of Roman Studies* 69, 175–183.
- Mosser, M. 2005. „Die römischen Truppen in Vindobona”: *Fundort Wien* 8, 126–153.
- Mráv Zs. 2009. „A Valeria ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keltezéséhez”: Gaál A. (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd, 51–69.
- Schallmayer, E. 2005. „Zur Frage der Palisade am Obergermanisch-Raetischen Limes im 3. Jahrhundert n. Chr.”: Visy Zs. (szerk.): *LIMES XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs, 801–813.
- Scharf, R. 1992. „Der spanische Kaiser Maximus und die Ansiedlung der Westgoten in Aquitanien”: *Historia* 41, 374–384.
- Sommer, C. S. 1999. „From Conquered Territory to Roman Province: Recent Discoveries and Debate on the Roman Occupation of SW Germany”: Creighton–Wilson 1999, 161–198.
- Szabó, M. 2005. „A kelták városai”: *Ókor* 4/4, 3–9.
- Tóth E. 2009. „A dunántúli késő római katonai építkezésekről”: Tóth E.: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár, 137–158.
- Visy Zs. 2003. „Erődítmények”: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 209–213.
- Wagner, F. 1956/1957. „Neue Inschriften aus Raetien”: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 37/38, 215–264.
- Whittaker, C. R. 2000. „Frontiers”: Bowman, A. et al. (szerk.): *The Cambridge Ancient History. Vol. XI. The High Empire, A. D. 70–192*. Cambridge², 293–319.
- Whittaker, C. R. 2004. „Grand Strategy or just a Grand Debate?": Whittaker, C. R.: *Rome and Its Frontiers: the Dynamics of Empire*. London, 28–49.
- Williams, T. B. 2012. *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering*. Supplements to Novum Testamentum 145. Leiden.
- Wolff, Ch. 2000. „La legio XIII Gemina au Ier siècle”: Le Bohec, Y. – Wolff, C. (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (12–14 septembre 1998) Tome I*. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines nouv. sér. no. 20. Lyon, 203–204.
- Wolfram, H. 1988. *History of the Goths*. Berkeley – Los Angeles.
- Zecchini, G. 2010. „Il ruolo dei soldati nella mancata conquista della Germania”: *Hormos. Ricerche di Storia Antica* n. s. 2, 157–163.

Dejcsics Konrád (1980) bencés szerzetes, klasszika-filológus, gimnáziumi tanár. Kutatási területe a narratológia és késő ókori elbeszélő szövegek.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Szent Jeromos korának irodalmi körforgása: bepillantás a szerzeteséletrajzok segítségével* (2010/3).

„Megerszerette ezt a lakóhelyet...”

Fokalizáció és határátlépés Jeromos *Vita Pauli* című szerzeteséletrajzában

Dejcsics Konrád

1.

Szent Jeromos egyházatya, aki elterjedt latin nyelvű bibliafordítása mellett a nyugati szerzetesség terjesztésében betöltött szerepe miatt is híressé vált, pályájának kezdetén, a 370-es évek második felében Antiochiában megírta a *Vita Pauli*, *Szent Pálnak, az első remetének életét*.¹ Ez az elbeszélő munka műfaját tekintve vegyíti az antik vitairat és életrajz vonásait.² Szemmel láthatóan „tudományos” komolyságú vitát folytat irodalmi előzményével, Athanasios 360 körül keletkezett, és legkésőbb 374-ben irodalmi igénnyel latinra fordított *Vita Antonijával*,³ s utóbbival szembehelyezkedve amellet érvel, hogy az első szerzetes a thébai sivatagban Pál, nem pedig Antal volt: „[E]gy bizonyos thébai Pál volt ennek az életformának [ti. a monachizmusnak], ha nem is az elnevezésének, a kezdeményezője” (VP 1).

A *Vita Pauli* központi szakasza Pál életének kezdetéről és végéről számol be, s az elbeszélő szakaszokban narratív bizonyítását adja a prológusban diszkurzív módon megfogalmazott fenti tételmondatának. A narratív érvelés vezérfonala a következő: Antal, akiben az a téves gondolat támadt, hogy ő „az egyetlen tökéletes szerzetes, aki a sivatagban él” (VP 7), életének kilencvenedik évében a sivatag mélyébe vezető utazásra kényszerül, hogy annak végén találkozzon a nála öregebb és szentebb életet folytató Pállal. Saját hiúságának teréből el kell jutnia abba a térbe, amelyet Pál különlegessége megszentelt. Küldetése az lesz, hogy találkozzon az öreggel, majd – mint a fejleményekből kiderül számára – szolgáljon neki: eltemesse őt. Útja során feltáru előtte a sivatag (Pál jelenléte miatt szent) terének faunája. Találkozik egy hippokentaurosszal (VP 7), egy karvalyorrú, szarvat viselő, kecskelábú faunnal (VP 8), útba igazítja egy anyafarkas, míg végül rá nem talál Pál barlangjára (VP 9). A két szerzetes találkozása a barlangban nem tart sokáig, egy rövid beszélgetést, imádságot és étkezést követően útjuk ismét elválik egymástól. Pál hazaküldi Antalt, hogy kiválasztott temetési kellékét, Athanasios püspök (Antal életrajzírója) köpenyét elhozza neki, s mire visszaér, már ténylegesen Pál temetését kell elvégeznie. E temetésben Antal mellett két megszelídült oroszlán is lerója a végtisztességet az első szerzetesatya előtt.

Az összefoglalásból kitűnik, hogy az elbeszélő történet középpontját Pál és Antal barlangbeli találkozása alkotja (VP 9–12), amelyet keretez Antal kétszeri útja saját lakóhelye és Pál barlangja között (VP 7–8; 13–15). Ám nem pusztán a két utazás szimmetrikus elhelyezkedése erősíti meg ezt a tengely-szerepet, hanem emellett tanúskodnak a narratív távolság viszonyai – azaz a beszéd narrációbeli megjelenítési módjainak eloszlása – is.⁴ Jóllehet az elbeszélő több helyen beszámol két-két szereplő kommunikációs próbálkozásáról, a beszédidézési módok legmimetikusabb változata, az *egyenes beszéd* hosszabb lélegzetvételű dialógus formájában csakis Antal és Pál párbeszédében szerepel a VP 9 második felében. Minden egyéb esetben, ahol valamely szereplő megnyilatkozásáról tudósít az elbeszélő, több beszédidézési mód együttes alkalmazásával (például függő és egyenes beszéd, vagy narrativizált és egyenes beszéd vegyítésével) találkozunk.⁵

Antal és Pál találkozására, a *Vita Pauli* elbeszélésének e központi mozzanatára Pál barlangjában kerül sor. Amikorra Antal eléri ezt a helyet, már hosszú és kalandos utazás van a háta mögött. Nem pusztán arról van szó, hogy Pál sivatagjába és otthonába hatolt be saját sivatagját hátra hagyva, hanem arról is, hogy utazása végére gögjétől,

saját szerzetesi elsőbbségére vonatkozó meggyőződésétől is megszabadult. Ahogy a barlanghoz való megérkezés, úgy ez a megszabadulás is fokozatosan ment végbe, szakaszait az egyes sivatagi teremtményekkel való találkozás, mondhatni megküzdés jelölte ki. Antal ilyen módon határátlépő szereplő: két sivatag, két szerzetesi alázat, két szemantikai tér közötti váltás jellemzi. Ebben a folyamatban érthető módon különleges szerep jut a határátlépés utolsó szakaszának, Pál barlangjába való belépésének (VP 9):

Antal szemmel tartotta az állatot [ti. az anyafarkast], és egy barlang közelébe érkezett, ahol a vadállat eltűnt. Megpróbált benézni. Bár a kíváncsiság nagyon fúrta az oldalát, a nagy sötétség miatt semmit sem látott. Azonban ahogy a Szentírás mondja, „a tökéletes szeretet elűzi a félelmet”, óvatosan lépve, visszafojtott lélegzettel belépett a barlangba, mint egy ügyes felderítő, és szép lassan előrehaladva, gyakran meg-megállt, és fülét hegyezve hallgatózott. Végül a borzalmas vak sötétségben, messzi távolban valamiféle fényt pillantott meg, és sóvárogva kezdett sietni feléje, de egy kőben megbotlott, nagy zajt csapott. A zaj hallatára boldog Pál becsukta és elrekeszette ajtaját, amely mindaddig nyitva állt.

A belépés dinamikus mozzanatának elbeszélésével párhuzamosan az elbeszélő felépíti azt a statikus teret is, ahol az esemény végbemeget. A barlang jellemzői az események elmondása során állnak össze az olvasóban egységes alakká. Félelmetes hely jelenik meg előttünk, *locus horribilis*, hosszan a sötétségbe nyúló, kongó, borzalmas folyosó, amelynek végén alig pislákol valami fény.

Érdekes módon a *Vita Pauli* az elbeszélés egy korábbi helyén már bemutatta ugyanezt a helyet, ugyanezt a barlangot. Az 5. fejezetben, ahol Pál szerzeteséletének kezdetéről esik szó, a narrátor beszámol arról, miként fedezte fel az ifjú szerzetes későbbi életének színhelyét. Itt ezt olvassuk:

[V]égül egy sziklás hegyhez érkezett. Ennek lábánál egy nem túl nagy barlangra akadt: bejáratát sziklatömb zárta el. Minthogy az emberben él a vágy, hogy a rejtett dolgokat megismerje, elhengerítette a követ, és kíváncsian kémlelve belül egy nagy előcsarnokot pillantott meg, mely felülről nyitva állt a szabad ég felé, ám egy vén pálmafa védte terebélyes ágaival. Tövénél egy kristálytisza forrás tört fel a földből, de vizét, alighogy kibukkant, parányi nyíláson át ismét elnyelte ugyanaz a föld, amely felszínre hozta.

Mintha nem is ugyanarról a barlangról volna szó. Ennek a helynek legjellemzőbb része az ég felé nyitott, tágas, napsütötte előcsarnok, amelyet egy pálmafa borít árnyékba, s ahol forrás tör fel a földből. Bemutatásában egy antik irodalmi toposzra, a kies helyre (*locus amoenus*) ismerünk.⁶ A barlang 9. fejezetben látott szűk csatornájáról a bepillantás során szinte szó sem esik.⁷ Nem csoda, hogy Pál nem tud ellenállni a hely vonzásának: „[M]egeresette ezt a – mintegy Istenről neki adott – lakóhelyet. Itt töltötte egész életét imádkozva, egyedül”⁸ (VP 6).

Mi a különbség oka? Miért van az, hogy ugyanaz az elbeszélő ugyanazt a helyet két eltérő módon – egyszer *locus horribilis*nek, egyszer ellenállhatatlan *locus amoenus*nak látta?

A választ a perspektívában találjuk, abban, hogy ugyanazt a teret a 9. fejezetben Pál, az 5. fejezetben pedig Antal érzékelésének moduszából látjuk. Pál számára a hely kies, Antal számára félelmetes, s ennek megfelelően teremt meg az elbeszélő. Ez az a jelenség, amelyet a francia strukturalista irodalomelmélet jelentős teoretikusa, Gérard Genette a *belső fokalizáció* terminussal illetett.

2.

A fokalizáció Genette szerint nem más, mint a narratív információ szabályozásának egyik módja.⁹ Az elbeszélő instancía (Genette-nél: a *hang*) kiválaszthat egy vagy több szereplőt, amelyeknek látószögét a narráció egy szakaszán a magáévá teszi.¹⁰ Az elbeszélő közvetítette információnak és egy szereplő lehetséges érzékelésének egymáshoz való viszonyát Genette három típussal: a *zéró* (vagy *null*-)fokalizáció, a *belső*, valamint a *külső fokalizáció* fogalmával írja le. A klasszikus elbeszélések moduszát, amelyben a narratív instancía a szereplőhöz képest többszörrel rendelkezik, s tudását vagy rálátását a narráció során nem korlátozza, *zéró fokalizációnak* nevezi. Ez a perspektíva határozza meg a *Vita Pauli* legnagyobb részét. Amikor viszont az elbeszélő egy vagy több szereplő nézőpontjából néz rá a narráció egy bizonyos szeletében a világra, s közvetíti azt, Genette *belső fokalizációról* beszél. Ez a helyzet tehát az 5. és a 9. fejezetből vett szakaszainkban.¹¹ A *Vita Pauli*ban a különlegesség abból fakad, hogy nem pusztán a fokális szereplő változik, akinek a nézőpontját a narrátor érvényesíti, hanem egyszersmind ugyanaz a hely a váltott perspektíva tárgya, a barlang. Azt is mondhatjuk, hogy az olvasó nem tudja meg, milyen volt valójában az a hely, ahol Pál élt, mert „objektíven” sosem, csakis a helybe szerelmes Pál, és a helytől borzadó Antal szemszögéből látja.

A szereplői perspektíva átvételét az elbeszélő mindkét helyen a szereplő valamely tevékenységéhez, a térbe való *belépés* dinamikus, illetőleg a tér *érezékelésének* statikus mozzanatához köti. Első szövegünkben, a VP 9-ben Antal a kíváncsiságtól vezetve lép be a barlangba, csak hogy *belépését* éppen a *látás* lehetetlensége nehezíti meg: „Megpróbált benézni. Bár a kíváncsiság nagyon fúrta az oldalát, a nagy sötétség miatt semmit sem látott. Azonban ahogy a Szentírás mondja, „a tökéletes szeretet elűzi a félelmet”, óvatosan lépve, visszafojtott lélegzettel belépett a barlangba.” (VP 9) A második idézett szöveghelyen Pálról azt olvassuk, hogy előbb a belépés szándékával (nem kevésbé a kíváncsiságtól vezetve) elmozdítja a barlangot lezáró követ, s ekkor tárul elé a lélegzetelállító látvány: „[V]égül egy sziklás hegyhez érkezett. [...] Minthogy az emberben él a vágy, hogy a rejtett dolgokat megismerje, elhengerítette a követ, és kíváncsian kémlelve belül egy nagy előcsarnokot pillantott meg [...]” (VP 5)

A szereplői perspektíva átvételével megváltoznak az elbeszélő történet idejének, valamint a narráció (pszeudo-)idejének belső viszonyai.¹² A zéró fokalizációs elbeszélés meghatározta tempóhoz képest a belső fokalizációs szakaszokban mindkét időt tekintve lassítást találunk.

Az Antal-szöveg (VP 9) esetében ez a lassítás az elbeszélő történet idejére jellemző. Antal belépésének elbeszélésekor a narrátor Antal szubjektív érzékelésében mutatja be mind a teret, mind a belépés idejét, s a barlangba lépés egy „külső” meg-

figyelő által dokumentálható idejéhez képest ezek kitágulnak és szinte végtelen hosszúságúvá nyúlnak. Az, ami Pálnak az 5. fejezetben egyetlen lépés, Antalnak a 9. fejezetben térben és időben hosszú folyamat: tapogatózás a sötétben, botorkálás, fény megpillantása a sötét folyosó végén. A belső fókuszáció ugyanakkor azzal éri el különleges esztétikai hatását, hogy erről az objektív, külső időről az olvasónak nem lesz tudomása, csak az a tér és idő létezik számára, amelyet Antal átél.

A Pál-szövegben (VP 5) a szövegszignálként működő „kíváncsián kémlelve” szókapcsolattól fogva a lassítás az elbeszélő idő és az elbeszélés pszeudo-idejének viszonyában jelenik meg. A „megpillantás” az elbeszélő történet szintjén egyetlen „pillanat” alatt végbemegy, míg a narrációban elbeszélése hosszadalmas. Ez a fajta lassítás azt tükrözi, ahogy a főhős mintegy végigpásztáz szemével a barlangon – az előcsarnok felső nyílásáról a palma tetejére, majd a palma tövére, végül a forrásra tekintve. Az elbeszélő pedig azt meséli el, amit Pál a saját érzékelési moduszában lát – s nem azt, ami a fiktív valóságban létezik. A lassítással párhuzamosan a leírt tér kitágul: az ilyen részletesen leírt hely eleve nem lehet szűk, ráadásul az elbeszélő elébe is megy benyomásunknak, amikor előrebocsátja: „egy nagy előcsarnokot pillantott meg”. Persze, amint láttuk, nem az elbeszélő világ fiktív valóságában (ez megismerhetetlen és egyben irreleváns), hanem Pál érzékelésmódja szerint nagy az előcsarnok.

Az elbeszélő idő és az elbeszélés idejének ez az együttes lassítása tehát a belső fókuszáció eredménye. Ha a fenti jelenet perspektívája zéró fókuszációs lenne, leíró szünet¹³ tartalmazná a barlang bemutatását leírás retorikai alakzatában, amíg a narráció – Pál explorálja a barlangot – megállna. Ehelyett a belső fókuszációban egymásra vetül a szereplői átélés és az elbeszélő leírás, és együttesen lassítják a narráció idejét.

A belső fókuszációs szakaszok végezetül sajátos esztétikai hatással bírnak: különösen erőteljes bennük a szöveg mimetikussága.¹⁴ Kiténtetettebb ez vonás az Antal-szövegrészben (VP 9), ahol a szereplő tapasztalási moduszának közvetítése olyan erős, hogy szubjektíven kitágítja mind a teret, mind az időt, s az olvasó ennek közvetlen részesévé válik. Genette narratológiai elméletében a mimetikusság eszköze a dialógus, más szóval *jelenet* is,¹⁵ amikor az elbeszélő idő és az elbeszélés ideje egybeesik, s a főszereplőket az elbeszélő minimális beavatkozásával, mintegy közvetlenül halljuk. Nem véletlen tehát, hogy a VP 9-ben leírt behatolás folytatásában Antal és Pál párbeszéde, a *Vita Pauli* egyetlen egyenes beszédben közölt dialógusa következik. A Pál-szövegben (VP 5), mint említettem, zéró fókuszáció esetén a tér bemutatása leíró szünet formájában volna lehetséges, amely ugyanakkor az elbeszélő erőteljes explikálódásával járna. Ehelyett a belső fókuszáció megoldja egyfelől a hely bemutatásának narratív feladatát, másfelől pedig a főszereplő érzékelésének előtérbe állításával háttérbe szorítja az elbeszélőt, az olvasót pedig közelebb juttatja az elbeszélő világ valóságosságának illúziójához.

3.

Ahhoz, hogy még világosabban érzékelhessük, miként működik a belső fókuszáció, érdemes egy futó pillantást vetnünk egy eddig még nem idézett szöveghelyre, amely épp

csak megemlíti Pál lakóhelyét – s ezúttal zéró fókuszációs perspektívából.

Miután Antal kényszerűen elbúcsúzott Páltól, visszatér saját sivatagjába, hogy magával hozza Athanasios köpenyét. Aztán ismét megteszi a háromnapos utat, amely Pálhoz vezet, ám útközben látomásban az öreg remete haláláról kell értesülnie. Még inkább igyekszik, s végül elér a sivatag mélyére (VP 15):

[B]elépve a barlangba, tüstént megpillantotta Pál élettelen testét: ott térdelt előtte, fölfelé tekintve, kezét az ég felé emelve. Először ő maga is imádkozni kezdett, mert azt hitte, hogy él Pál. Mivel azonban nem hallotta az imádkozó megszokott mormolását, sírva fakadt, mert megértette, hogy a szentnek még a porhüvelyé is Istent imádja ezzel a testtartással, Istent, akiért minden él.

Sem a kies kertből, sem a sötét, szülőcsatornaszerű folyosóból nem találunk már semmit, az elbeszélő csak a barlangot magát említi. A belépés mozzanata is futólag szerepel: két szóban elbeszélve, a latinban participiális mondatfűzessel (introgressus speluncam videt [...] corpus exanime), amely rögtön a következő leírásra – Pál holttestére és testtartására – irányítja az olvasó figyelmét. Bár a belépésről szóló elbeszélői tudósítást itt is az Antal érzékelt látványnak a bemutatása követi, ebben a szakaszban nem belső fókuszációval van dolgunk. Ezt az *exanime* jelző teljesen egyértelművé teszi, amely ebben az esetben „élettelen”-t, „holt”-at jelent.¹⁶ Az, hogy Pál imádkozó gesztusba merevült teste holt, csak az elbeszélő (és az olvasó) tudja, Antal ezzel ellentétesen cselekszik a következő pillanatban, a leírás tehát biztosan zéró fókuszációs. Antalnak e nyilvánvaló tényről ellentétes vélekedése és cselekvése sajátos ironia forrása.¹⁷ Ami az elbeszélő idő és a narráció idejének kapcsolatát illeti: amilyen rövid a belépés mozzanata, olyan rövid ideig tart a róla való tudósítás is, és ugyanez a helyzet a látás motívumával is. Végül azt is megállapíthatjuk, hogy a zéró fókuszációs szakaszra a dramatikus vs. narratív szembeállítás módzatai közül az utóbbi dominál, azaz az elbeszélői közvetítettség magas foka jellemző. A narrátor mindentudó, belelát az események összefüggéseibe (tudja, hogy Pál teste *élettelen*) és szereplője mozgatórugóiba (motiválja Antal cselekvését: azért kezd imádkozni, mert azt *hiszi*, hogy Pál eleven). Kitekint befogadójára is, hiszen teológiai olvasatot kínál fel neki Pál testtartását illetően, sőt feltételezhetően egy intertextuális kapcsolatot is felkínál („Istent, akiért minden él” – vö. Lk 20,38).

4.

Befejezésül egy kérdésre még választ kell adnunk. Van-e valami mélyebb szerkezeti vagy az elbeszélés belső összefüggésrendszeréből következő oka annak, hogy az Antal-szakaszban belső fókuszáció határozza meg a perspektívát, s hogy az elbeszélés ideje lelassul? Véleményem szerint van, mégpedig a mű eseményszerkezetéhez köthető. Láttuk már, hogy a *Vita Pauli* tere két térrészre, s ennek megfelelően két szemantikai tere, a Pál sivatagán kívüli világ profán, valamint a sivatag belső (Pál által reprezentált) szent terére bontható.¹⁸ A nem-szent teret Antal képviseli, aki feszültségbe kerül saját térfelével, ezért a másik térrész, a szent tere felé

indul. Az elbeszélő a két térrész közötti határátlépést¹⁹ két szakaszra bontja: az elsőben (VP 7–8) nagyobb testi távolságot kell leküzdenie, találkoznia kell az ellentétes térrészhez tartozó szereplőkkel, a hippokentaurosszal és a keresztény faunával, továbbá tisztáznia kell az ezekhez való viszonyát. A határátlépés második szakasza (VP 9–10) a Pál barlangjába való behatolást, valamint a Pállal való párbeszédet foglalja magába.²⁰ A mű Jurij Lotman-i értelemben vett „eseménye” éppen abban áll, hogy Antal a határ leküzdésével *eljut* Pálhoz. A leküzdést pedig különösen érzékelhetővé teszi a belső fokolizáció.

Antal találkozása a félig keresztény sivatagi lényekkel, majd hosszadalmas, félelmetes, de nem reménytelen áthaladása az első szerzetes lakóhelyéhez vezető barlangon saját

korrekciójának, lelki fejlődésének az útja. Ez az út oda vezet, hogy elismeri: nem ő, hanem Pál az első, tökéletes szerzetes: „Jaj nekem, bűnös vagyok, mert álnévként viselem a szerzetes nevet. Láttam Illést és Jánost a sivatagban, és valóban láttam Pált a paradicsomban” – kiált fel Páltól először hazatérve (VP 13). Útja egyszersmind a befogadó útja is, aki Antallal együtt haladva megbizonyosodik a prológusban olvasott vitaindító tételmondat igazságáról. Ez az olvasó aztán egy további határon is átkelhet: a szórakoztató-épületes művecskét elolvasva, illetve meghallgatva megküzdehet a szerzetességről alkotott előfel-tételezéseinek félig pogány, félig keresztény kettős lényével, áthaladhat a megismerés alagútján, míg végül feltáruhat előtte az új életforma üdítő forrása, árnyas és kies lakóhelye. És akár meg is szeretheti azt egy életre.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 75457 számú pályázat keretében készült.

- 1 A következőkben: VP. Magyarul: Szent Jeromos: „*Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*”. A keresztény életről, irodalomról és tudományról. Ford. Adamik Tamás. Budapest, 1991, 42–51. A magyar nyelvű idézeteket mindig innen veszem. Legkönnyebben hozzáférhető latin nyelvű szövegkiadása: *PL* 23, 17–30.
- 2 Fuhrmann 1977, 81.
- 3 A műfordítást Jeromos pártfogója és jó barátja, Antiochiai Evagrius készítette el. Vö. Rebenich 1992, 60–61. A *Vita Pauli* prológusa utal mind a görög eredetire, mind pedig a fordításra: „Mivel pedig Antalról már gondos munkák születtek görögül is, latinul is, úgy határozom, hogy röviden írok Pál életének elejéről és végéről (...)” (VP 1).
- 4 Arányukat tekintve a *Vita Pauli*ban szereplő beszédidézési módok viszonyai a következőképpen alakulnak: az önmagában álló *narratívizált beszédre* három példát találunk (VP 3; 11; 16), a vegyes módok között – egy másik beszédidézési módhoz szorosan kapcsolódva – szerepel még egy alkalommal (VP 16). A *függő beszéd* két helyen szerepel tisztán (VP 7; 15), vegyes módban öt ízben (VP 8 [két helyen]; VP 12; 13; 16). A *szabad függő beszédre* két példát találunk (VP 3; 9). *Egyenes beszéd* önállóan összesen nyolcszor szerepel (VP 7 [két helyen] 9 [két helyen]; 10; 11; 14; 16), vegyes formában pedig hét helyen (VP 8 [két helyen]; 11; 12; 13 [két helyen]; 16). Az egyes beszédidézési módok jellemzőihez és működéséhez lásd: Laird 1999, 84–101; McHale 2009.
- 5 Antal kapcsolata a sivatag lényével mindig megmarad a féloldali kommunikációs próbálkozás szintjén. A hippokentaurost megszólítja ugyan, de az gesztikulációval tud csak válaszolni kérdésére. A faunával létrejön valamiféle párbeszéd (valójában szót váltanak egymással, ám elbeszélnek egymás mellett), amelyet az elbeszélő függő és egyenes beszéd kombinációjával közöl. Antalnak csak kétba érkeztek nyílik lehetősége valódi párbeszédre egy hozzá méltó emberi társsal (VP 9) – még ha tartalmát tekintve ez inkább élcelődés is, mint igazi dialógus.
- 6 A *locus amoenus* leíró Robert Curtius definíciója: „Er ist [...] ein schöner, beschatteter Naturausschnitt. Sein Minimum an Ausstattung besteht aus einem Baum (oder mehreren Bäumen), einer Wiese und einem Quell oder Bach” (Curtius 1993 [1948], 202).
- 7 Ennek ellenére számos szövegszignál megerősíti azt, hogy a 9. és 5. fejezetben szereplő két hely azonos. A szomjazó anyafarkas nyilván az előcsarnok kristálytisza forrásvíze után kutat (VP 9), a közös étkezés kenyérét hozó holló a pálmafa ágán telepszik meg (VP 10), s a szerzetesek a „tisza forrás mellé” telepedve be-szélgetnek (VP 11), végül pedig a barlang explorációját mindkét esetben ugyanaz a kíváncsiság (*curiositas*) motiválja.
- 8 *Igitur adamato quasi a Deo sibi offerretur habitaculo, omnem ibidem in orationibus et solitudine duxit aetatem.*
- 9 Genette 2010 [1972], 118.
- 10 Genette 2010 [1972], 119. Genette narratológiáját mutatja be, és a fogalmak magyar megfelelőihez jól használható: Dobos 2002. A fokolizációhoz lásd még: Niederhoff 2009; Bal 1997; Hühn-Schmid–Schönert (szerk.) 2009; Szabó 2010.
- 11 Elemzésemben nem kerül elő, de a rendszer teljessége érdekében érdemes megemlítenünk a *külső fokolizációt* is. Ez a harmadik lehetséges észlelési mód, amelyben az elbeszélő instancia ismét korlátozza a közvetített információmennyiséget, ám úgy, hogy az eseményeket egyetlen szereplővel sem azonosítható pontból mutatja be, az azok tudattartalmához, belső világához való hozzáférés nélkül. Az elbeszélő kevesebb tudással rendelkezik, s ennek megfelelően kevesebből is tudósít, mint amiről a szereplőknek tudomásuk van.
- 12 Genette három külön fejezetben, az időrend, időtartam és gyakoriság címszavak alatt foglalkozik az elbeszélés idejének témakörével. Kiindulópontja az, hogy a Günther Müller által bevezetett hagyományos „elbeszélés ideje” vs. „elbeszélő idő” szembeállítás második tagja csak metonimikusan értelmezhető, hiszen az nem a narráció, hanem a befogadás, az olvasás ideje lehet csak (vö. Genette 2010 [1972], 17–18). Ezen túlmenően az időtartam tárgyalásakor a narratív tempónak négy alapvető formáját különíti el. Két szélső pontként az ellipszist és a leíró szünetet nevezi meg, ezek között helyezi el a jelenetet és az összeggést (Genette 2010 [1972], 56–59).
- 13 Genette 2010 [1972], 62–63.
- 14 Genette a narratív távolságról szólva a szereplők által mondott szavak közvetlen, „drámai” idézését Platón alapján (*Állam* 392c–395) *mimézisnek* (más szóval dramatikus módnak), az elbeszélő általi összefoglalását és függő idézését *diegézisnek* (narratív modusznak) nevezi, és különbségüket a közvetítettség fokában ragadja meg. Mind a *diegézis*, mind a *mimézis* közvetített, csak hogy a *mimézisben* a közvetítettség elleplezett. Másképpen fogalmazva: Genette szerint a *mimézis* (pontosabban a *mimézis* jól sikerült *illúziója*) nem más, mint a narratív információ maximuma és az elbeszélő jelenlétének minimuma, míg a *diegézis* a narratív információ minimuma az elbeszélő instancia maximuma mellett. (Vö. Genette 2010 [1972], 106.)
- 15 Genette *jelenetnek* nevezi azt a formát, amelyben az elbeszélő idő és az elbeszélés ideje megegyezik. Genette 2010 [1972], 59.
- 16 A *corpus exanime* 'vita carens, mortuum, exstinctum' kollokációhoz lásd: *ThLL* V.2 1173.

- 17 Felmerül a kérdés, hogy Antal miért nem vesz tudomást a Pálhoz vezető visszaútján átélt látomásáról, amelyben pedig egyértelmű ki nyilatkoztatást kapott annak haláláról (VP 14). Véleményem szerint cselekvését érzelmei befolyásolják: nem hajlandó tudomást venni a látomásról és annak bekövetkeztéről, amitől félt, ezért tartja inkább minden remény ellenére élőnek. A jelenetben található irónia mögött tehát mély és autentikus szereplőábrázolás húzódik.
- 18 A topológiai és szemantikai struktúra korrelációja képezi az alapját Jurij Lotman a művészi-irodalmi tér szerkezetéről alkotott elméletének: Lotman 1993, különösen 300–401.
- 19 Lotman 1993, 338–339.
- 20 E két szakasz az elbeszélt idő szintjén egy-egy napra bomlik, s éppen az időmeghatározás az, amely tagolja a határátlépés két egységét: „*Ahogy pirkadni kezdett*, a tiszteletre méltó vénség roskatag tagjait tüstént egy botra támasztotta mint vezetőjére, és útnak eredt, de maga sem tudta, milyen irányba” (VP 7); illetve „*Már a második nap is eltelt*”, és „*Antal pedig lerogyott az ajtó elé, és egészen a hatodik óráig*, sőt még tovább is könyörgött a bebocsátásért [...]” (VP 9).

Bibliográfia

- Bal, M. 1997. *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto.
- Curtius, E. R. 1993 [1948]. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Tübingen–Basel.
- Dobos I. 2002. „Az elbeszélés elméleti kérdései. Narratológiai vázlat”: *Az irodalomértés formái*. Debrecen, 119–134.
- Fuhrmann, M. 1977. „Die Mönchsgeschichten des Hieronymus. Formexperimente in erzählender Literatur”: *Entretiens sur l’antiquité classique* 23, 41–100.
- Genette, G. 2010 [1972]. *Die Erzählung*. Ford. Andreas Knop. Paderborn.
- Hühn, P. – Schmid, W. – Schönert, J. (szerk.) 2009. *Point of View, Perspective and Focalisation*. Narratologia 17. Berlin – New York.
- Hühn, P. – Pier, J. – Schmid, W. – Schönert, J. (szerk.) 2009. *Handbook of Narratology*. Narratologia 19. Berlin – New York.
- Laird, A. 1999. *Powers of Expression, Expressions of Power. Speech Presentation and Latin Literature*. Oxford.
- Lotman, J. M. 1993. *Die Struktur literarischer Texte*. München.
- McHale, B. 2009. „Speech Representation”: Hühn–Pier–Schmid–Schönert 2009, 434–446.
- Niederhoff, B. 2009. „Fokalizatio”: Hühn–Pier–Schmid–Schönert 2009, 115–123.
- Rebenich, S. 1992. *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Stuttgart.
- Szabó E. 2010. „A nézőpont kérdéskörének újabb narratológiai megközelítései: fókuszok, paraméterek és kognícióelméleti hozadékok”: Szabó E. – Vecsey Z. (szerk.): *Nézőpont és jelentés*. Studia Poetica. Supplementum IV. lingua Hungarica editum. Szeged, 101–142.

Földváry Miklós István (1978) liturgiaturténész, klasszikus és középlatin filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a középkori Magyarország liturgikus forrásainak kiadása és elemzése, a nyugati liturgia változatainak leírása, rendszerezése.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Patrisztikus beszédek és kommentárok a latin liturgia kontextusában* (2010/3).

„Íme, kivettétel e napon...”

A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa

Földváry Miklós István

Történelmi háttér

A gyónás nem az egyetlen és nem is a legeredetibb módja a keresztény (katolikus) bűnbánattartásnak. Habár régóta nem gyakorolták már, a liturgikus könyvek egészen a *Pontificale Romanum* 1961-es reformkiadásáig¹ megőrizték egy másik lehetőségnek, a kánoni bűnbánatnak legalább rituális emlékezetét. Míg a gyónás, más néven az elégtételes („tarifás”) bűnbánat magánjellegű, gyakorlatilag liturgiátlan, áldozópapi hatáskörben marad, és tetszőleges alkalommal megismételhető, addig a kánoni bűnbánat nyilvános, kidolgozott liturgikus keretben zajlik, püspök szolgáltatja ki, és az életben csak egyszer van rá lehetőség.

Eredete a keresztény ókorba nyúlik vissza. Az apostoli és a patrisztikus kor a keresztiséget olyan gyökeres, az egész személyiséget átformáló megtisztulásnak és megszentelődésnek érzekelte, hogy elképzelhetetlennek tartotta a keresztiségi kegyelem elvesztését, vagy ha ez mégis megtörtént, komoly kétségei voltak afelől, hogy a kegyelmi állapot helyreállítható-e. A főbűnök, amelyek ezt a veszélyt hordozták magukban, mindenekelőtt a gyilkosság, a házasságtörés és a hittagadás voltak. Közülük leginkább az utolsónak volt nagy gyakorlati jelentősége a keresztényüldözések korában. (Ebből az a pozitív következtetés is adódik, hogy az előbbiek nem fordultak elő gyakran.) Míg a vértanúkat (*martyres*) nagy tisztelet övezte, az eredeti értelemben vett hitvallóknak pedig (*confessores*), akik vértanúhalált ugyan nem szenvedtek, de hitük megvallásáért kínzást vagy más gyötrelmet álltak ki, különleges karizmákat tulajdonítottak, az elbukottak (*lapsi*), akik félelemből vagy fájdalom hatására megtagadták hitüket, a keresztény közösség megvetésével találkoztak. Az üldözés elmúltával ők általában vissza akartak volna térni az Egyházba, hiszen valódi meggyőződésük ellenére, kényszerből cselekedtek, de a befolyásos teológusok közül számosan úgy foglaltak állást, hogy a föloldozás egyáltalán nem, vagy legfőljebb életveszélyes helyzetben adható meg. E nézet fő képviselői Afrikában Tertullianus és Cyprianus, Rómában Novatianus voltak. Az üldözések elmúltával azonban a megengedőbb álláspont diadalmaskodott, amelyet a leghatásosabban Szent Ambrus fejtett ki a bűnbánatról tartott beszédsorozatában.²

Közmegegyezéssé vált véleménye lehetővé tette a kánoni bűnbánat intézményének és rítusainak kialakítását. A kereszténység népegyházi jellegének erősödésével azonban már korán, legkésőbb a 6. századra széles körben elterjedt az a visszaélés, hogy a súlyos bűnösök nem vállalták a kánoni vezeklés szigorú követelményeit, hanem halogatták a megtérést, és csak haláluk közeledtével vagy életveszélyes helyzetben (*in articulo mortis*) igényelték az ilyen esetekre fönntartott – és természetesen kevésbé megterhelő – „gyorsított eljárást”. Hiába ostromozták a zsinatok ezt a kárhozatos szokást, hatékony megoldást csak a gyónásnak az inzuláris szerzetesség révén elterjedő gyakorlata hozott, míg a kánoni bűnbánat a legsúlyosabb és kiemelten közérdekű esetekre szorult vissza.³ Ebből azonban az is következik, hogy a rítusok, amelyeket a liturgikus könyvek megindító állhatatossággal hagyományoztak, a 4–5. században alakultak ki és éltek virágkorukat, azaz hamisítatlanul késő ókori gyakorlatot őriznek, mind ami társadalmi beágyazottságukat, mind ami legalapvetőbb szertartási gesztusaikat illeti.

A nyilvános vezeklés

A kánoni bűnbánat középpontjában a nyilvános vezeklés áll, vagyis az idő, amelyet a bűnbánó a vezeklők rendjében köteles tölteni. Ez idő alatt olyan aszketikus és szimbolikus kötelezettségeket vagy tilalmakat vállal, amelyek társadalmilag és térbeli módon fejezik ki állapotát. A vezeklés rituális logikája tehát az, hogy a kegyelmi állapot egyben társadalmi állapot: az Egyházhoz való tartozás, szentségi, mindenekelőtt eucharisztikus közösség (kommenzalitás),⁴ az Egyház pedig szimbolikus tér, amely valóságos terekben fejeződik ki: elsősorban a templomban, de ugyanígy a városban, az utakban és a házakban, különösen pedig az ágyban és az asztalban. Ennek megfelelően a vezeklés a társadalomból és a társadalmat megjelenítő terekből való átmeneti kirekesztés önkéntes vállalása meghatározott időre. Hogy milyen kötelezettségeket és tilalmakat jelentett, azt a bűnök és az elkövetők hierarchiájának megfelelően a penitenciáléknak nevezett könyvek részletezték a középkorban:⁵ minél súlyosabb volt a bűn, és minél magasabban állt az egyházi ranglétrán az elkövető, annál súlyosabb volt a vezeklés. A dolog érzékeltetésére azonban alkalmasabb egy késő középkori, differenciálatlanabb felsorolás:⁶

- 1) *Lenből készült ruhát ne viseljenek (azaz „szőrzsákba” öltözzenek; ehhez társul még a haj lenyírása és a borotválatlanság).*⁷
- 2) *Templomba ne lépjenek be.*
- 3) *Mezítláb járjanak.*
- 4) *Úton ne járjanak, legalábbis ahol ezt veszedelem nélkül megethetik.*
- 5) *Bottal járjanak, jelezvén, hogy zarándokúton vannak.*
- 6) *Ne éljenek saját vagyonukból, hanem csak alamizsnából.*
- 7) *A földről egyenek, és ne maradjanak hosszan ugyanott, csak amíg esznek; fedél alatt ne háljanak, és éjszakára ne vetkőzzenek le, se lábukat meg ne mossák.*
- 8) *Kenyéren és vízen böjtöljenek.*
- 9) *Ne szóljanak senkihez, csak papi engedéllyel, és csak a legszükségesebbeket.*
- 10) *Az őket érő jogtalanságokat türelemmel viseljék.*
- 11) *Minden templom előtt, ahol elhaladnak, öt térdhajtást, és mindegyik térdhajtásra öt Miatyánkot végezzenek.*
- 12) *Undok bűneiket vallják meg a püspököknek vagy a püspök penitenciáriusának.*

Jól látható tehát, hogy a vezeklés nem egyszerűen aszketikus, hanem szimbolikus-rituális tevékenység. A környező társadalom pontosan meg tudja különböztetni a vezeklőt az egyszerű földönfutótól, és erre a vezeklő rá is szorul, hiszen alamizsna, kenyér és víz, átmeneti szálláshely nélkül az életét kockáztatná, és még arra sincs lehetősége, hogy elmondja, ha valamire szüksége van. Ő köteles türelemmel viselni a megvetést és a sértést, a társadalom viszont köteles segíteni, védelmezni őt. Olyan terekben él: a templomon kívül vagy annak előcsarnokában, az út mellett, a földön étkezve vagy a szabad ég alatt hálva, amelyek a társadalmi terek perifériáján helyezkednek el.

A penitenciálék másik tárgya, hogy milyen hosszú időt töltsön a bűnbánó a vezeklők rendjében. Egy elterjedt tévedéssel szemben a búcsúengedélyekben föltüntetett időtartamok nem a purgatóriumban letöltendő éveket jelentik, hanem azt az időt,

amelyet az illetőnek a vezeklők rendjében kellene eltöltenie, ha a búcsúban nem részesülne. Ezek az évek a kánoni bűnbánat visszaszorulása után is megmaradtak tehát mint a vezeklés „mértékegységei”. De a gyakorlat a középkor folyamán tovább stilizálódott: előbb hamvazószerdától nagycsütörtökig, majd helyenként már csak nagyhétfőtől nagycsütörtökig tartott a vezeklés.

Nem sokat lehet tudni arról, hogyan nézett ez ki a valóságban, milyen gyakorlati jelentősége volt. Az azonban biztos, hogy a húsvétra és legkésőbb a 13. századtól kezdve az éves szentáldozásra való fölkészülés⁸ aszketikus jellege összemosódott a kánoni bűnbánat emlékezetével. Ez a folyamat párhuzamban áll a katekumenátus és a keresztség rítusaival. Mindkét esetben egy sajátos, megkülönböztetett csoportra vonatkozó rítus vált az egész társadalom gyakorlatává. A katekumenátus eredetileg is a beavatatlanság, a „még nem” állapot intenzív, ritualizált megélése volt: a hittanuló nem egyszerűen nem léphetett be a templomba, hanem az egész nagybőjt során a templom előcsarnokában, a bezárt ajtó előtt kellett várakoznia, bizonyos alkalmakkor pedig beléphetett ugyan, de hamarosan kiutasították, hogy majd a megfelelő időben ünnepélyesen bevezessék.⁹ A nyilvános vezeklő valamiféle második katekumenátust, egy egyszerre „már és még nem” állapotot élt meg intenzíven, mintegy visszakerülve a keresztség előtti állapotba. A társadalom mindkettő iránt szolidáris volt. A hittanuló és a vezeklő, főleg e rítusok visszaszorulása után, eleven szimbóluma lett annak a negatív vallási állapotnak, amelyet az előkészületi időszak föltételez, ezért a nagybőjt immár azt jelentette, hogy mindenki önkéntesen magára vállalja a vonatkozó tilalmaknak legalább egy részét. Elég ezt azzal érzékeltetni, hogy a középkorban és a kora újkori Franciaországban az úgynevezett bőjti lepellel takarták el a szentélyt az egész gyülekezet elől,¹⁰ és hogy a hamvazás eredetileg a nyilvános vezeklés megkezdéséhez kötődött.

A vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön

A szó szoros értelmében vett liturgikus keretei azonban a vezeklési időszak megkezdésének és befejezésének voltak. Valószínű, hogy eredetibb a vezeklés befejezésének, a vezeklők visszafogadásának és föloldozásának (*reconciliatio*) rítusa. Ezt azért föltételezhetjük, mert vannak olyan korai, 7–10. századi források,¹¹ amelyekben a vezeklés kezdete kevésbé nyilvános és liturgikusan kidolgozatlanabb, míg a visszafogadás liturgiája érett változatában áll előttünk. Másrészt az lehet a magyarázat, hogy a bűn és így a következményét jelentő kiközösítés nem kollektív és nem rögzíthető az időben, tehát a bűnösök egyesével és az elkövetés után lehetőleg minél hamarabb kell, hogy megkezdjék vezeklésüket,¹² a visszafogadás azonban ünnepélyes, közösségi esemény, amelyet indokoltan helyeznek el a nagyheti szent háromnap, azon belül pedig az eucharisztikus közösség létesítő eseménye, az utolsó vacsora emlékezetének napján.

A szertartást Európa különféle egyházai rájuk jellemző változatokban végezték, de az egyes úzusok összehasonlítása nem lehet e rövid és fenomenológiai-morfológiai szempontú tanulmány feladata.¹³ Helyette a magyar liturgiátörténet legkoráb-

bi, mértéktartó és világos szerkezetű ordóját, azaz rendtartását mutatom be, amely a rítussor minden jellemző mozzanatát tartalmazza.¹⁴ Kora, a 11. század vége is tájékoztató annyiban, hogy egy, már teljes és megszilárdult, de még minden finomítástól, részletezéstől mentes formát őriz.¹⁵

A szertartás a római időszámítás szerinti harmadik órában, a délelőtt közepén indul, azaz megelőzi a nap miséjét, amelyen az eucharisztikus közösség majd helyreáll, és amely az Egyház teljességét jeleníti meg: a római pápai misék nyomán a püspök tizenkét áldozópap, hét szerpap, hét alszerpap és két akolitus segédletével celebrál. A püspök már ehhez a miséhez öltözik be, és mondja el közben a *praeparatio missae* hét előkészületi zsoltyát.

A hét szerpap egyike azonban, mégpedig a főesperes (*archidiaconus*), aki más szertartások alkalmával is közvetítői, mondhatni hermési szerepet tölt be, nem az ünnepi misének megfelelő öltözékét veszi föl, hanem egyetlen fehér ruhában (*alba*), mezítláb áll a vezeklők között. Ezzel létrejön a két pólus: egyfelől az Egyházat megjelenítő, ünnepi ruhákba öltözött klérus, másrészt a zsákba öltözött, mezítlábás vezeklők. A kettő közt a kapcsolatot és így a helyreállítás esélyét a főesperes jeleníti meg, aki alanyilag ugyan az első csoporthoz tartozik, de megjelenését tekintve a másodikhoz alkalmazkodik. Ezt a helyzetet képezi le a két csoport elhelyezkedése is. A püspök a templom kapuja előtt (*prae foribus*), a vezeklők felé fordulva ül bírói székén, az antik *sella curulis* liturgikus örökösét jelentő *faldistorium*-on, míg asszisztensei mellette és körülötte állnak. A főesperes a vezeklőkkel távolabb, velük szemben áll a templom előcsarnokában (*in atrio*). A rubrikák (szertartási leírások, utasítások) ősi, egész Európában elterjedt szövegek maradványaiból állnak össze, így adataik nem a korabeli térviszonyokat írják le. Jobban alkalmazhatók egy római típusú bazilika terére, ahol a templom kapuja előtt valódi, oszlopsorokkal szegélyezett, nyitott, négyszögletű átrium épült. Ez az átrium a kint és a bent közti átmeneti tér, amely igen alkalmas a vezeklők állapotának modellezésére,¹⁶ és viszonylag nagy területe miatt lehetővé teszi a következő mozzanatot, a szakaszos közelítést.

A püspök ekkor egy zsoltyárszövegű antifónát énekel: *Venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos!* („Jöjjetek, fiaim, hallgassatok engem, az Úr félelmére tanítlak titeket!”) Erre a főesperes térdhajtásra, majd fölállásra (*Flectamus genua! Levate!* – „Hajtsunk térdet! Álljatok föl!”) szólítja a vezeklőket. Ez így ismétlődik meg még kétszer, a vezeklők pedig az antifóna minden egyes elhangzása alatt közelebb járulnak a püspökhöz. Bár az átrium önmagában is határsáv, a két pólus közti szakaszt hívások, megállások, térdhajtások, azaz a püspök részéről hívás és biztatás, a vezeklők részéről tartózkodó, félelmet és tiszteletet kifejező gesztusok osztják további részekre. A profánnak a szentbe való rituális behatolását az különbözteti meg az illetéktelen behatolástól, hogy rendezett, tagolt, időben elnyújtott folyamat. Ennyiben rokon, és ennyiben különbözik a kultusz és a szentségtörés... A harmadik térdhajtás már a püspök előtt történik. A vezeklők és a főesperes ekkor a püspök lábaihoz borulnak, és a fölállásra szólító formulát már nem a főesperes, hanem a püspök jelzésére egy másik, ünnepélyes díszbe öltözött és a püspök mellett álló, tehát az ő pólusához tartozó szerpap mondja ki. A vezeklők és a főesperes erre fölállnak, a „Jöjjetek” kezdetű antifónát pedig a teljes klérus

1. kép. Az ősszülők, illetve Ádám kiűzetése a paradicsomból.
Középkori miniatura

énekli újra, ekkor már hozzávéve a teljes 33. zsoltyárt, és versenként megismételve az antifónát. Ezzel a rítus első szakasza nyugvóponttra ért, de még mindig csak a kapuk előtt vagyunk.

A főesperes ekkor a híres *Adest, o, venerabilis pontifex, tempus acceptum* („Itt van, ó, tisztelendő főpap, az alkalmas idő”) kezdetű allokúcióval (retorikus, de kötött szövegű liturgikus buzdítás) fordul a püspökhöz, amely párhuzamba állítja a keresztség vizét és a bűnbánat könnyeit, a hittanulókat és a vezeklőket, az Egyház gyarapodását a megtértek és a visszatértek által. Ezt követi a szertartás szakramentális, azaz vallási értelemben „hatékony” szakasza. A vezeklők ismét leborulnak. A leborulás itt és később nemcsak az alázat gesztusa, hanem a szimbolikus halálé is, amely az új emberként való újjászületés feltétele. Ebben az értelemben használja a leborulás gesztusát például a papszentelés, a szerzetesavatás vagy a nászmise is. A tulajdonképpeni liturgikus imádság egy hosszabb szöveg (*Deus, qui humani generis benignissimus es conditor* – „Isten, ki az emberi nemnek jóságos alkotója vagy”), amely stílusával a *prex*-ekre emlékeztet: azokra a konsekrációs imákra, amelyeket a püspök személyek vagy tárgyak fölszentelésekor énekel, úgynevezett prefációtónuson. Van, ahol ez vagy egy másik, vele rokon ima formailag is megkapja a *prex*ek jellegzetes bevezető dialógusát és dallamát, de mivel itt nem történik valódi konsekráció, az általam elemzett ordó megelégszik a stilisztikai, asszociatív kapcsolattal. A főimát öt zsoltyárt,

három verzikus (együtt úgynevezett précesz) és egy rövid könyörgés vezet fől. Ez a liturgiában szokásos műfaji fokozás egyrészt a főima jelentőségét nyomatékosítja, másrészt az előkészítő imák tartalmilag eltérnek tőle, mert apologetikus jellegűek. Mind a zsolnárok és a verzikusok, mind a bevezető ima a püspök szolidaritását fogalmazzák meg a vezeklők iránt, hangsúlyozzák az ellentétet személyének méltatlansága és hivatalának méltósága között. A főima után egy újabb, rövid könyörgés következik. Kompozíciós értelemben ez szimmetrikus a főima előtti, apologetikus könyörgéssel, de szerepe már a főima lecsengetése, hatásának megerősítése.

Itt megint a főesperes következik a *Redintegra in eis, apostolice pontifex* („Állítsd helyre bennük, apostoli főpap”) kezdetű, rövidebb allokúcióval. A püspök figyelmezteti a vezeklőket, hogy amit a bűnbánattal lemostak, ahhoz többé vissza ne térjenek, majd mindjárt újra fölhangzik a „Jöjjetek” antifóna a 33. zsolnár verseivel váltakozva. Közben a főesperes egyesével a püspök kezébe adja a vezeklők kezét, a püspök pedig továbbadja őket képviselőjének, azaz annak a szerpapijának, aki az első szakaszban a harmadik fölállásra szólította őket. A püspök és a szerep vezetésével, más források alapján vélhetően sorban, egymás kezét fogva bevonulnak a templom közepéig, amelyet a rubrika kifejezően a templom vagy az Egyház ölének (*gremium ecclesiae*) nevez. A jelenet annak a megismétlése, amikor a keresztelendő az *Ingrederere in templum Dei* („Lépj be Isten templomába”) szavakra, a pap stóláját fogva először lép be a templomba, de hasonló például az asszonyok bevezetésének szertartása is a nászéjszaka, majd a szülés után.

Itt a püspök újabb allokúciót intéz a vezeklőkhöz. Ez egyfelől a főesperes előző két allokúciójának felel meg: mindhárom a rítussor szakaszait hivatott összekapcsolni. Másfelől valamiféle buzdítás, amelynek fő motívumai a visszaeséstől való tartózkodás és az Isten irgalmába vetett bizalom. A nagycsütörtöki ordóban először itt fogalmazódik meg a paradicsomból való kiűzetés párhuzama, amely a hamvazószerdai ordóknak meghatározó témája, ami viszont a reményt illeti, a püspök Dávid király vétkére utal, aki egyszerre követett el gyilkosságot és házasságtörést, mégis bocsánatot nyert.

Az utolsó szakasz a szakramentális rész megfelelője, azzal a különbséggel, hogy amaz inkább a határhelyzetet jelölte, a rítus tulajdonképpeni váltópontja volt, ez pedig már aggregációs jellegű, az elért, új állapotot fejezi ki és erősíti meg. Azt a szerepet, amelyet korábban a „Jöjjetek” antifóna és a 33. zsolnár töltött be, itt a *Cor mundum crea in me, Deus* („Tiszta szívet teremt bennem, Isten”) antifóna és az 50. zsolnár veszi át. Ezalatt a püspök a vezeklőkkel a templom közepéről a kórusba (*oratorium*) vonul: ez újabb határátlépés, hiszen a kórust a hajótól a középkorban kapuval ellátott rekesztő, úgynevezett lettner választotta el – római térvizonyok között a *gremium ecclesiae* lehetett a kórus, az *oratorium* pedig a rekesztővel elkülönített presbitérium (a bazilikák apszisos szentélye). A kórusban ismét leborulnak – emlékezzünk, hogy ezt tették először a kapu elé érve, majd a szakramentális rész alatt is –, míg a klérus litániát énekel. Bizonyára a mindenszentek litániájáról van szó, vagyis az Egyházba visszafogadottak a belsőbb térszakaszba, a kórusba lépve mintegy új társadalomba is kerülnek, a szentek társaságába. A litániát öt verzikulusból álló précesz követi, amely egy terjedelmes, tizenegy könyörgésből álló sorozatban csúcsosodik ki. Ez a föloldozást kérő imák-

nak egy minden különösebb rendszert nélkülöző gyűjteménye. Az sem biztos, hogy teljes egészében használták: forrásunkban a tizennegyedik tétel után két könyörgés erejéig véletlenül újakezdődik a sorozat. Mindenesetre a második szakasz főimájával egyenértékű módon zárja le a teljes visszafogadást. Amikor befejeződik, a vezeklők fölkelnek a földről, a püspök pedig békecsókot vált velük, a tiszteletadás és az egy közösséghez tartozás jelét.

Térben a rítussor három határsávon való átlépésből, hierarchikusan emelkedő szentségű térszakaszok bejárásából áll. Az első határátlépés mintegy előkészület: az átriumon való háromrészes, a hívogató antifónákra felelő, de térdhajtások által többször megszakított áthaladás. A második határátlépés a tulajdonképpeni belépés a templomba, amikor a püspök szerep-já segítségével kézen fogva bevezeti a vezeklőket a templom közepére. Végül a harmadik határátlépés a templom közepéről a kórusba való bevonulás, ahol a mindenszentek litániája a szentek polgártársainak, a püspök békecsókja pedig testvéreknek nyilvánítja a vezeklőket. Mindhárom vonulást, azaz processziót antifóna és zsolnárénekek kísérik, de az elsónél csak lassan, szaggatottan bontakozik ki az ének is.

Szövegileg három allokúció és két euchologikus (imákból álló), szakramentális szakasz jelöli a megállásokat, azaz a stációkat. Az allokúciók összekötő és tagoló szerepű rítuselemek, az euchológiai szakaszok önálló „események”: alattuk a vezeklők, mint más rítusokban a szentelendők, földre borulnak. A leghangsúlyosabb szakasz, a szertartás logikai középpontja a templomba való belépést megelőző és lehetővé tevő főima, amelyet szimmetrikusan vesznek körül az allokúciók és a processziók. A templom közepére való belépés után látszólag megtörik a szimmetria, de ez már egy másik, posztlimináris szakasz, amely önálló logikát követ, és nem az átmeneti, hanem a megszentelő rítusokhoz hasonlít abból a szempontból, hogy itt az euchologikus rész nem az átmenet föltétele, hanem tetetőzés.

I. A negatív állapot fölszámolása

1. PROCESSZIÓ (belépés az átriumtól a kapuig)

- (a) Antifóna: *Venite filii audite me* (3×)
- (b) Formula: *Flectamus genua, Levate* (3×)
- (c) Antifóna: *Venite filii audite me*
- (d) Zsolnár: *Benedicam Dominum in omni tempore*

2. STÁCIÓ (szakramentális rész: a vezeklők alkalmassá tétele a belépésre a kapuban)

- (a) Allokúció: *Adest o venerabilis pontifex*
- (b) 5 zsolnár, précesz
- (c) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris* (apológia)
- (d) Könyörgés: *Deus qui humani generis benignissimus es conditor* (főima)
- (e) Könyörgés: *Praesta quaesumus Domine his famulis tuis* (lezárás)
- (f) Allokúció: *Redintegra in eis apostolice pontifex*

3. PROCESSZIÓ (a kaputól a templom közepéig)

- (a) Antifóna: *Venite filii audite me*
- (b) Zsolnár: *Benedicam Dominum in omni tempore*

4. STÁCIÓ (megérkezés a templom közepére, az Egyház ölébe, a visszafogadás vége)

(a) Allokúció: *Audivistis fratres carissimi qualiter primus homo*

II. A pozitív állapot megerősítése

5. PROCESSZIÓ (a templom közepétől a kórusig)

(a) Antifóna: *Cor mundum crea in me Deus*

(b) Zsoltár: *Miserere mei Deus secundum magnam*

6. STÁCIÓ (földrehozás, megszentelés és a közösség kinyilvánítása)

(a) Litánia

(b) Précesz

(c) 14 könyörgés

(d) Békecsók

A vezeklők kiűzése hamvazószerdán

A nyilvános vezeklés megkezdésének közösségi, az egyházi évben hamvazószerdára rögzített, liturgikusan kidolgozott formája a nagycsütörtöki rítus megfordítása, logikai párja. Minden bizonnyal későbbi is nála, és nem egyházfegyelmi szükséglet, hanem a szimbolikus gesztusokra érzékenyebb, liturgikus lelkület hozta létre. Jóllehet a vezeklők körülhatárolt csoportjára vonatkozik, nem függetleníthető attól, hogy a vezeklőkben a teljes keresztény társadalom önmaga kivételét látta. A szertartás változatokban élt, az alábbi ismertetésben megint a legkorábbi magyarországi emléket használok.¹⁷

Az első mozzanat a hamu megáldása, amely egy exorcizmussal és két könyörgéssel történik. Az exorcizmus a tárgyszentelések egy részének kezdőtétele, szegregációs rítus, amely azt a célt szolgálja, hogy az evilági anyagot, amely a keresztény tanítás szerint az eredeti bűn óta a gonosz lélek hatalmának van alávetve, kivonja e befolyás alól, és alkalmassá tegye a szentelményi jelleg hordozására. A szöveg bibliai eseményeket idéz föl: az áldozati borjú hamvának a népre hintését Mózes által és a niniveiek hamuban és szőrzsákban tartott bűnbánatát Jónás próféta szavára. A két könyörgés az őszinte bűnbánat és a bűnbocsánat áldásait kéri, de a középkori tárgyszentelésekhez hasonlóan némi általános apotropikus-profilaktikus hatást is tulajdonít a szent hamunak.

Mínthogy a hamu csak „nyersanyaga” a rítusnak, a tulajdonképpeni szertartás ez után, az *Exaudi nos, Domine* („Hallgass meg minket, Urunk”) antifóna éneklésével kezdődik. A tétel szövege nem sokat árul el funkciójáról. Többet mond, ha tudjuk: az *Exaudi* antifóna, illetve párja, az *Exsurge* a Róma-városi liturgiában az engesztelő processziók jellegzetes nyitánya volt: a válsághelyzetekben megnyilvánuló közösségi vezeklés magatartásmintáit idézi föl. Processzióindító tétel a szertartás itt következő, „legkoribb” könyörgése,¹⁸ a *Concede nobis, Domine, praesidia militiae Christianae* („Engedd nekünk, Urunk, a keresztény katonáskodás oltalmát”) is. Eredetileg akkor imádkozták, amikor a Szent Anasztázia-bazilikában összegyűlt római nép megindult a nap, vagyis hamvazószerda stációs temploma, az aventinusi Szent Szabina-bazilika felé. A processzió azonban nem itt, hanem majd csak a vezeklők ki-

De expulsiōne publice p̄nitentium. §47

malle peccatorum, quam mortem; concede ergo, Domine, ut & tibi p̄nitentiæ excubias celebrent, & correctis actibus suis, conferri sibi a te sempiterna gaudia gratulentur. Per Christum Dominum nostrum.

R. Amen.

His peractis, surgunt p̄nitentes, & facit eis Pontifex sermonem, ostendens qualiter Adā propter peccatum eiectus est

de paradiso, & multa maledicta in eum congesta sunt; & qualiter eius exemplo ipsi de Ecclesia ad tempus eiiciendi sunt. Quo facto, accipiat vnum ex eis per dexteram manum, & omnes alij similiter se manibus tenentes candelas accensas in manibus habentes subsequantur eum; & ita eos eiiciat de Ecclesia, cum lacrymis dicens.

Ecce eiicimini vos hodie a liminibus sanctæ matris Ecclesiæ propter peccata, & scelera vestra, sicut Adam primus ho-

mo eiectus est de paradiso propter trāgressiōnem suam. Et interim schola cantat Recponsorium.

Aaaa Jn

2. kép. Részlet az 1595-ös *Pontificale Romanum*ból: a vezeklők kivétele az *Ecce eiicimini vos hodie* formulával

űzetése után fog következni, ami egyértelmű nyoma a szertartás bővülésének. A rítus „új”, a nyilvános vezekléshez kötődő szakasza a korai római forrásokból ismert anyagba ékelődik, a processzióindító könyörgés és maga a processzió közé. A kompozíció azonban így sem logikátlan. Az *Exaudi* antifóna által fölidezett piakuláris hangulat és a *Concede* könyörgés katonai lexicája (*praesidium, militia, pugnare, munire, auxilium*) is alkalmasan készíti elő a folytatást. Ez utóbbi ugyanis nemcsak azt a homiletikai toposzt idézi föl, hogy a nagybőjt a lelki ellenséggel szemben folytatott harc, hanem közvetve utal a katonáskodásnak egy másik vetületére is. A katona kivonul a társadalmi térből – klasszikus műveltségűeknek a kora tavaszi rítusról a Salius-papok márciusi processziója juthat eszükbe –, és más nagybőjti szövegek kimondottan az *excubiae* szóval („őrálás”, de etimologikusan „szabad ég alatt hálás”) jelölik a katonáskodást.¹⁹ Márpedig kire lehet ez érvényes inkább, mint a vezeklőkre?

A harmadik szakasz a hamvazás szertartása, amely itt már az egész gyülekezetet érinti. Egy Európa-szerte elterjedt énektétel, az *Immutemur habitu in cinere et cilicio* („Váltunk öltözetet hamuban és szőrzsákban”) kíséri, ezalatt a pap a *Memento*,

quia cinis et pulvis es („Emlékezzél, hogy hamu és por vagy”) kezdetű formulával helyezi a hamut a fejekre.

A másik általánosan elterjedt hamvazási ének viszont, a *Iuxta vestibulum et altare* („A tornác és az oltár mellett”) itt új szerepet kap. Ebben a tornác említése vetíti előre a vezeklők „küszöbön álló” határátlépését, és valóban: a hamvazás végeztével, ennek éneklése alatt a klérus egy körmeneti kereszt nyomában a kórusból a templom közepére vonul: ez ugyanaz a *gremium ecclesiae*, ahol a nagycsütörtöki visszafogadás negatív szakasza befejeződött. Itt hangzik el a hamvazás utáni könyörgés, majd előszólítják a vezeklőket, akik a szertartásnak a kórusban celebrált részén állapotuknál fogva nem vehettek részt. Megint létrejön a két pólus: a klérusé és a vezeklőké, de a szolidaritás is újra biztosítva van köztük, mert a klérus hamuval a fején, a vezeklőkkel azonosulva járul amazok elé.

Ahogy a fordított irányú határátlépés előtt, itt is egy statikus, zsolnárokból és három – ezúttal rövid – könyörgésből álló rész következik, amely alatt a vezeklők a földre borulnak. Most a hét bűnbánati zsolnárt mondják el, a könyörgések pedig bűnbocsánatot kérnek. Utána mindnyájan fölállnak, és a püspök kiveti őket a templomból. A menetben a vezeklők a kereszt előtt haladnak: ez kifordított ceremónia, mert a processziók máskor a kereszt mögött haladnak. A kereszt a kultikus tér középpontját jelenti, a szentet, az isteni jelenlétet lokalizálja. Ez a jelenlét nem vezeti a vezeklőket, és nem is tart velük, amikor kivettetnek a vallási és társadalmi térből, hanem mintegy maga előtt tolja, kikényszeríti őket onnan. Ezt értelmezi a menetet kísérő ének, az *In sudore vultus tui* („Orcád verejtékével”) rezponzórium is. A tétel eredeti helye a hetvenedvasárnapi liturgiában van, a Genézis elejének olvasásához, az úgynevezett Ádám-históriához kötődik, Isten szavait elevenítve föl, amelyeket Ádámhoz intéz az ősbűn elkövetése után és a paradicsomkertből való kiűzetés előtt. Ebben a helyzetben mintegy a kereszt beszél, de azonosává válik azzal a kétélű, tüzes kardot tartó kerubbal is, aki az öszülöket kiűzte, és a paradicsomkert bejáratát elzárta előlük.

E képzetársítást tovább erősíti az ordónak egy bővebb, a 14. századból ismert redakciója, amely ezt a formulát mondatja a püspökkel a vezeklők kivetésekor: *Ecce, eiicris hodie a sinu matris tuae sanctae Ecclesiae propter peccatum tuum, sicut Adam, primus homo eiectus est de paradiso propter transgressionem suam.* („Íme, kivettél e napon anyádnak, a Szentegyháznak öléből a te vétkedért, amiképpen Ádám, az első ember kivettetet a paradicsomból az ő törvényszegéséért.”) Ugyanez a forrás a három rövidebb után még egy hosszabb, a nagycsütörtöki főima párhuzamának tekinthető könyörgést is beiktat, amely szintén a paradicsomból való kiűzetésre hivatkozik, majd külön hamvazást ír elő a vezeklőknek (az előzőben nem részesülhettek), és átadja nekik a zarándokbotot, mindkettőt liturgikus formula kíséretében. Ez alakilag emlékeztet a pozitív célú szentelésekben a *traditio instrumentorum*-ra, a hivatal jellemző eszközeinek átadására. Kifejezésre juttatja, hogy a vezeklő negatív állapota ellenére mintegy „fölszentelt”, azaz elkülönített szereplője a vallásos-rituális világképnek.

A kapu előtt, a kétféle tér határán azonban a vigasztaló jelleg válik uralkodóvá. A püspök allokúciót intéz a vezeklőkhez, amelyben hangsúlyozza, mekkora különbség van az igazak között, akik Istennel és az ő szentjeivel a templomban

maradnak, és a bűnösök között, akik az ördöggel örök kárhozatra vettetnek, föltéve, hogy bűnbánatot nem tartanak. Mivel itt épp az utóbbi történik, a buzdítás végkicsengése megnyugtató, sőt a rubrika inti a püspököt, hogy tapintattal, óvatosan fogalmazzon, nehogy a vezeklők reményüket veszítsék. Ezt a vigasztaló jelleget támogatja a klérus visszatérése közben énekelt rezponzórium, a *Tribularer, si nescirem* („Gyötrőd-nék, ha nem tudnám”), amelynek verzusa Szent Péter könynyeire hivatkozik – a megbocsátást hozó bűnbánat hasonlóan emblematikus esete ez, mint a másik ordóban Dávid királyé. A templomba visszatérve egy utolsó könyörgés hangzik el a vezeklőkért, majd következnek a szokásos, mise előtti processzió. Ez már nem a vezeklők kiűzésének része, hanem annak az eredeti, Róma-városi szertartásrendnek a folytatása, amely a hamvazás előtt, a processzióindító könyörgés után szakadt meg.

Térben a szertartás három helyszínen zajlik. Első szakasza a vezeklők távollétében, a templom kórusában és szentélyében: itt áldják meg a hamut, és veszik magukra a klérus tagjai. A második szakasz a templom közepén, a klérus és a vezeklők közösségében: itt kerül sor a bűnbánat kinyilvánítására a hét bűnbánati zsolnárral, és itt erősítik meg a vezeklőket az értük mondott imák sorozatával, a szentelményi jellegű hamu és a bot által. Ez utóbbi állapotuk jelképe, amely biztosítja, hogy a környező társadalom azonosítani tudja nyilvános vezeklői státusukat. A harmadik szakasz a templom kapujában megy végbe: itt hangzik el a kiűzés formulája és a püspök intő-vigasztaló beszéde. A negyedik szakasz az első térbe, a kórusba való visszatérés, hiszen a rítust ebben az esetben a klérus szempontjából írják le a források. Ebben a gyakorlati tényezőkön kívül (ők használták a könyvet) annak is szerepe van, hogy a klérus részéről sértetlen a vallási képesség, a kultuszközösség és az Istenhez fordulás lehetősége, míg a vezeklők – ezektől a lehetőségektől megfosztatván – mindenben a másik pólus közbenjárására vannak utalva. Ezt fejezi ki, hogy a rítussor első és utolsó teréből ki vannak zárva.

Szövegileg a nagycsütörtökinél differenciálatlanabb a rítus. Ezt a kor és a környezet nem indokolná. Sokkal inkább arról van szó, hogy míg a visszafogadás szakramentális, azaz „hatékony” eljárás, amelyben valódi állapotváltozás következik be, addig a kiűzés mimetikus, a már fönnálló állapotot pusztán megjelenítő cselekmény. Lényege a határhelyzet és a határátlépés dramatizálása, a kiűzés tényének nyomatékosítása, mindenekelőtt azzal, hogy egy térbeli határátlépéssel modellezi, és „mitikus” öseseménynek felelteti meg. Ugyanakkor, mivel a kiűzés nem büntetés-végrehajtás, hanem a vezeklés és ezzel a visszafogadás előfeltétele, nem hiányoznak a szolidaritás és a vigasztalás gesztusai sem: ez elsősorban a klérus hamvazkodásában, a bűnbánati zsolnárok közös elmondásában és a Péter könnyeiről szóló rezponzóriumban mutatkozik meg.

I. A szentélyben és a kórusban (vezeklők nélkül)

1. STÁCIÓ (hamuszentelés)

- (a) Exorcizmus: *Exorcizo te cinis*
- (b) Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus*
- (c) Kön yörgés: *Deus qui non mortem*

2. PROCESSZIÓ (csak a csonka kezdete, átértelmezett maradványelemek)

- (a) Antifóna: *Exaudi nos Domine*
- (b) Zsoltár: *Salvum me fac*
- (c) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (d) Könyörgés: *Concede nobis Domine praesidia militiae Christianae*

3. STÁCIÓ (hamvazás)

- (a) Antifóna: *Immutemur habitu*
- (b) Zsoltár: *Deus miseretur nostri*
- (c) Formula: *Memento quia cinis es*
- (d) Antifóna: *Iuxta vestibulum et altare*
- (e) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (f) Könyörgés: *Deus qui humilitatione flecteris*

II. A templom közepén (vezeklőkkel)

4. PROCESSZIÓ (énekkíséret nélkül)

5. STÁCIÓ (a bűnbánat kinyilvánítása és könyörgés a vezeklőkért [hamvazás és a bot átadása])

- (a) Hét bűnbánati zsoltár
[Verzikulus: *Peccavimus Domine cum patribus nostris*]²⁰
- (b) Könyörgés: *Exaudi Domine quaesumus preces nostras*
- (c) Könyörgés: *Praeveniat hos famulos tuos*
- (d) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit ab his famulis tuis*
[Formula: *Memento homo quia cinis es*
Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus qui primo homini*
Formula: *Contere cor tuum*

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 78680 számú, „Középkori pontifikálék Magyarországon” című kutatási programjának keretében készült.

- 1 A római pontifikálének az újkorban általános formája egy 13. század végi redakcióra megy vissza, amely természetesen korábbi anyagokat dolgoz össze és rendez újra. A tridenti zsinat utáni *editio princeps* hasonmás kiadása: Sodi–Triacca 1997. A könyv első jelentős átdolgozása (kihagyásokkal és egyszerűsítésekkel) 1961-ben, XXIII. János pápa előző évi reformintézkedései után jelent meg. Ennek estek áldozatul a vezeklési rítusok is. A két változat közti különbségeket a hasonmás kiadás bevezetője táblázatosan szemlélteti.
- 2 A vonatkozó patrisztikus szövegek hozzáférhetők a jól ismert szövegkiadás-sorozatokban. Tematikus szöveggyűjtemény: Ambrosius – Cyprianus – Tertullianus 1869. *Liber de lapsis*. London. Magyarul is megjelent Perendy László SchP hasznos bevezetőjével: Szent Ambrus: *A kötelességekről. A bűnbánatról*. Ford. Hrotkó Géza. Ókeresztény Örökségünk 9. Budapest, 2005, 285 skk.
- 3 A téma gazdag, főleg francia nyelvű szakirodalma mellett értékes tanulmány magyarul: Fehérvári 2006.
- 4 Itt és a továbbiakban szívesen használom van Gennep és Durkheim néhány találó kategóriáját anélkül, hogy az általuk képviselt vallástudományi megközelítések mellett elkötelezném magam. A sok kiadást látott klasszikusok új, magyar fordításai: Arnold van Gennep 2007 és Durkheim 2004.

Könyörgés: *Adsit quaesumus Domine*
Formula: *Ecce eiiceris hodie*

III. A kapu előtt (vezeklőkkel)

6. PROCESSZIÓ (mimézis és hivatkozás az őseseményre)

- (a) Responzórium: *In sudore vultus tui*
- (b) Verzus: *Maledicta terra in opere tuo*

7. STÁCIÓ (vigasztalás)

- (a) Allokúció

IV. A kórusban (vezeklők nélkül)

8. PROCESSZIÓ (vigasztalás és a klérus visszatérése)

- (a) Responzórium: *Tribularer si nescirem*
- (b) Verzus: *Et Petrum lacrimantem*

9. STÁCIÓ (könyörgés a vezeklőkért)

- (a) Verzikulus: *Si iniquitates observaveris*
- (b) Könyörgés: *Domine Deus noster qui offensione nostra*
[Könyörgés: *Deus cuius indulgentia cuncti indigent*]

10. PROCESSZIÓ (a csonka 2. processzió folytatása a mise előtt)

- (a) Responzórium: *Paradisi portas*
- (b) Verzus: *Ecce nunc tempus acceptabile*
[Kyrie, Pater noster
Verzikulus: *Domine non secundum peccata nostra*]
- (c) Könyörgés: *Domine ne in ira tua* [*Exauditor omnium*]
- (d) Responzórium: *Emendemus in melius*

5 A műfaj ismertetése: Vogel 1978.

6 Egyes 15–16. századi német agendák (pl. Regensburg, Passau, Minden) megőrizték a vezeklők kiűzésének egy egyszerűsített, áldozópap által is elvégezhető változatát. Az alábbi felsorolás forrása: *Agenda sive benedictionale de actibus Ecclesiae secundum chorum et observationem ecclesiae Pataviensis*. Bazel, 1514, 56^v–57^r.

7 Kifejezetten is megfogalmazza ezt pl. Krisztián mainzi érsek pontifikáléja a 12. század utolsó negyedéből: Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 946, 93^r (eredetileg számozatlan fólió).

8 A legalább évenkénti gyónást és áldozást a IV. lateráni zsinat (1215) tette kötelezővé, éppen azért, hogy megakadályozza az eucharisztikus közösségből való tartós kimaradást.

9 A katekumenátus rítusainak legkorábbi forrása az úgynevezett XI. Ordo Romanus és a Sacramentarium Gelasianum Vetus. Szövegkiadásai: Andrieu 1931–1961 és Mohlberg–Eizenhöfer–Siffirin 1960.

10 Martène 1700. Újabb kiadása: Antwerpen, 1737, ennek hasonmás kiadása: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967–1969. A bőjti lepelről: III. 186–187 (IV. könyv XIX. fejezet 6–8).

11 Itt ismét a főntebb hivatkozott szakramentáriumra és római ordókra utalok. A korai anyag tartalmi áttekintéséhez: Vogel 1986.

12 Ennek emléke, hogy a vezeklők hamvazószerdai kiűzése mellett számos forrás tartalmaz egy másik, egy-egy vezeklő kötetlen időben való kiűzését szabályozó ordót, általában *Ordo ad dandam paenitentiam* címmel.

- 13 A változatok összehasonlító elemzését készülő monográfiámban végzem el: *The Making of a Use. The Chartivirgus Pontifical and the 11th Century Creation of the Hungarian Liturgical Tradition*.
- 14 Forrása az esztergomi hagyományt képviselő, úgynevezett Hartvik-agenda a 11. század végéről: Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 165, 44^r skk. A kézirat saját kiadásomban megjelenés előtt áll: *Pontificale Chartvirgi*. Monumenta Ritualia Hungarica 3. Argumentum, Budapest, 2013. A szertartást ezenkívül egy, alább idézendő 14. századi misszálé töredéke őrizte meg: Nagyszombat, Literárny Archiv Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322, no. 10 (Czagány Zsuzsa fölfedezése). A töredéket a 19. században még sértetlen kódexből írta át: Dankó József 1893. *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Budapest, 577 (28. jegyzet). A rítus magyar változatát közli még a két kiadásban fennmaradt *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis* (Krakkó, 1509 és Velence, 1514). Kommentált, háromnyelvű kiadásban: Dobszay 2000, 54–55 (219. bekezdés).
- 15 Ilyen részletesen kidolgozott, szinte túlfinomult formát képvisel a kuriális-római pontifikále. Ezt a változatot magyarul is érzékletesen írja le és kommentálja Parsch 1937, 251–254.
- 16 A liturgikus terek jellegéről és funkciójáról számos tanulmányt írtam. A periférikus terekkel elsősorban Földváry 2001–2002 szól.
- 17 Hartvik-agenda 34^r skk. Közvetlen szövegtörténeti leszármazottja a XIV. századból, betoldásokkal: Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3 & EL. 18, 29^v skk., hasonló kiadásban: Szendrei–Ribarič 1982, 162.
- 18 A római liturgia Karoling-kor előtti, úgynevezett órómai változatának a főbb idézettekén kívül legfontosabb szövegkiadása: Deshusses 1971–1982.
- 19 Elsősorban homiletikai szövegekben. Ami a liturgikus szóhasználatot illeti, ehhez monumentális segédletet kínál Deshusses–Darragon 1982–1983.
- 20 Szögletes zárójeltek közt, beljebbbezéssel a 14. századi forrás többleteit különböztetem meg.

Bibliográfia

- Andrieu, Michel 1931–1961. *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29. Peeters, Louvain.
- Deshusses, Jean – Darragon, Benoît 1982–1983. *Concordances et tableaux pour l'étude des grands Sacramentaires I–III/1–3*. Spicilegium Friburgensis Subsidia 9–14. Fribourg.
- Deshusses, Jean 1971–1982. *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Spicilegium Friburgense 16, 24, 28. Fribourg.
- Dobszay László 2000. *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. Musicalia Danubiana Subsidia 1. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- Durkheim, Émile 2004. *A vallási élet elemi formái*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest.
- Fehérvári Jákó OSB 2006. „A tarifás bűnbánat két VI. század végi recepciója – Esettanulmány”: *Praeconia* 1, 42–55.
- Földváry Miklós István 2001–2002. „Istenünk tornácaiban». Az osztott templomtér jelentőségéről”: *Magyar Egyházzene* 9, 171–182.
- Martène, Edmond OSB 1700. *De antiquis ecclesiae ritibus etc*. Rouen.
- Mohlberg, Cunibert OSB – Eizenhöfer, Leo OSB – Siffrin, Petrus OSB 1960. *Liber sacramentorum Romanae aecclisae ordinis anni circuli*. Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56.
- Sacramentarium Gelasianum*. Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4. Róma.
- Parsch, Pius 1937. *Üdvösség éve. Az egyházi év liturgiájának magyarázata II. A húsvéti idő*. Ford. Halamka Gyula SchP – Bátky Miklós SchP – Szamek József SchP. Budapest.
- Sodi, Manlio – Triacca, Achille Maria 1997. *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1. Vatikánváros.
- Szendrei Janka – Ribarič, Richard 1982. *Missale Notatum Strigonienae ante 1341 in Posonio*. Musicalia Danubiana 1. Budapest.
- van Gennep, Arnold 2007. *Átmeneti rítusok*. Ford. Vargyas Gábor. Kultúrák keresztútján 9. Budapest.
- Vogel, Cyrille 1978. *Les 'libri paenitentiales'*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 27. Turnhout.
- Vogel, Cyrille 1986. *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Portland, Oregon.

Szabó Máté (1982) a PTE – Pécsi Lé-
gírészeti Téma szakmai referense, a
PTE BTK Interdiszciplináris Doktori
Iskola Ókortörténeti Programjának
hallgatója. Kutatási területe a légi-
régészet és a római provinciális ré-
gészet.

A *ripa Pannonica* a levegőből

Szabó Máté

Légírészlet a *ripa Pannonica* kutatásában

A római határvédelmi rendszer magyarországi szakaszának több évszázados vizsgálatában elvitathatatlan jelentőségű lépés volt a Duna vonalában húzódó lelőhelyeket is megörökítő, az 1930-40-es években vagy azt követően készült katonai és térképészeti célú vertikális felvételek bevonása a régészeti kutatásba. Hiszen míg a 19. század második felében, Rómer Flóris idején még domborzati jelek utaltak az évezredes maradványokra – a táborok és őrtornyok sáncai és árcai, sőt helyenként akár falcsontok is láthatók voltak –, az egyre növekvő településeknek, az ipari területeknek és az egyre intenzívebb mezőgazdasági művelésnek köszönhetően a lelőhelyek többsége egy évszázadon belül a földdel vált egyenlővé. Ahogy nőtt a tudományos érdeklődés a *ripa Pannonica* iránt, úgy csökkent a hagyományos lelőhely-felderítési módszerek sikerének lehetősége...

A térképészeti és katonai célú vertikális felvételek készítésekor a római határvédelem elemeinek mintegy „mellékes” megörökítése új lehetőséget adott a kutatók számára. Külön szerencse, hogy az első ilyen jellegű felvételek Magyarországon és a Duna térségében még a táj döntő átalakítása előtt készültek, így számos, azóta megsemmisült vagy kutathatatlanul vált lelőhelyről is tájékoztatást nyújtanak.

A képek régészeti alkalmazását a politikai helyzet is „elősegítette”. A szocialista berendezkedés jogi háttere és félelmei ugyanis nem adtak lehetőséget a hagyományosnak tekinthető légírészeti kutatásra, viszont még ha körülményesen is, de lehetővé tették az archívumok kutatását. A szűk mozgástérben a vertikális felvételek feldolgozása a hazai limeskutatás új fejezetét nyitotta meg.

A *limes* térségét ábrázoló vertikális felvételek első vizsgálatait követően az 1970-es években, Visy Zsolt kutatásaival vált széleskörűvé a légírészlet alkalmazása a *ripa Pannonica* kutatásában. A képeken azonosítható jelenségekkel a római határvédelem a táborok láncolata mellett az őrtornyokkal és a lelőhelyeket összekötő limesút vonalával igazi rendszerként állt immár össze. Ráadásul ezzel egy időben kiterjedt régészeti terepmunkák is zajlottak a térség több pontján (számos eredményt hoztak például a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer építését megelőző régészeti kutatások). A légírészeti és tere-

pi eredmények, a számos új lelőhely fontos adalékkal szolgált a *limes* magyarországi szakaszának értelmezése szempontjából.

Habár már az 1980-as években is lehetőség nyílt a *limes* régészeti célú légi megfigyelésére, a szabályozásnak köszönhetően ezek a képek csak korlátozott eredményt hozhattak. A hazai légírészlet történetében a rendszerváltás nyitott új fejezetet. A jogszabályi háttér átalakulása rövid időn belül lehetővé tette, hogy tervszerű, kimondottan régészeti célú megfigyeléseket végezhesse a kutatók.

A szárnypróbálgatásba nagy tapasztalattal rendelkező nyugati kollégák is bekapcsolódtak. Otto Braasch és René Goguy az Eötvös Loránd Tudományegyetem, és a pécsi Janus Pannónius Tudományegyetem (ma Pécsi Tudományegyetem) munkatársaival együttműködésben, számos lelőhelyről készített rendkívül jelentős felvételt.

A képek katalógizálását azonban csak korlátozott terepi ellenőrzés követte egészen a *ripa Pannonica* világörökségi nevezését előkészítő kutatások megindulásáig. Erre az Európai Unió által társfinanszírozott két program, a *Culture 2000* és a *Danube Limes World Heritage Site* projektek keretén belül nyílt lehetőség. Elsőként egy általános, inkább az igazi kutatásokat beindító és népszerűsítő munka kezdődött a Pécsi Tudományegyetemen, amelyben viszont komoly szerepet kapott a Pécsi Légírészeti Téma által végzett szisztematikus légírészeti felderítés. A második projekt során a római határvédelmi rendszer magyarországi szakaszának kiterjedt, immár a világörökségi nevezéshez elengedhetetlen szakmai anyag összeállításához kapcsolódó munka folyt. A roncsolásmentes régészeti módszerekre támaszkodó lelőhely-felderítő és azonosító tevékenységnek ekkor is kiemelt részét képezte a légírészeti megfigyelés.

A kutatási terület adottságai

A római határvédelmi rendszer magyarországi szakaszát a Duna mentén találjuk. A védelmet ellátó elemek döntően a folyóra támaszkodva épültek, a folyószabályozás előtti medermódosulások miatt azonban a helyszínek egy része ma már akár több kilométer távolságra húzódhat a Dunától. Mivel a folyó római kori futásának rekonstruálásához a legtöbb esetben nem rendelkezünk elegendő információval, a lelőhelyek fel-

kutatása, a *ripa Pannonica* összefüggő láncolatá fűzése sem volt problémamentes, sőt egyes szakaszokon ez mind a mai napig bizonytalan.

A mai Magyarország területén nagyjából 400 kilométer hosszúságban, alapvetően a Duna vonalához és egykori árterületéhez igazodóan kell keresni tehát a *ripa Pannonica* egyes elemeit. A több évszázados kutatásnak köszönhetően a főbb lelőhelyek már régóta ismertek, a szisztematikus felderítés pedig számos kérdésre derített fényt. Ekkora terület lelőhelyeinek felkutatása és felmérése azonban így is hatalmas feladat.

A *ripa Pannonica* lelőhelyeit ráadásul két csoportba lehet sorolni. Ezek egyikét egykor intenzíven és hosszú időn keresztül használták, így leletgazdag helyszíneknek tarthatjuk. Ilyenek elsősorban a katonai táborok és a hozzájuk tartozó települések. Ezzel szemben a lelőhelyek többsége kevés leletével nehezíti a régészeti azonosítást. A nagyobb lelőhelyek, táborok és települések között elhelyezkedő őrtornyok, hídfőállások, útállomások, az ezeket összekötő limesút, valamint az időszakosan fennálló létesítmények (például menettáborok) sikeres felderítéséhez a hagyományos lelőhely-felderítési módszerektől sokszor kevés eredményt remélhetünk.

1. kép. Archiv légi felvételen látható limes-lelőhelyek Visy Zsolt értelmezésében (forrás: *A ripa Pannonica Magyarországon*)

A légírégészet főként az utóbbi lelőhelytípusok felderítésében játszik kiemelt szerepet, de jelentősége a lelőhelyek szerkezetének, méretének és elhelyezkedésének dokumentálásában, környezetük vizsgálatában is vitathatatlan.

Módszertani lehetőségek: a térképészeti célú légi felvételekben rejlő potenciál

Mivel Magyarországon a légírégészeti felderítés kiteljesedését a politikai helyzet erősen korlátozta, elsőként a vertikális, térképészeti célból készült felvételek adtak lehetőséget a régészeti lelőhelyek azonosítására, s csak másodsorban, inkább a rendszerváltástól számolhatunk a régész szakemberek által és megfelelő időpontban készült ferdetengelyű képekkel.

A két módszer közti alapvető különbséget a felhasználás céljában lehet megjelölni, hiszen míg a térképészeti célú felvételek esetében csupán „melléktermék” a régészeti lelőhelyek megjelenése, rögzítése egy-egy képen, addig a légírégészeti célból készített képeken mindig a kutatói célok kiszolgálására törekszünk, s ennek megfelelően rögzítjük a látható jelenségeket.

Az archívumok vertikális felvételei tehát számos támpontot, sőt kimagasló minőségű adatot szolgáltatottak a *ripa Pannonica* lelőhelyeiről, készítési céljukból adódóan mégis korlátozott vizsgálati lehetőséget nyújtottak.

Igazi előnyük, hogy a már ismert lelőhelyek mellett számos kisméretű és leletszegény elemet hoztak napvilágra (pl. őrtornyok), valamint a limesút hosszú szakaszairól szolgáltatott információt. Ezek az eredmények fontos támpontot nyújtottak a kutatási irányok meghatározásához, valamint terepi ellenőrzésük és próbafeltárásaik során fontos adatokhoz jutottunk a védelmi rendszer szerkezetét és kronológiáját illetően is.

Legnagyobb hátrányukat – mely készítési körülményeikből adódik – igazán azonban csak az utóbbi évtizedekben sikerült leküzdeni. A térképészeti célú felvételezés esetén ugyanis nem szempont a légírégészeti célból ideális időpontok megkeresése, így a megörökített lelőhelyek közti hiátus légi felderítéséhez szükség volt arra a szabadságra, mellyel mód nyílhatott az újabb helyszínek azonosítására.

Az ezredforduló tájára viszont már sok helyen jelentősen átalakult a táj. A szocializmus intenzív mezőgazdasági művelése, az iparosítás, valamint a települések növekedése és a rendszerváltást követően még inkább felgyorsuló terjeszkedése komoly korlátokat támasztott. Sajnos, mire lehetőség nyílt a szabad kutatásra, a lelőhelyek egy része menthetetlenül megsemmisült.

Limes-lelőhelyek a térképészeti célú archív légi felvételeken

A *ripa Pannonica* első légírégészeti eredményeit Radnai Lóránd publikálta. A Dunaújváros térségét ábrázoló felvételen, mely még a második világháborút megelőzően készült, a limesút mellett más római kori maradványok is fellelhetők. Feldolgozásának igazi jelentősége, ahogy Visy Zsolt hasonló kutatásainak esetében is, a térséget gyökeresen átalakító ipari

beruházásoknál érhető tetten. A vertikális felvételeken látható régészeti objektumok, a limesút és a mellettük álló egykori őrtornyok egy része ugyanis a Dunai Vasmű és Dunaújváros építésének esett áldozatául.

Az archív felvételeken (1. kép) a római út világos sávja a mezőgazdasági parcellákon halad keresztül, s tart nyílegyenesen *Intercisa castelluma* felé. Az egykor mellette álló őrtornyokról és az út futásáról ugyancsak pontos képet ad Marsigli 1726-ban megjelent térképe, s ezt őrizte meg számunkra a táj is. Az ipari beruházások és a település fejlődése ellenére a mai napig fellelhetők a római mérnöki munka nyomai a térségben. A dunaújvárosi római tábornól délre, a Béke téren ismertté vált őrtornytól (*Intercisa-2*) a vasmű felé, illetve azon túl is azonosítható az a délnyugati irányba egyenesen futó út, mely a mai 6-os főút nyomvonalával megegyezően Dunaföldvár magasságáig tart, és az egykori limesúttal azonosítható. Az archív légi felvételeken, melyeket terepi vizsgálatokkal is alátámasztott a kutatás, a Marsigli által felmért őrtornyok nagy részét is sikerült azonosítani.

A dunaújvárosi példához hasonlóan a vertikális, térképészeti célú felvételek nagy segítséget jelentettek a limesút vonalának felkutatásában. Ennek nyomait, mivel a tájalakításban kiemelt szerepet játszott, és akár napjainkig használt útként élt tovább, lehetett a legkönnyebben azonosítani. A római mérnökök tudását példázza, hogy a Duna mentén számos helyen találkozhatunk egyenesen kitéző szakaszaival.

Az archívumok jelentőségének másik fontos példáját Almásfüzitő térségében vizsgálhatjuk. A timföldgyár működésének itt egy római tábor, az egykori Azaum/Odiavum esett áldozatul (2. kép). A lelőhelyen korlátozott régészeti kutatásból ismerjük az erődítés egyes elemeit és kronológiájának részleteit, teljességgel azonban térképészeti célú vertikális felvételen tűnhetett fel csak a kutatók számára. Pusztulását az alumíniumgyártás melléktermékeként keletkező vörösiszap tárolására létesített VII. számú tározókazetta okozta.

Ebben a térségben a táj modern átalakítása olyan mértékű volt, hogy sajnos kevés támponttal rendelkezünk: főként geomorfológiai és vízrajzi adatokra, a lelőhelyek korlátozott kutatási eredményeire és az átalakítást megelőzően készült légi felvételekre támaszkodhatunk.

Módszertani lehetőségek: a régészeti célú légi felvételekben rejlő potenciál

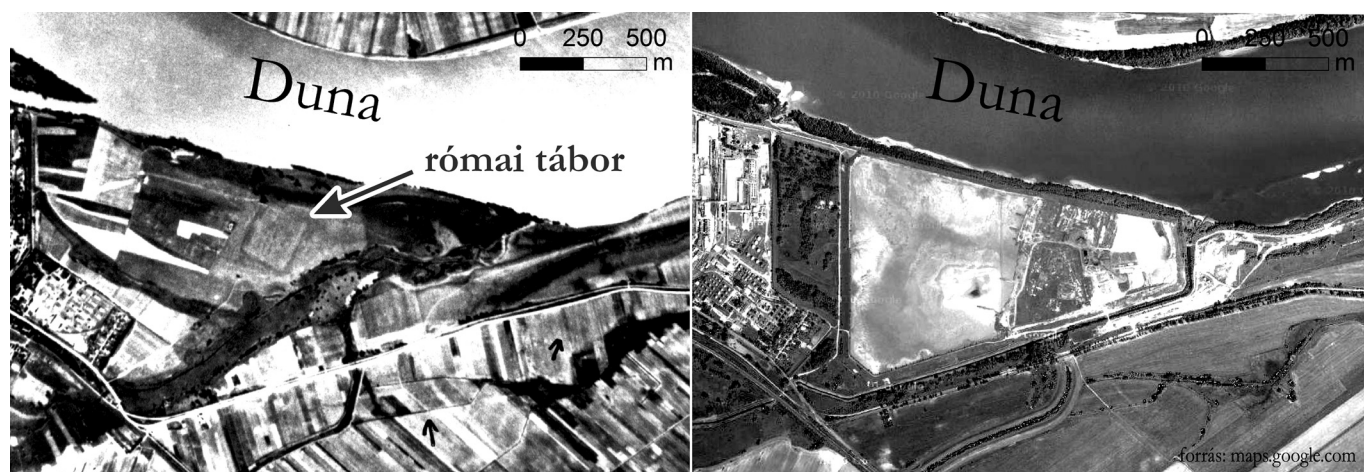
A légírégészeti kutatások sikerességének kulcsa a megfelelő tervezés és a szisztematikus felderítés. Előbbi a kutatás szerencsefaktorával szemben sokkal kiszámíthatóbb eredményt ad, rendszeres felderítés nélkül azonban csak töredékét ismerhetjük meg a tudományágban rejlő potenciálnak. Ebből a szempontból a nem légírégészeti célú távérzékelési adatokon (katonai, térképészeti célú felvételek, műholdképek stb.) csupán szerencsés esetben válnak láthatóvá régészeti jelenségek.

Az archívumok kutatását követő célirányos légírégészeti felderítések ennek megfelelően bővítették a *ripa Pannonica*-ról alkotott korábbi elképzeléseinket. Míg az 1990-es években csupán rendszertelenül, érintőlegesen készültek felvételek a limes-lelőhelyekről, a *Culture 2000* és *Danube Limes WHS* programok légírégészeti sikerét a rendszeres és célirányos megfigyelés garantálta. Napjainkban már több ezer légi felvétellel rendelkezünk a Duna vonalában található lelőhelyekről.

A *ripa Pannonica* magyarországi szakasza több száz kilométer hosszan követi a Duna vonalát. Az egykori provinciahatár és a mai országhatárok nem esnek egybe, s ez a légírégészeti kutatásnak is határt szab. Az adottságoknak köszönhetően a nyugati országhatártól a Duna-kanyarig vagy inkább Budapestig, illetve onnét a déli országhatárig egy északi és egy déli szakaszra osztható a terület. Légírégészeti szempontból ennek a jelentősége repülési időben számolva és a budapesti légtér nehézségei miatt is gyakorlati felosztást jelent.

Budapest a felderítési lehetőségeket több szempontból is korlátozza. Egyrészt a beépítettségnek köszönhető, hogy csupán ismert, álló maradványokról, valamint tájképi szempontok szerint készíthetők felvételek a város felett, másrészt a nemzetközi légi forgalom és a városra veszélyt jelentő kisrepülő tevékenység engedélyezési háttere is bonyolítja a kutatást.

A római határvédelmi rendszer kutatási aránytalanságát az országhatár is befolyásolja. Míg az északi szakaszon a magyar-szlovák határ miatt a birodalom előterét képező rész vizsgálata nem lehetséges, a Budapesttől délre eső területen a római kori Barbaricumba is könnyedén berepülhetünk, és vizsgálhatjuk a védelmi rendszer előterét vagy hídfőállásait.

2. kép. Azaum/Odiavum táborának egy 1940-ben készült vertikális felvételen és a helyszín napjainkban a Google műholdképe alapján

Tapasztalatunk szerint a nagyobb városok és vonzáskörzetük tájalakítása szintén negatívan befolyásolja a légirégészeti megfigyelés lehetőségét. Budapest mellett főként Győrt sorolhatjuk ide, de az ipari létesítmények miatt – melyek részben a Duna hajózhatóságára vagy vízbázisára támaszkodnak – Komárom, Esztergom, Százhalombatta, Dunaújváros és Paks is megszakítja a *limes* láncát.

Művelési szempontból az északi szakaszon – főleg Győr és Budapest között – nagy területeket borítanak erdők, mely a domborzati eltéréseket már nem mutató lelőhelyek szempontjából szintén korlátokat támaszt. Ugyanakkor még mindig számos maradványt lehet itt azonosítani a terepegyenetlenségek segítségével, így a lombmentes, hóval borított téli időszak is tartogat eredményeket. A mezőgazdasági művelésnek köszönhetően Győrtől nyugatra és Budapeستől délre csupán a vetésforgó és az időjárás befolyásolja a megfigyelést. Hasonlóan szerencsés körülményeket találunk Komárom déli előterében, ahol a határvédelmi rendszer – az időszakos táboroknak köszönhetően – mélységében is megmutatkozik.

A *ripa Pannonica* számos lelőhely-típusának köszönhetően légirégészeti szempontból több időszakban számíthatunk a sikerre. A beépítetlen területek közül elsősorban a mezőgazdasági művelés alatt álló területeket érdemes figyelni. A katonai táborok és őrtornyok árkait, valamint a limesút vonalát a szántott talaj is képes színbeli eltéréssel jelezni, helyenként pedig a bogárhátú út domborzati eltérése is megfigyelhető, melyet a téli hótakaró és a sűrűfény által vetett árnyék mutathat a szemlélő számára.

A kisebb jelenségek megfigyeléséhez a növényzeti jelekre, elsősorban a kalászos növényekre támaszkodhatunk. A májustól az aratásukig tartó időszakban színbeli és magasságbeli különbséggel jelzik a földben rejtőző maradványokat. Segítségükkel a táborok falait, tornyait, belső épületeit, az őket övező települések épületeit és településszerkezetét, az őrtornyok, útállomások épületeit dokumentálhatjuk, de természetesen a nagyobb jelenségek, árkok, sáncok, töltések is kirajzolódnak általuk.

A lombhullató erdőkben rejtőző, de domborzati különbséggel rendelkező lelőhelyeket a levegőből kizárólag ősztől tavaszig, a lombmentes periódusban, akkor is főként a hó és a fény-árnyék hatásnak köszönhetően figyelhetjük meg.

A limeskutatás légirégészeti eredményei

A *ripa Pannonica* különböző katonai létesítményei a Kr. u. 1. század derekától kezdtek kiépülni a Duna vonalában. Közöttük is a legfontosabb szerepet a legiók és a segédszolgálatok állomáshelyei, a *castrumok* és *castellumok* játszották. A római határvédelmi rendszer magyarországi szakaszán két legiotábor (Brigetio/Komárom, Aquincum/Budapest) ismerünk, és 24-25 segédszolgálattal számolhatunk.

A római korban a védelem legfontosabb helyszínét adó táborok egy része – stratégiai adottságaiknak köszönhetően – olyan helyen épült, mely napjainkig meghatározó szerepet játszik. Ebből adódóan a továbbélés, újabb települések kialakulása vagy a gazdasági helyzet elfedhetette a nyomokat. A római határvédelem szerkezetének köszönhetően azonban számos esetben szabadon kutathatók a maradványok. Ezeket a – később

jelentőségüket veszített – területeken szolgálhat újdonságokkal a légirégészeti kutatás.

A táborok kezdetben fa-föld konstrukcióját a legtöbb helyen már csak ásatással lehet kimutatni, hiszen a későbbi átépítések eltüntették nyomaikat. A legtöbb tábor esetében ez egészen a késő római periódusig követhető, de akadnak olyan helyszínek is, ahol a stratégiai helyzet, vagy a természeti adottságok okán, a táborhely változtatásával külön-külön van esély a periódusok felderítésére. Ezeket kívül több helyen váltak ismertté időszakos táborok maradványai is, melyek – jelenlegi ismereteink alapján – részben a tartomány megszállásához, többnyire azonban nagyobb hadjáratok csapatösszevonásaihoz köthetők.

A táborok környezetében kisebb-nagyobb települések azonosíthatók. A modern beépítettségnek köszönhetően ezek legtöbbször nem vizsgálhatók a levegőből, de kivételek itt is akadnak.

A táborok között kisebb lelőhelyek, őrtornyok, útállomások, hídfőállások maradványai képviselik az egykori határvédelmet, melyekkel legnagyobb számban a késő római korból találkozhatunk. Felderítésükre – többségük leletszegény volta miatt – elsősorban a légirégészetre hagyatkozva lehet esély.

A lelőhelyeket a limesút köti össze. Nyomvonala többnyire a római mérnökök által kijelölt egyenes szakaszokból áll, de a domborzati adottságokhoz igazodóan akár párkányútként is futhatott.

A szisztematikus légi felderítésnek hála, több táborról készülhettek alaprajzi szintű felvételek az utóbbi években, évtizedekben. Ezek közül is kiemelkedik Quadrata (Lébény, Győr-Moson-Sopron megye), Alisca (Őcsény, Tolna megye) és Altinum (Baranya megye). Az első két tábornál a hagyományos római szerkesztést és beépítettséget figyelhetjük meg a késő római átépítések nyomaival együtt. Quadrata esetében már régóta rendelkezünk az ezeket szemléltető légirégészeti adatokkal, Alisca azonban sokáig semmit nem árult el magáról.

A rendszeres kutatásnak köszönhetően eddig is csupán egy alkalommal, és akkor is csak a tábor egyik negyedét lehetett dokumentálni a levegőből. A felvételeken kirajzolódó fal a legyező alakú saroktoronnyal már a késő római korba kalauzolja a szemlélőt, a tábor belső épületei között pedig barakképület maradványai figyelhetők meg. A képeken látható jelenségek jól összevethetők a tábor más részeit is mutató geofizikai felmérés adataival, mellyel együtt a *castellum* keleti fele az árkokkal együtt már nem teljesen ismeretlen számunkra.

A légi felvételeken a táborhoz vezető út, az ún. Ördögvetetés is azonosítható. Ennek a töltésútnak a létét, mely Szekszárdtól ívesen fut az őcsényi tábor irányába, régészeti ásatással is lehetett igazolni. A Duna árterében található szárazulat, az Őcsény-Decsi-hátan fekvő Aliscát sokáig előretolt állásként értékelte a kutatás, a természetföldrajzi kutatások, a légi felvételek és a geofizikai felmérés alapján azonban elképzelhető, hogy a töltésút és a tábor is a Duna római kori medrére követte, illetve amellel feküdt (3. kép – lásd a címlap belső oldalán).

A római kori utak más esetben is segíthetnek a korabeli táj és a lelőhelyek közti kapcsolat rekonstrukciójában. Quadrata esetében a táborról készült légi felvételeken jól látható, hogy a nyugati irányba kivezető utat egy későbbi elöntés, vagy mederváltozás elpusztította, egykori futásáról azonban a távolabb készült felvételek adnak tanúbizonyságot (4. kép). Mosonma-

gyaróvár előterében ugyanis még ma is követhető a római töltésút egy szakasza, melyet később a Mosoni-Duna több helyen átvágott, vonalvezetése azonban Quadrata kapuja felé mutat. S habár az élő folyóág ma már messze elkerüli a római tábornak, a légirégészeti kutatások iránymutatók az egykori táj és a *limes* kapcsolatának megértésében.

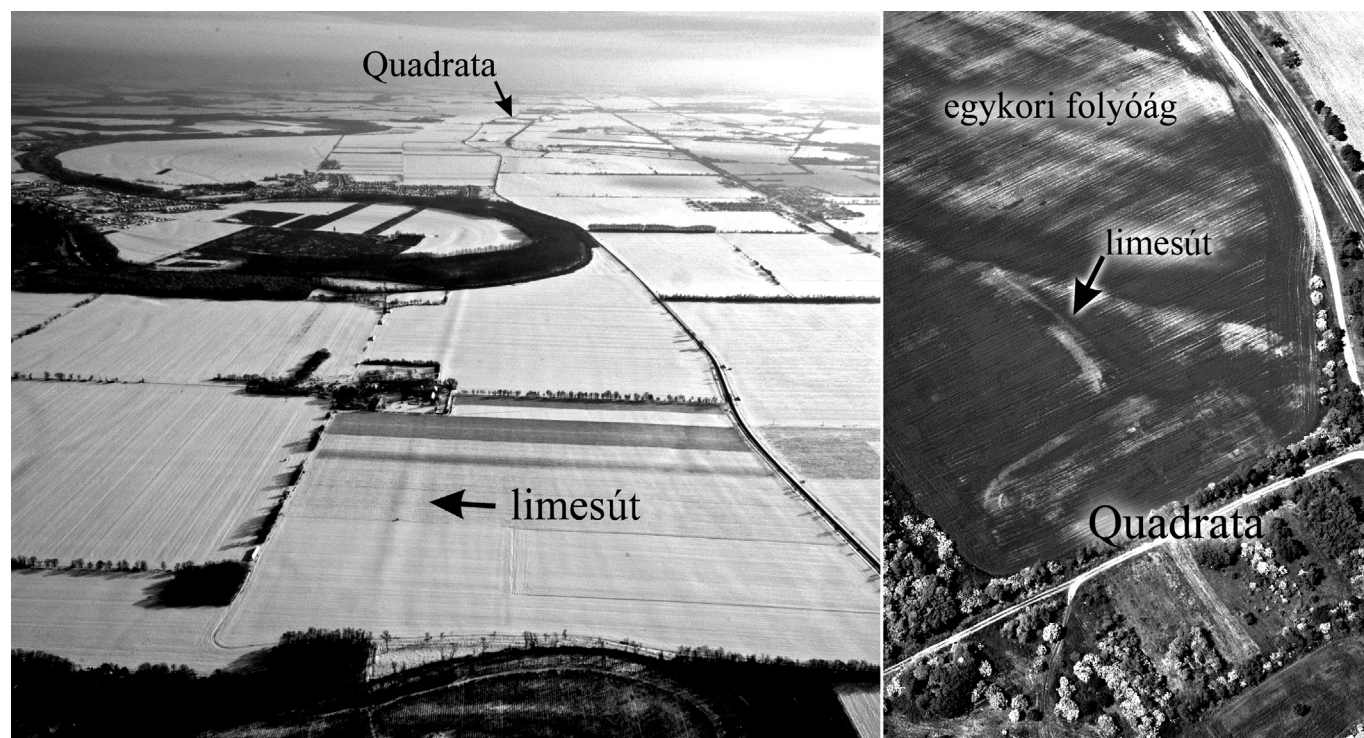
A Duna mai medrétől már szintén távol esik Altinum (Kölked, Baranya megye) segédcsapattábora, melyről Aliscához hasonlóan kevés adattal rendelkezett a kutatás. A leletek alapján a több évszázadig fennálló létesítmény szokványos alaprajzot sejtetett mindaddig, míg a légirégészeti kutatásra alkalmas körülmények nem adódtak. A felvételeken egy késő római korra keltezhető, a hagyományos táborformától eltérő jelenséget lehetett azonosítani. A tábornak az egykori Duna mederre merőlegesen tájolták, egy részét a folyó elmosta, megmaradt *retentura* frontja azonban lekerekített formát mutat. A *porta decumana*, valamint egy legyező alakú saroktorony mellett két nagyméretű, külső oldalán íves, valamint két kereknek tűnő, falra épített köztes torony azonosítható (5. kép – lásd a címlap belső oldalán). A rendhagyó formán belül épületek nem voltak megfigyelhetők. A légi felvételeket geofizikai méréssel lehetett pontosítani és kiegészíteni. Láthatóvá váltak a tábornak övező árkok is, de az alaprajz és a beépítettség tekintetében a felmérés csupán alátámasztani tudta a légirégészeti eredményeket.

Különleges helyet foglalnak el a *limes*-lelőhelyek között az időszakosan használt táborok. Legtöbbjüket Komárom térségében, a római *castrumot* kisebb-nagyobb távolságra körülölelve találjuk (6. kép). Méretük és formájuk, valamint a szlovák oldalon is megtalálható párhuzamaik alapján elsősorban a markomann háborúk csapatösszevonásaihoz köti őket a ku-

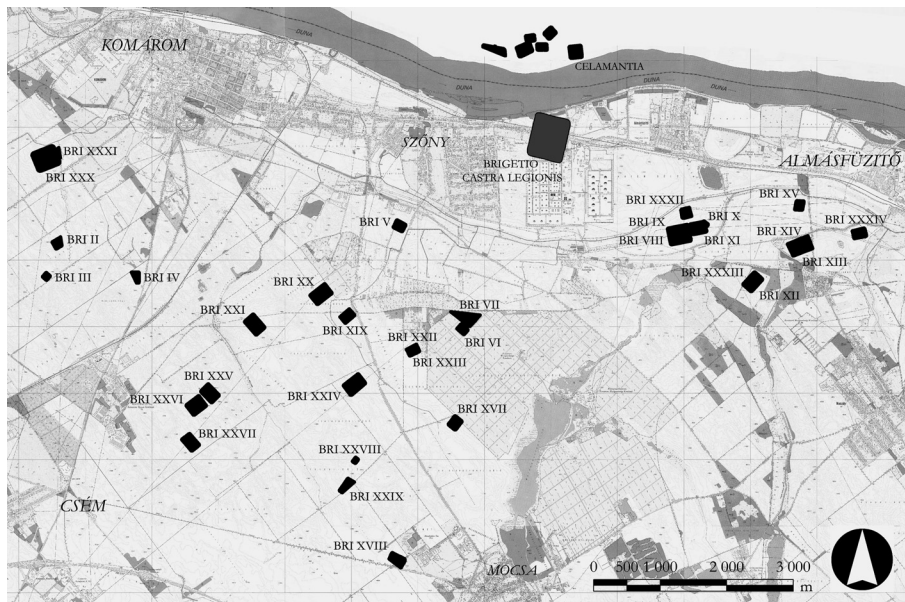
tatás. Eddig kizárólag légirégészeti megfigyeléssel váltak ismertté, használatuk rövid idejét pedig a felszíni leletek hiánya is alátámasztja. Habár a vertikális felvételek némelyikén is láthatók, az igazi áttörést Otto Braasch repülései hozták az 1990-es években. A felderített menettáborok száma a limeskutatói projektek során ismét megugrott, az igazi érdekességet azonban térképi feldolgozásuk adta. Amellett, hogy a táborok elhelyezkedésében több gócpontot is ki lehetett mutatni, feltűnt, hogy tájolásuk sok esetben közel azonosnak tekinthető. A tájolásban mutatkozó különbségek egyik oka a térség vízrajzi és morfológiai adottságaival egyértelműen igazolható. Ennek megfelelően a Szöny–Füzitői-csatorna térségében, az ármentes teraszokon létesített táborok tájolása érthető okokból igazodik a természeti adottságokhoz. A többi tábornál mutatkozó hasonlóságra azonban jelenleg nincs kézenfekvő magyarázat, de a kérdés megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a térségben még a mezőgazdasági parcellák tájolása is többnyire a római menettáborok fő irányaihoz igazodik.

A legio- és segédcsapattáborokat övező települések – egy-egy kivételtől eltekintve – a katonai létesítményeknél kisebb mértékben kutatók. Alaprajzokról és kiterjedésükről főként a legiotáborokat övező katonavárosok és a kissé távolabb fekvő polgárvárosok esetében van információnk, a segédcsapattáborok környezetében fekvő táborfalvokról pontatlanabb adatokkal rendelkezünk. A légirégészeti megfigyelések az utóbbi években ezen a területen is fontos eredményeket hoztak. Több *vicus* esetében szerezhettünk alaprajzi információt, igazi különlegességet azonban két helyszín tartogatott számunkra.

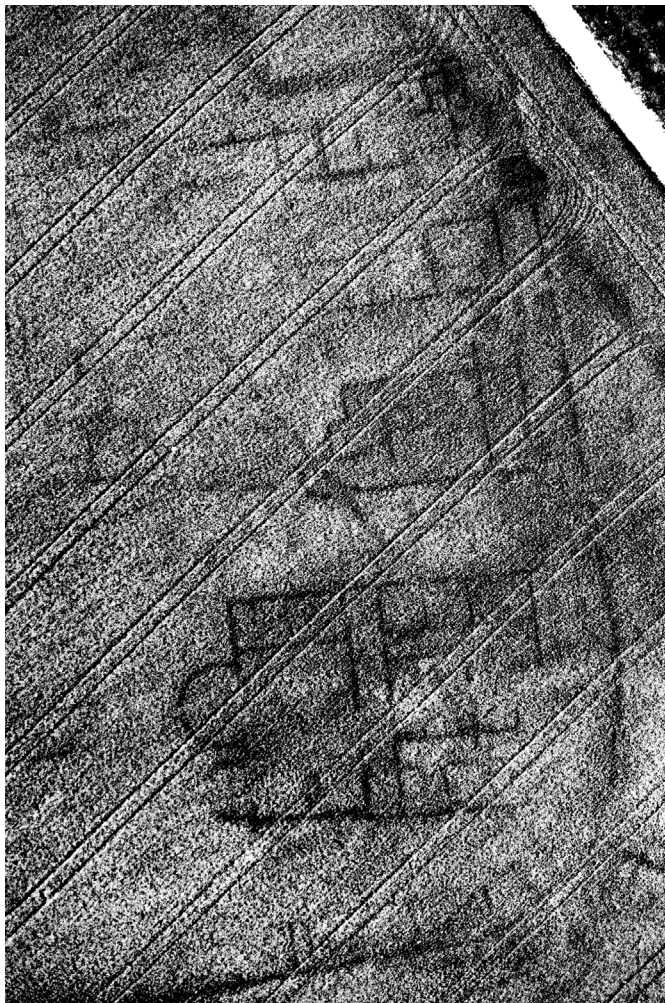
A Brigetio legiotáborát övező katonaváros egyes részei a vetésforgóhoz igazodva szolgáltatták évről-évre az újabb mo-

4. kép. A bogárhátú limesút és a Mosoni-Duna tájformáló hatása Mosonmagyaróvártól délkeletre (balra), valamint a környezet változását jelző folyómeder-módosulások nyoma Quadrata térségében (jobbra) (a szerző felvétele – PLT 38829, 31471)

6. kép. Időszakos táborok Komárom térségében

7. kép. A tokodi erőd mellett azonosított késő római villagazdaság főépülete és a gazdaság egyes részei (a szerző felvétele – PLT 33189)

zaikszemeket a város szerkezetének megismeréséhez. Az archív felvételekkel kiegészítve végeredményként mintegy 20 hektáron lehetett azonosítani a település szerkezetét, úthálózatát és épületeit. A felvételeken a római tábor egyes részei is azonosíthatók voltak, így a *castrum* és *canabae* közötti szabad területet is megfigyelhettük.

Tokodon rendhagyó jelenséget dokumentálhatott a légrégészeti felderítés. Az ásátásokból ismert késő római tábor (lásd a címlapon), valamint az azt övező, már korábban is fennálló település mellett egy késő római villagazdaságot is azonosíthatunk (7. kép). Ennek különlegessége a táborral való feltételezhető kapcsolatából adódik, hiszen attól mindössze 100 méter távolságra fekszik. Eddig csupán egy kisebb területű feltárás volt a gazdaság főépületében,

mely tágabb következtetések levonására egyelőre nem ad lehetőséget.

A légrégészet legjelentősebb eredményeinek a térképészeti és az újabb, régészeti célú felvételek esetében is a *limes* kisebb objektumainak, főként őrtornyainak felderítését tarthatjuk. Ezek legtöbbje viszonylag rövid ideig lehetett használatban, így kevés lelet maradt hátra a kutatók számára. Terepi felderítésüket az intenzív mezőgazdasági művelés talajegyengítő munkája is hátráltatja, így a legkönnyebben a levegőből azonosíthatók.

A rendszeres repülések során egyrészt az archív felvételeken megfigyelt lelőhelyek újraazonosítását és pontosítását, másrészt a hiányzó láncszemek felkutatását tűztük célul. A felderítések eredményeképpen főként a késő római periódushoz tartozó őrtorony-típusokról, és elsősorban a Budapesttől délre fekvő területeken szereztünk adatokat. Az archív felvételeken azonosított lelőhelyek mellett az utóbbi években újabb objektumok is ismertté válhattak. A légrégészeti kutatás alaprajzi szintű felvételei alapján, a térképezést követően típusok elkülönítésére is mód nyílt. A terepi kutatásokkal kiegészítve felmerült, hogy a tipológiai különbségek kronológiai eltéréseket, építési fázisokat is jelenthetnek. Ennek igazolásához kiterjedt leletgyűjtésre és ásátásokra lenne szükség, segítségével viszont a késő római határvédelmi koncepció és kivitelezés válna érthetőbbé.

Végül a *limes*útról is szót kell ejteni, hiszen a több évtizedes múltra visszatekintő légrégészeti kutatás egyik legnagyobb eredménye az egyes útszakaszok felderítése volt. Ez a lelőhelytípus leletszegénysége okán, az őrtornyokhoz és menettáborokhoz hasonlóan, a legtöbb esetben nehezen azonosítható. Szerkezetéből adódóan a mezőgazdasági művelés jelentősen károsítja, és sokszor csak az út menti árkok alapján lehet nyomára akadni. A levegőből ezeknek a jeleknek az azonosítását az út tájformáló szerepe segíti. A római mérnökök által kitűzött *limes*út futása számos helyen hosszant követhető egyenes szakaszokból áll, melyek akár parcellahatárként, de modern utaként is őrizhetik az egykori nyomokat, amit a terepi kutatás és az ásátások is alátámasztanak.

Összegzés

A *ripa Pannonica* légitérészeti kutatása több évtizedes múltat tekint vissza. A kezdetben a vertikális, térképészeti célú felvételekre támaszkodó vizsgálatokat az idő előrehaladtával régészeti célú repülésekkel és szisztematikus megfigyelésekkel is ki lehetett egészíteni.

A légitérészeti kutatás mellett, hogy számos lelőhelytípus költséghatékony felderítésének igazolt eszközévé vált, segítségével jobban megérthetjük a római kori tájhasználatot is.

A gyarapodó állomány fontos adalékkal szolgált a határvédelmi rendszer magyarországi szakaszának feltérképezéséhez és értelmezéséhez, és az utóbbi évek nemzetközi projektjein keresztül a *ripa Pannonica* világörökségi nevezésének előkészítésében is kiemelt szerepet játszott. Csak remélhetjük, hogy a kutatás – egyelőre megtörni látszó – rendszeressége a jövőben is folytatódhat.

8. kép. Vetus Salina – a 11-es őrtorony és a limesút árka, valamint egy temető sírjai Otto Braasch felvételén (PLT 35775)

Szakirodalmi tájékoztató

Visy Zsolt 1989. *A római limes Magyarországon*. Budapest.

Visy Zsolt 2003. „A pécsi légitérészeti műhely. Régészeti kutatások a Ripa Pannonica mentén”: Visy Zsolt (szerk.): *Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén*. Pécs, 107–122.

Visy Zsolt 2003. *The Ripa Pannonica in Hungary*. Budapest.

Visy Zsolt (szerk.) 2003. *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Budapest.

Visy Zsolt 2011. *A római hadsereg a limesen. A római limes Magyarországon. – The Roman Army and the Limes. The Roman Limes in Hungary*. Pécs.

http://book-let.com/books/romai_birodalom_hatarai/

Visy Zsolt (szerk.) 2011. *Rómaiak a Dunánál. A Ripa Pannonica Magyarországon mint világörökségi helyszín. – Romans on the Danube. The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site*. Pécs.

http://book-let.com/books/romaiak_a_dunanal/

Visy Zsolt (szerk.) 2011. *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között. – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008–2011*. Pécs.

http://book-let.com/books/danube_limes/

Varga Gábor (1980) régész, 2009 és 2011 között részt vett a római limes magyarországi szakaszának világörökségi nevezését előkészítő *Danube Limes – UNESCO World Heritage* programban

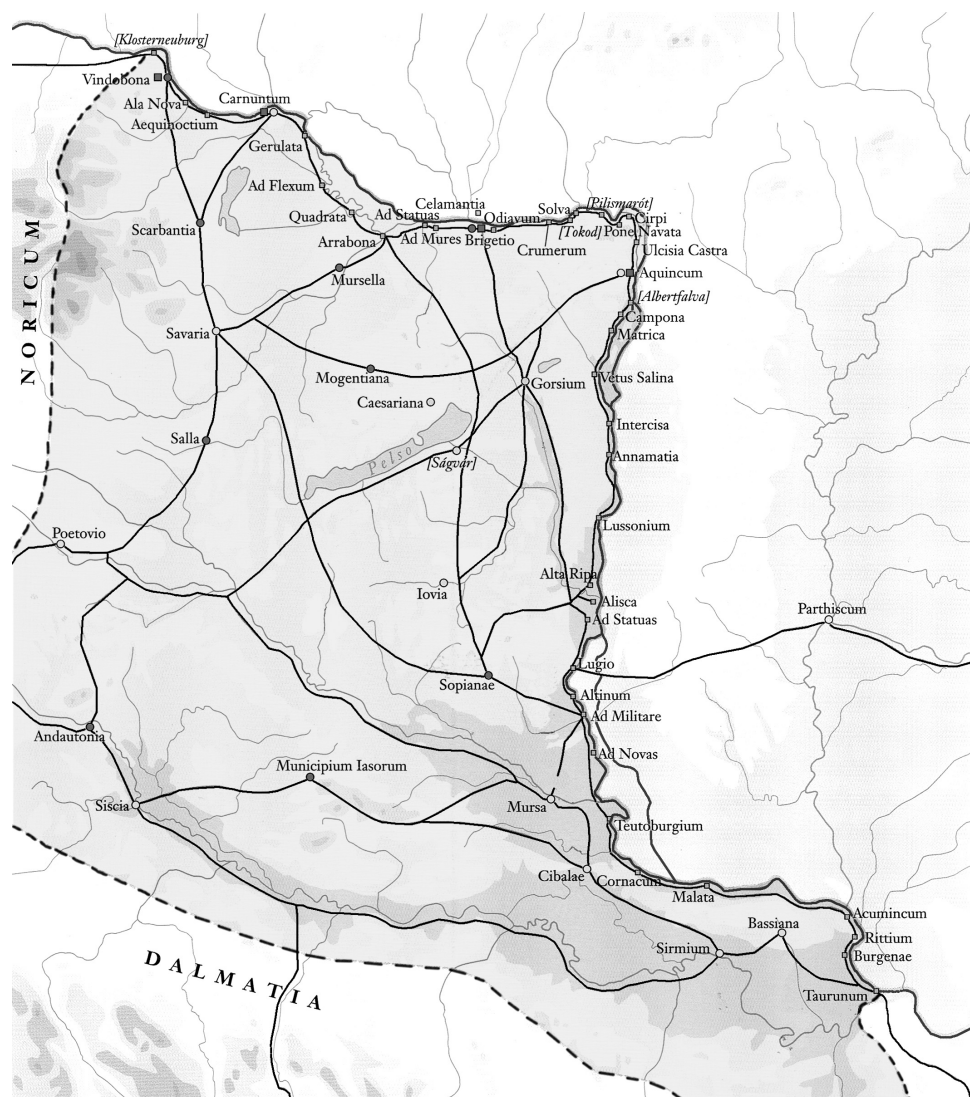
A római limes magyarországi szakaszának világörökségi nevezése

Varga Gábor

Mi a világörökség?

A világörökségi cím az ENSZ Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezetének, az UNESCO-nak az egyezményén alapul. Az egyezmény 1972-ben született meg a veszélyeztetett kulturális és természeti kincsek megóvása céljából. Ekkorra a folyamatosan növekvő ipari fejlődés és a környezetszennyezés rohamosan pusztította ezeket az emlékeket.

Az egyezményt életre hívó előzmények közül legjobban talán az Abu Szimbel-i (Egyiptom) sziklatemplomok esete világítja meg a világörökség célját. Az egyiptomi kormányzat az 1950-es években határozta el az Asszuáni-gát építését, amely a Nílus vizét felduzzasztva előntötte volna a templomokat és a bejárat előtti hatalmas, 32 méter magas ülőszobrokat. A templomokat nemzetközi összefogás mentette meg. Ötven állam gyűjtötte össze azt a 80 millió dollárt, amelyből a sziklatemplomokat darabokra vágták, egy mesterséges, a duzzasztott vízszint fölé magasodó dombra szállították, és újra felépítették. Így azok 3200 év elteltével ma is láthatók.

1. kép. Pannonia provincia úthálózata, fontosabb települései és a folyami határ mentén húzódó erdők láncolata

A római limes mint világörökség

A Római Birodalom határa, a limes, a környezeti adottságoknak megfelelően változó szerkezetű. A Rajna és a Duna mentén a folyókat követik a katonai táborok, Dáciában a Kárpátok hágóit őrtornyok ellenőrzik, de itt a táborok a határvonalától már beljebb helyezkednek el. A leglátványosabb elemek azonban az épített falak és

sáncok. Ilyen a Hadrianus- és az Antoninus-fal Nagy-Britanniában és az úgynevezett felső-germaniai-raetiai limes (a Duna és a Rajna között, német rövidítése ORL) Németországban. Nem véletlen, hogy a Hadrianus-fal, ez a kőből épített, a teljes szigetet keresztülzselő, ma is látható római kori építmény vált először világörökséggé 1987-ben. Az árokból és földsáncból álló ORL 2005-ben, az Antoninus-fal 2008-ban nyerte el ezt a címet. Mindhárom emlék nagy része folyamatosan látható volt a római kor óta, még akkor is, ha funkciójukat elvesztették. Velük ellentétben a rajnai és dunai limes emlékeit, a táborokat és őrtornyokat az újkorban újra fel kellett fedezni, hiszen az álló falak kőanyagát a középkorban és a kora újkorban elhordták, és mint építőanyagot hasznosították újra, néhol pedig a Duna változó medre mosta el a maradványok egy részét. Ami megmaradt, azt elrejtette a föld, a római építmények feledésbe merültek, amíg a régészek újra fel nem tárták őket.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a helyi lakosság számára ezek a helyszínek mást és mást jelentenek napjainkban, és olyan is van, ahol semmit, hiszen a nagyközönség számára ismeretlenek a maradványok. Ennek ellenére fontos, hogy egységesnek tekintsük a római határvédelem emlékeit, hiszen csak így érthetjük meg a római birodalom folyamatosan változó hadügyeit, a római történelmet, és annak kihatását az elkövetkező korszakokra.

Csak két egyszerű példa: a daciai és britanniai hadsereg zöme a tartományon belül állomásozott, a germaniai és pannóniai hadsereg teljes egésze azonban a határon – azaz a határvédelem sosem egy központi megoldás alapján szerveződött, hanem a helyi adottságok, szükségletek és lehetőségek határozták meg. Vagy a másik példa: Antoninus Pius császár uralkodása idején (138–161) a határt Britanniában és Germaniában is előbbre tolták (ez az Antoninus-fal és a Neckar folyó vidéke az ORL vonalán), majd húsz évvel később visszavonták a korábbi vonalra. Mivel mindkét távoli helyen ugyanaz az esemény figyelhető meg, tudhatjuk, hogy nem helyi csetepatékról volt szó, hanem a birodalmi szintű külpolitika megváltozásáról. A hasonló történelmi adatok megismeréséhez a teljes határt ismernünk kell. Ez azonban hatalmas munka, folyamatos, soha le nem záruló feladat, ezért fontos, hogy megőrizzük a limes fennmaradt elemeit. A régészet csak az érintetlen lelőhelyek feltárása során szerezheti meg azokat az információkat, amelyek az egyes elemek – és ezzel majd később a teljes limes – építési korára, funkciójára és ezek változására vonatkoznak. Bármelyik lelőhely pusztulása örökre megsemmisíti ezeket az információkat is.

2000 óta a limes „A Római Birodalom határai” megnevezéssel egységes világörökségi helyszín, ehhez csatlakozott Németország az ORL nevezésekor, és ehhez csatlakozhat a jövőben Magyarország is. Természetesen ott, ahol a limes erődjeit a föld rejtje el évszázadok óta – így hazánkban is –, fontos, hogy a helyi lakossággal megismertessük ezeket az emlékeket, hogy mindennapjaik részévé váljon, hogy sajátjuknak érezzék, nélkül ugyanis nem lehet fenntartani őket, és legfőképpen nem lehet rájuk világörökségként gondolni. Ez azonban hosszadalmas és sokrétű – szakmai, hatósági, valamint helyi, lakossági szinten zajló – folyamat.

Hogy lehet világörökség a limes magyarországi szakasza?

A világörökségi cím elnyerésének első lépése a várományosi listára történő felvétel. Ez csupán annak kinyilvánítását jelenti Magyarország részéről, hogy valamikor a jövőben nevezni kívánja a helyszínt, és az szerinte megfelel a világörökség kritériumainak. A római limes magyarországi szakasza 2009-ben került fel a várományosi listára.

2009 és 2011 között egy nemzetközi program keretében a Pécsi Tudományegyetem munkatársai Visy Zsolt vezetésével elvégezték a szóba jöhető helyszínek szakmai vizsgálatát és térképi lehatárolását, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nyilvántartásba vette ezeket a lelőhelyeket, és elindította a védettségükre vonatkozó eljárást. Ez azért fontos, mert a világörökség csupán egy cím, a jogi védelmet az adott ország törvényeinek kell biztosítaniuk. Kijelölésre kerültek az ütközőzónák, amelyek a helyszín megközelíthetőségét biztosítják, valamint azt, hogy ne kerülhessen méltatlan környezetbe a világörökség. A program végére pedig elkészült a nevezési dokumentum.

A nevezési dokumentumot az UNESCO-hoz kellett benyújtani. Ez a helyszín pontos térképi lehatárolását, főbb szakmai adatait tartalmazza. Jelenleg összesen 121 lelőhely szerepel a nevezési dokumentumban, ezek összessége adja a világörökségi helyszínt.

A dokumentumban az is szerepel, hogy mely világörökségi kritériumoknak felel meg a helyszín. Ez a limes esetében annak építészeti jelentősége (2. kritérium), egy letűnt civilizáció (a római) kivételes megtestesítője (3. kritérium), és tükrözi az építészeti technológia és a történelem több korszakát (azaz a római határvédelmi rendszer fejlődésének kiemelkedő példája, 4. kritérium). Bizonyítani kell továbbá az integritás elvét, hogy a limes egységes és ép (ez némi rugalmasságot kíván, ha csak az elemeit tekintjük, de a teljes szakaszt vizsgálva – mivel ismerjük a katonai táborokat, az őrtornyokat, a limesutat, a hozzájuk kapcsolódó polgári településeket is – állíthatjuk, hogy a meghatározó elemek ismertek), és az autentikusságát, azaz, hogy a római határvédelem megismeréséhez a limes nyújtja az alapvető forrást, hiszen írott forrásaink nincsenek, a más lelőhelyekből nyerhető adatok pedig nem vonatkoztathatók a határvédelemre.

A nevezéshez szükséges feltételek közül hiányzik a kezelési terv és az azt végrehajtó kezelő szerv, amelynek feladata gondoskodni a leendő világörökség fenntartásáról. Működéséhez természetesen pénzforrással és költségvetéssel kellene rendelkeznie.

Ennek felállítására előtt sok eldöntendő kérdést kell megválaszolni (a pénz kérdésén túl). Ezek a kérdések a limes maradványainak állapotából erednek. MASHOGY KEZELENDŐ EGY BEMUTATOTT HELYSZÍN ÉS EGY MÉG FELTÁRTLAN, VAGY FELTÁRT, DE VISSZATETEMETT. MÁS, HA SZÁNTJÁK A TERÜLETÉT, VAGY FÜVES RÉT, ÉS MÉG INKÁBB, HA BEÉPÍTETT, NETALÁN IPARI KÖRNYEZETBEN VAN. NÉMELYIK HELYSZÍN EGY TELKET ÉRINT, DE OLYAN IS VAN, AMELY SOK SZÁZAT! Ezek számtalan konfliktushelyzetet rejtenek magukban.

Kézenfekvő lenne úgy gondolni, hogy ezeket a telkeket meg kellene vásárolnia az államnak, ez azonban nem célravezető és nem is kivitelezhető. A világörökség célja ugyanis nem az,

hogy mindent bemutassunk: erre nem is alkalmas mindegyik helyszín, és a bemutatást minden esetben régészeti kutatásnak kell megelőznie, amelynek költségei felmérhetetlenek. A cél a maradványok megőrzése, és ez sokszor csak akkor lehetséges, ha érintetlenül hagyjuk a területet. A különböző emlékek bemutatathatósága is korlátozott. Az épített örökségből néha csak az alapfalak maradtak fenn, márpedig nem túl sokatmondó, ha mondjuk ötven őrtornyot bemutatunk, de mindenhol csak négyzetes alaprajzú, térdig érő falakat láthatnak az érdeklődők. Visszaépíteni egy hipotetikus, de álló őrtornyot – a világörökségi elveket követve – csak ott lehetne, ahol szinte teljesen elpusztultak a megőrizhető részek.

Nincs létező példa olyan utak bemutatására sem, amelynek felülete nem volt kövel burkolva, márpedig a limesút ilyen. Az efféle utak nem is tárhatók fel felületben, a régészek is csak a metszetüket szokták vizsgálni, amely elárulja építési technikájukat. Enélkül azt sem tudjuk, milyen állapotban vannak – néha már csak az út árcai vannak meg, az út felületét a szántás rég elpusztította. A meglévő, bemutatott helyszínek pedig folyamatos karbantartást kívánnak, különben a növényzet újra belepi őket, gyökereik szétrombják a még megmaradt falakat is. Ezt a (sokszor tisztázatlan) tulajdonviszonyok akadályozzák meg napjainkban, ezért ezek is rendezésre szorulnak. Az olyan jól ismert bemutatóhelyektől, mint az aquincumi romkert, is újfajta bemutatói módokat követel meg a mai látogató (tavaly el is készült egy új lakóház-rekonstrukció).

Ebből az összetettségből következik, hogy a limesre mint világörökségre is csak egységesen, a helyi, egyéni érdekek fölé emelkedve lehet gondolni. Nem lehet mindent bemutatni, és amit be lehet, azt sem ugyanazon a módon. Például ahol a limesút a modern 6-os út alatt fut, csupán táblával lehet jelezni a tényét. Azok az őrtornyok és útszakaszok, amelyek szántásba esnek, legfeljebb növényzettel, a maradandó emlékek pedig néha csak burkolatban, alaprajzban jelezhetők, és csak a legritkább esetben lehet modern, teljes rekonstrukciókat alkalmazni. És még mindig marad bőven olyan hely – szántóföldek, beépített területek –, ahol továbbra is csak a szakemberek fogják tudni, mit rejt a föld.

További tájékoztatást nyújt:

www.vilagorokseg.hu
whc.unesco.org

Visy Zsolt (szerk.) 2011. *Rómaiak a Dunánál. A Ripa Pannonica Magyarországon mint világörökségi helyszín. – Romans on the Danube. The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site.* Pécs.
Visy Zsolt (szerk.) 2011. *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között. – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008–2011.* Pécs.

A Frontiers of the Roman Empire (A római birodalom határai) sorozat kötetei:

Breeze, David J. – Jilek, Sonja – Thiel, Andreas 2005. *Frontiers of the Roman Empire. – Grenzen des Römischen Reiches. – Frontières de l'Empire Romain.* Edinburgh–Esslingen–Wien.
Czysz, Wolfgang – Faber, Andrea – Flügel, Christof – Sommer, C. Sebastian 2006. *Sites on the Danube Limes in Bavaria – Fundplätze am Donaulimes in Bayern.*

A turistacsalogató helyek egyben nagy figyelmet, komoly ellenőrzést kívánnak meg, hiszen a turizmus és a világörökségi cél, az emlékek megőrzése könnyen kerülhetnek ellentmondásba egymással.

Meggondolandó az is, hogy érdemes-e már elsöre neveznünk mind a 121 helyszínt. Tudunk-e kezelni kilométernyi hosszú útmaradványokat, amelyek átlósan keresztezik a szántóföldeket? Vállaljuk-e, hogy olyan őrtornyokat nevezünk, amelyeknek csak az árkait ismerjük légi fotóról, de nem tudjuk, rejt-e bármilyen megőrizhető maradványt a föld? Vagy ha tudjuk, hogy van mit megóvni a pusztulástól, tudjuk-e vállalni a költségeit, hiszen senkitől sem várható el, hogy paragon hagyja a földjét? Ezeket később is világörökséggé lehet tenni, kiegészítésként, ha viszont valamit törölni akarunk a listáról, azt az UNESCO a helyszín pusztulásának fogja tekinteni.

Azt gondolom, ahhoz, hogy mi is és a limes maradványai is nyerjenek a világörökségi címmel, komoly szervezőképességről és empátiáról kell tanúbizonyságot tennünk. A földtulajdonosoknak érdemes elgondolkozni azon, hogy tudják-e máshogy is hasznosítani a területet. A lelőhelyek megőrzéséhez az is elég, ha füvesítjük a területet, ilyen értelemben működhetne például egy kemping vagy golfpálya, amely a tulajdonosnak bevételt jelenthet, egyben használhatja a világörökségi logót, ami külföldről is vonzhatja a turistákat – persze nem árt, ha ilyenkor el is irányítjuk őket a látható emlékek felé.

Annak, aki bemutatott emlékek környékén beruházna, érdemes figyelembe vennie, hogy a fejlesztéseknek, terjeszkedésnek útját állhatja maga az emlék – például nem lehet rajta parkolót építeni, kávézót telepíteni bele, csak mellé.

És végül a múzeumoknak is új szemléletmódot kell bevezetniük, együtt kell működniük, a látogatókat informálniuk kell a limes többi állomásáról és a hozzájuk kapcsolódó egyéb szolgáltatásokról, szállásról, éttermeikről. Szórakoztató – a limeshez köthető – programokat kell rendezni, hirdetni, és olyan ismeretanyagot nyújtani, amit pihentető módon lehet átadni. Ehhez pedig modern megoldásokhoz kell nyúlni akkor is, ha az ellentmond a múzeumi hagyományoknak, hiszen a világörökség csak akkor lehet mindenkié, ha minél többen megismerhetik.

Visy Zsolt 2008. *A római limes Magyarországon – The Roman Limes in Hungary.* Pécs.

Dyczek, Piotr 2008. *The Lower Danube Limes in Bulgaria – Долнодунавския лимес в България.* Warsaw–Vienna.

Harmadyová, Katarína – Rajtár, Ján – Schmidtová, Jaroslava 2008. *Slovakia – Slowakei – Slovensko.* Nitra.

Breeze, David J. 2009. *The Antonine Wall. A World Heritage Site – Der Antoninuswall.* Edinburgh.

Jilek, Sonja 2009. *The Danube Limes. A Roman River Frontier – Der Donaulimes. Eine römische Flussgrenze.* Warsaw.

Breeze, David J. 2011. *Hadrian's Wall – Der Hadrianswall – Le Mur d'Hadrien.* Hexham.

Visy Zsolt 2011. *A római hadsereg a limesen. A római limes Magyarországon. – The Roman Army and the Limes. The Roman Limes in Hungary.* Pécs.

A kötetek elérhetők elektronikus formában a www.limes-oesterreich.at/html/brochure.php címen.

Lassányi Gábor (1976) régész, egyiptológus, az Aquincumi Múzeum munkatársa. Kutatási területe a kései antikvitás régészete Pannoniában és Észak-Kelet-Afrikában.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Észak-afrikai korszok Aquincumban
(2010/4).

Rupnik László (1981) régész, az MTA – ELTE Interdiszciplináris Régészettudományi Kutatócsoport tagja, doktorandusz. Kutatási területe a római kori vaseszközök, légrégészet és topográfia.

Ásó, kapa, kisbalta

Kutatás Aquincum polgárvárosától nyugatra

Lassányi Gábor – Rupnik László

Az előző év tavaszán lehetőségünk nyílt egy mintegy egyhektáros terület régészeti kutatására Óbudán, Aquincum római kori polgárvárosának falától 300 méterre nyugatra, a Keled utcában (1. kép). Itt épül meg ugyanis a Főváros első baseballpályája.

Bár ásatást csak két kisebb szondában folytattunk, ennek és a műszeres leletkutatásnak köszönhetően gazdag leletanyag, köztük egy mezőgazdasági szerszámkészlet és egy egyedülálló bronzmécset, került itt a felszínre.

A hely az egykori polgárvárosból a Solymár-völgy irányában kivezető kelet–nyugati főútvonalnak, az úgynevezett „D utca” folytatásának déli oldalán található. Az elmúlt évszázadban először Nagy Lajos tárta fel a környéken egy fazekastelep részletét, 1975-ben pedig Póczy Klára vezetett feltárást, amikor egy iparvágányt húztak át a területen. Az utóbbi ásatás során kirajzolódott a kövezett főút vonala, és láthatóvá vált néhány, az utat két oldalról kísérő, tornácos homlokzattal rendelkező kőépület is.

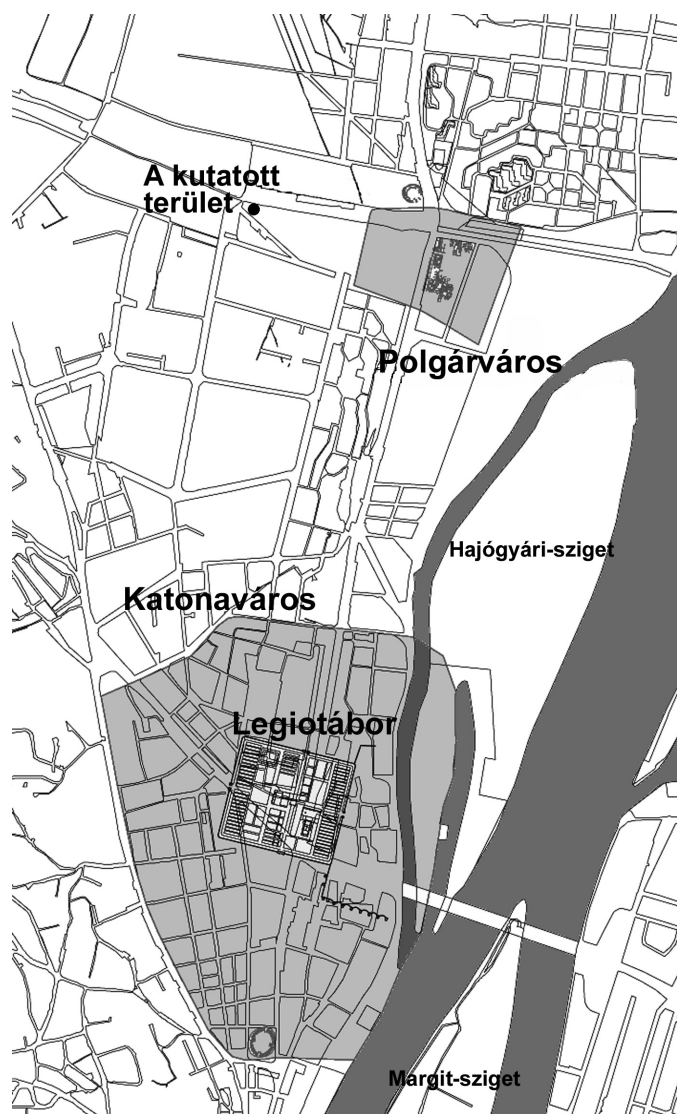
Szerencsés módon a tervezett beruházás területét is magába foglalta Stefan Groh és Helga Sedlmayer 2011-ben végzett geofizikai kutatása, amelynek előzetes eredményeit a kutatók nagyvonalúan rendelkezésünkre bocsátották.

Kincsek a felszínről

Mivel a baseballpálya legnagyobb részén a vízszintes felszín kialakításához jórészt 10–30 cm vastagságú feltöltés szétterítését tervezték, amely előtt a gyomirtás miatt kis mélységű tárcsázásra is sor került, a kutatás első fázisában fémkereső műszerek segítségével leletkutatást végeztünk önkéntesek bevonásával. A mintegy 11 ezer m²-nyi felületen több mint 300, jórészt római kori fémtárgy került elő. Minden lelet pozícióját mérőállomás segítségével pontosan bemértük.

A talált leletek koncentrációjából és a felszíni megfigyelésekből arra következtettünk, hogy a római épületek a kelet–nyugati főútvonal két oldalára koncentráálódtak. Dél felé valószínűleg a terep is lejtett, és a talált emlékek száma is erőteljesen csökkent.

A tárgyak közül összesen 65 darab érem: 63 római kori pénz, egy Ferdinánd-dénár és egy török akce volt. Az előzetes feldolgozás alapján az érmek közül a legkorábbi Vespasianus császár *denarius*a, 18 darab az Antoninus-dinasztia idő-

1. kép. A kutatott terület

szakára, 14 darab a Severus-korra, míg 5 darab erősen kopott bronzpénz a 2–3. századra tehető. További 18 példány a katonacsászárok korából származik, ezek jórészt *antoninianusok*. A késő római korból pedig 7 darab 4. századi *follist* találtunk.

A többi fémtárgy között nagyszámú ruhakapcsoló tű, jórészt térdfibula volt. A használati tárgyak közül zárszerkezet részei, kulcsok, bútordíszek, ládikaveretek és egy kisebb dárdakeg is előkerült.

A terep legmagasabb pontján a terület északkeleti sarkán a gyomirtás és a tárcsázás nyomán egy erőteljesen köves felületen már épületelemek látszottak a felszínen. Itt a feltöltés előtt egy 10 × 7 méteres, kelet–nyugat irányú szelvényt alakítottunk ki, amelyet megtisztítottunk a legfelső köves, omladékos rétegig.

Itt két, valószínűleg egymással teljesen párhuzamos, a fő égtájaknak megfelelően tájolt épület gondosan megépített, 0,7 méter vastag kőfalalapozásának egy-egy sarka rajzolódott ki.

A korábbi ásatások és a geofizikai vizsgálatok eredményeinek felhasználásával megalapítható, hogy a két párhuzamos épület falsarkai egy-egy észak–déli tájolású, a főútvonal mellett álló hosszúházhoz tartozhatnak. A felszín megtisztítása során 2–3. századi kerámiatöredékek kerültek elő.

A déli helyiség titkai

A geofizikai vizsgálat alapján a nyugatabbra fekvő épület egyik hátsó, déli helyiségében nyitottuk a kutatás 2. szondáját, egy fémkeresővel talált különleges leletcsoport pontos dokumentálása céljából. A műszeres kutatás során ugyanis Sándor Lajos ezen a ponton egy nagyméretű vaskapára bukkan, amely alatt további vastárgy, egy ásó látszott.

A vaseszközlelet pontos rétegtani helyzetének tisztázása céljából 2,5 × 2 méteres észak–déli tájolású szondát nyitottunk. A feltárás során egy masszív humuszos, agyagos, kőzet- és agyagtégla-törmelékes, vörösre égett járószint bontakozott ki, amelybe egy szürke hombárt süllyesztettek, minden bizonnyal valamilyen termény tárolására. E mellé az edény mellé ásták el a vastárgyokat egy sekély gödörbe (2. kép). A szerszámokat földdel takarták le, ami a padlószinttel együtt szintén átégett. A bontás során két további vastárgyra: egy másik kapára és egy kis vasbaltára bukkanunk.

A kisméretű szondában a vasszerszámok kibontása után csak a hombár kiemelésére került sor. A szürke, hasas, a szájáig a földbe süllyesztett, mintegy 60 centiméter magas edény alján néhány nem az edényhez tartozó kerámiatöredéket is találtunk, némi faszén maradványa mellett, ami arra utal, hogy az a környező padlószint átégésekor többé-kevésbé már üres lehetett. A hombár alján egy minden szempontból egyedülálló lelet, egy bronzmécses feküdt.

Arc az edényben

A tárgy egy nagyon ritka bronzmécses típusba, a két darabból álló, összeilleszthető figurális bronzmécsesek közé tartozik. Az aquincumi hombár alján egy ilyen tárgy jobb fele maradt meg (3. kép). A mécses két szimmetrikus, a hossz tengely mentén összeilleszthető, önállóan is funkcionáló darabból állt. A fel-

2. kép. A szerszámok elhelyezkedése bontás közben
(Lassányi Gábor felvétele)

ső rész komikus maszkot ábrázol, az olajbeöntő nyílást a száj sarkában alakították ki. Az állnál található égőnyílás volutás kialakítású. A szemöldöknél egy felfüggesztésre szolgáló részt képeztek ki, amelybe egy kis bronzláncot fűztek. A hajhoz eredetileg akantuszlevél alakú fogantyút forrasztottak, amely a restaurálás után került vissza eredeti helyére. A mécses belső oldala teljesen egyenes kialakítású, hátsó fej felőli részénél konkáv keresztmetszetű vájat található, az ebben futó sinnel illeszthették össze a tárgyat a szimmetrikus párjával.

Ehhez hasonló, vagyis két darabból álló figurális mécsesből mindössze alig néhány publikált darab ismert a birodalom területéről. Ezek szinte kivétel nélkül múzeumi gyűjtemények régi (leletkontextus nélküli) darabjaiként maradtak fenn, vagy kerültek elárverezésre aukciósházakban. A témával foglalkozó Norbert Franken összesen hat ilyen darabot tudott felkutatni (Franken 2005). Egy további példányt a Christie's aukciósház árverezett el 2001-ben, New Yorkban.

Az Aquincumban talált példány jelenlegi ismereteink szerint az egyetlen hiteles ásatási körülmények között talált példány ennek a tárgytípusnak. Keltezése pontosan ezért önmagában igen nehéz, de valószínű, hogy a Kr. u. 1–2. században készülhetett.

A hombár darabjainak kiemelése után világosan látszott, hogy az átégett padlószint alatt még legalább félméteres mélységig további korábbi kultúrrétegek találhatóak. A padlóból, amelybe a tárgyat tartalmazó hombárt süllyesztették, elbontása során egy olyan terra sigillata töredék is előkerült, amely a 2.

3. kép. A bronzmécses két nézetből fotózva (Bakos Ágnes és Tihanyi Bence felvétele)

század végénél, illetve a 3. század első harmadánál későbbre keltezi a hombár földbe ásását, valamint a négy vasszerszám elrejtését.

Elrejtett vasak

Az elrejtés tényéből az a következtetés vonható le, hogy ez az ásóból, baltából és két kapából álló szerszámkészlet is komoly értéket képviselt tulajdonosa számára (4. kép). Az elmúlt száz év régészeti kutatása során több hasonló, vaseszközökből álló tömeglelet vált ismertté, ám ezek sokszor bizonytalan vagy alig dokumentált környezetből származtak. Aquincumból egy ácsszerszámokból álló együttes került elő, de többek között a balácai villából, Rábapordányból, Nagyvenyimből, Tatabányáról, Balatonalmádiból is említhetünk vasszerszámokat tartalmazó depóleleteket.

Noha a szóban forgó szerszámok első ránézésre nagyon hasonlóak napjainkban is használt változataikhoz, tüzetesebb vizsgálatuk több érdekességre deríthet fényt. Elsőként az ásót vagy – ahogy ezt a formát sokszor nevezik – ásólapátot vegyük szemügyre (4. kép, 1). Mivel a római korban a ma megszokott kialakítású lapátokat még nem ismerték, így a két funkció formailag alig választható szét. A kisebb tömegű, öblösebb pengével rendelkező változatokat lehet ásólapátként értelmezni. A képet tovább árnyalja, hogy a vasból készítették mellett bizonyosan léteztek teljesen vagy részlegesen fából készített, vaspapuccsal ellátott változatok is. A szerszám típus antik használatáról több korabeli szerző leírását olvashatjuk, ugyanakkor az általuk használt latin kifejezések – *pala*, *bipalium*, *vanga*, *ferrea*, *fossorium* – és a tárgyi leletek egymáshoz kapcsolása a

kevés és hiányos adatok miatt bizonytalan. Az egységes elnevezésen és formán alapuló rendszer a Római Birodalom nagy térbeli és időbeli kiterjedéséből eredő változó körülmények miatt sem képzelhető el. Az ókori kútfők, így Varro, Columella és az idősebb Plinius a talaj feltörésére, kiforgatására szolgáló eszközként írja le az eszközt, míg Cato az olaj- és szőlőültetvények felszerelési tárgyai között említi (*De agri cultura* 10–11). A kevés egykorú képi ábrázolás egyikén, amely a belgiumi Arlonból került elő, a földműves egy hosszabb nyelű ásót jobb lábával nyom a földbe, mellette pedig egy valószínűleg kapáló alak figyelhető meg (5. kép). Az itt bemutatott példányt a penge csapott válla miatt nem lehetett lábbal lenyomni, nagy mérete (hosszúsága 41,6 cm) és tömege (2,8 kg) miatt az is kizárható, hogy lapátként funkcionált volna. Hasonló eszközöket Pannoniából például Keszthely-Fenekpusztáról, Balatonaligárról és Carnuntumból ismerünk. Müller Róbert kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy

4. kép. A feltárt és restaurált szerszámok: 1. ásó; 2–3. kapák; 4. balta (Komjáthy Péter felvétele)

5. kép. Mezőgazdasági munkát végző földművesek egy Arlonból (Belgium) származó reliefen (White 1970 nyomán)

ez a szerszámtípus a római kort követően eltűnt, és csak a késő középkorban jelent meg újra a Kárpát-medence területén.

A következő, a leletgyűttesben két példányban képviselt szerszámtípust enyhén íves, kiszélesedő pengéje alapján kapacént határozhatjuk meg (4. kép, 2–3), azon belül is a csákány- vagy irtókapák közé sorolható. Ezeknek az eszközöknek elsősorban a kötött talajok feltörésében, irtásban, a szőlő- és kertművelésben lehetett szerepük. Nagyon hasonló kapa – több más vasszerszámmal egyetemben – nemrégiben Eszteregnye mellett, az M7-es autópálya nyomvonalának megelőző feltárása során került elő. Érdeemes megjegyezni, hogy formailag

6. kép. Publius Longidienus sírköve Ravennából, amelyen a hajóépítő mestert munka közben, kezében *asciával* ábrázolták (Casson 1963 nyomán)

nagyon hasonló szerszámokat fafaragás során is használtak, amelyet a latin *ascia* kifejezéssel lehet azonosítani. Ebben az összefüggésben – főként sírreliefekről – számos antik ábrázolását ismerjük. Publius Longidienus ravennai sírkövén egy hajóépítő-mester kezében láthatunk hasonló eszközt (6. kép). Az egyes szerszámformák korokon átívelő rokonságát mutatja, hogy csaknem megegyező eszköz teknővájó néven a magyar néprajzi tárgyak között is megjelenik.

Végezetül egy kisméretű balta, latinul *securis* tartozott még a szerszámlelethez (4. kép, 4). Modern társaitól annyiban tér el, hogy az ovális nyéllyuk mögötti fok arányaiban vastagabb, és a nyél falát kicsúcsosodó nyúlványokkal (nyéltámasz) látták el. Ez utóbbi nemcsak a rómaiaknál, hanem a későbbi korokban is előforduló sajátosság, ezért a rétegtani viszonyok ismeretének vagy keltező értékű leletek hiányában önmagában a tárgy keltezése is gondot okozna. Figyelemre méltó még, hogy a balta pengéje felülről nézve a hossz tengelyhez képest balra eltolva, ennek köszönhetően munkavégzés közben jobban felfeküdt a fa felületére.

A szerszámok egykori tulajdonosa az Aquincumot övező kertek és kisebb gazdaságok valamelyikében, vagy a városi építkezések – vízelvezető, illetve alapozási árkok, esetleg sírok kialakítása – során használhatta azokat.

Az átégett padló felett újabbakat már nem létesítettek, így valószínűnek látszik, hogy az épület végleg megsemmisült, leégése után már nem építették újjá. A műszeres kutatás során dokumentált nagyszámú, a katonacászárok korára keltezhető érem alapján ez a pusztulás valamikor 3. század közepe után következhetett be.

Tisztuló kép

A baseballpálya területén most végezett és a korábbi ásatások eredményeinek összevetésével egyre árnyaltabb kép rajzolódik ki a polgárváros nyugati előterének történetével kapcsolatban.

Ez a kelet–nyugati irányú, a várost is átszelő főút vonal a település egyik legrégebbi útja. Ennek mentén helyezkedett el – a most kutatott területtől nyugatra – a már a Kr. u. 1. század második felétől használt Arany-patak menti temető.

A kövezett főút vonal mentén, amelynek két oldalán csatorna is futott, legkésőbb a 2. századtól szabályos észak–

déli tájolású kőépületek, hosszúházak is álltak. Az épületek út felőli homlokzata porticosus kialakítású volt. A geofizikai és műszeres leletkutatások alapján a terület az úttól délre valószínűleg csak egy-két épületsor mélységéig volt beépítve. A környéken egy jelenleg nem azonosítható helyen fazekastelep is működött.

Az épületeket a 3. század közepéig intenzíven használhatták, de úgy tűnik, hogy ezen időszak után azokat elhagyták, valószínűleg valamilyen barbár támadással összefüggésben. Erre utalhat a nehéz vasszerszámok földbe rejtése, amelyet tulajdonosa később már nem ásott elő az átégett padló és a fel-

tételezhetően összedőlt épület alól. Talán ennél a pusztulásnál eshetett bele a kiürített hombárba a korábban talán a falra vagy gerendára felakasztott bronzmécses is.

Egy az ettől az épülettől keletre, azaz a városhoz közelebb, 1975-ben feltárt, a Kr. u. 3. század második fele és a 3–4. század fordulója közé keltezhető épített téglasír arra utal, hogy ebben az időszakban ez a terület már elnéptelenedett, és legfeljebb út menti temetőként szolgált.

A kis számban előkerült 4. századi bronzpénzek minden bizonnyal a kövezett út késő római használatával függenek össze.

Ajánlott irodalom

A polgárvárostól nyugatra fekvő területről:

- Lassányi Gábor – Bechtold Eszter 2006. „Újabb feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben (Recent Excavations in the Cemetery along the Aranyhegyi Stream)”: *Aquincumi Füzetek* 12, 73–78.
 Nagy Lajos 1937. „Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években”: *Budapest Régiségei* 12, 261–275.
 Nagy Lajos 1942. „Temetők és temetkezés”: Szendy K. (szerk.): *Budapest Története*. I–II. Budapest, 464–483.
 Póczy Klára 1976. „Keled utca”: *Budapest Régiségei* 24/1, 425.
 Zsidi Paula 2002. *Aquincum polgárvárosa*. Budapest.

A bronzmécsesről:

- Franken, N. 2005. „Nur eine technische Spielerei? – Bemerkungen zu zweiteiligen Kopflampen aus Bronze”: Chrzanowski, L. (szerk.): *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique*. Nyon – Genève 29. 9. – 4. 10. 2003. Montagnac, 123–130.

A vaseszközleletekről:

- Gabler D. 2009. „Ferrariae et ars ferraria. A vas kitermelése és feldolgozása a római korban”: Nagy Z. – Szulovszky J. (szerk.): *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szombathely, 41–53.
 László J. 2007. „A rábapordányi vaseszközlelet”: Bíró Sz. (szerk.): *Fiatál Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Győr. 67–79.

- László J. 2011. „Római kori villagazdaság vaseszközei Tatabánya-Felső-Rét-földekről”: *KMMK* 17, 151–169.

- Müller R. 1976. „A rákoscsabai és balatonalmádi vaseszközleletek új keltezése”: *ArchÉrt* 103, 263–278.

- Müller R. 1982. „A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig I–II”: *Zalai Gyűjtemény* 19.

- Nagy L. 1937. „Ácsszerszámokból álló tömeglelet az aquincumi múzeumban”: *BudRég* 12, 153–178.

- Palágyi S. 2000. „Római kori villák újabb vaseszközei a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban”: *VMMK* 21, 21–40.

- Pietsch, M. 1983. „Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmantel”: *Saalburg Jahrbuch* 39, 5–131.

- Pohanka, R. 1986. *Die eisernen Agrargeräte der römischen Kaiserzeit in Österreich. Studien zur römischen Agrartechnologie in Rätien, Noricum und Pannonien*. BAR International Series 298. Oxford.

- White, K. D. 1967. *Agricultural Implements of the Roman World*. Cambridge.

- White, K. D. 1970. *Roman Farming*. London.

- Zimmer, G. 1982. *Römische Berufsdarstellungen*. Archäologische Forschungen 12. Berlin.

A Longidienus sírkőről:

- Casson, L. 1963. „Ancient Shipbuilding: New Light on an Old Source”: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 94, 28–33.

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003 telén a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye „Az évszak műtárgya” kamarakiállítás-sorozatát. A sorozat fő célja, hogy rendszeresen a közönség elé tárja a Gyűjteményben folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, illetve restaurált művet, vagy olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek.

A kiállítás-sorozat weboldala:
classics.mfab.hu/antik_gyujtemeny/evszak_mutargya

Egy szicíliai askos

Az Antik Gyűjteménybe 2009-ben került a 14,5 cm magas és kb. 4 deciliter űrtartalmú, világosbarna bevonatú, narancsvörös agyagból készült kancsó. Felhúzott lábakkal ülő, kövér, meztelen, idős férfit formáz. Az előlnézetet részletesen megmintázták, míg a test hátoldalát csupán négy kidomborodó részre tagolták vízszintes irányban, valamint jelölték a gerincet. Állati és emberi vonások is felfedezhetők rajta. A gömbszerű has alsó részéhez külön illesztették a vastag combból, vékony lábszárból és pataszerű lábfejből álló lábakat, közéjük a herezacskókat és az egykor elálló phalloszt, föléjük pedig a köldököt idéző csúcsos domborulatot. Az enyhén kicsúcsosodó mellbimbók alatt égetés előtt bekarcolt, bőrredőket vagy bordákat jelző vonalak láthatók. A karokat vékony agyaghurkából formálták. A bal kéz csipőre téve, a jobb a mellkas alól kinövő, csonkakúp alakú kiöntőt tartja. A bal kézfejen négy stilizált ujj, míg a jobb kézfejet csupán az agyag ellapításával jelezték. A fül nélküli, bajszos arcot negatív formából préselték, amelyhez külön illeszthették a szakállat jelző agyaglapot. Az éles kontúrok alapján a szemet és a haj kusza

vonalaikat a még nedves agyagba karcolták be. Egyes részleteket lilásbarnás festéssel hangsúlyoztak: az edény szájperemét, a szakállat, a szemeket és a haját, a mellbimbókat pontozottával, a szegycsontot és a bőrredőket ívelt vonalakkal, a szeméremdombot három vonallal, a köldök, a herezacskók, a phallos és a kiöntő teljes felületét. A jobb lábfejen és a bal kéz ujjainak végén is felfedezhetők festés nyomai. A figura és a váza teste szerves egységet alkot (1. kép).

Az ember és állat alakú plasztikus edények készítésének hagyománya a Kr. e. 4. évezred elejére nyúlik vissza, az első állat alakú példányok ekkor jelentek meg Mezopotámiában, majd később Anatóliában és Egyiptomban. A 2. évezredben Cipruson, Krétán és Mykénében is meghonosodtak. Az állat alakú edények mellett már a kora bronzkortól női és férfi jegyekkel felruházott kancsók is készültek. Cipruson a mykénéi kultúra pusztulása után is divatban maradtak, főként az állat alakú (például madár, bika, kos) változatok. Az 1. évezredben Ciprus a keleti kulturális hagyományok egyik legfontosabb közvetítő központja lett. Innen kiindulva – görög és föníciai kereskedők

1. kép

révén, külön útvonalakon – a plasztikus edények készítésének szokása a Mediterráneum nyugati felébe, többek között Dél-Itáliába és Sziciliába is eljutott. A görög kultúra archaikus korszakában főként Korinthusban és Rhodoson készítettek ember és állat alakú edényeket. Ezeket illatszerek tárolására használták.

A plasztikus edényeket kétféleképpen formálhatták meg: vagy úgy, hogy a jól felismerhető edénytestre illesztették az állati vagy emberi testrészeket (arc, karok, lábak, mellek, phallos), vagy pedig úgy, hogy a lényeg az alak megformálása volt, és az edény funkcionális elemei (fül, szájníylás, kiöntő) csupán toldalékok voltak. A budapesti váza az utóbbi csoportba tartozik.

Eddig mindössze egyetlen hasonló plasztikus edény ismert: a szicíliai Petralia Sottanában őrzött példány egy helyi műgyűjtő, Antonio Collisani egykori gyűjteményéből való, pontos lelőhelye azonban ismeretlen (2. kép). Ezért az Antik Gyűjtemény vázájának készítési helye és funkciója egyelőre csupán bizonytalanul határozható meg. Formai jegyei alapján feltehetően szicíliai műhelyben készült. Erre utal a csonka kúp alakú kiöntő és a kiszélesedő beöntőnyílás együttes megléte, az utóbbihoz csatlakozó szalagfül, a befestett kiöntő és szájerem. A Kr. e. 5. században mindössze néhány fazekasközpontban (Syrakusai, Selinus, a mai Randazzo helyén lévő ókori város) készítettek plasztikus edényeket a szigeten. Ezek többsége állat alakú (például tehén, ló, pocok), de előfordul embert vagy keverék-lényeket (kentaur, szirén, *satyros*) ábrázoló darab is. A budapesti váza agyagának minősége és az, hogy a lilásbarna festését fekete foltok tarkítják, megegyezik az itt bemutatott, selinusi

2. kép

kat – a dionysosi körhöz kapcsolódva – satyrosként, illetve kitömött jelmezt viselő táncosként is szokták értelmezni. Szintén felhúzott lábakkal ülve ábrázolták az 5. századi, szentélyekben felajánlott terrakotta szobrok is a Dionysost kísérő ünnepi menethez (*thiasos*) tartozó satyrosokat. A kiállításon bemutatott boiótiai és dél-itáliai darabokon kratérral, illetve kettős auloszszal láthatjuk a mulatozásban megfáradt kövér, ithyphallikus lényeket (4–6. kép). A felhúzott lábakkal ülő satyros motívuma Sziciliában is jól ismert volt: a Kr. e. 5. századi naxosi ezüst-pénzek hátoldalát díszítette.

A félig emberként, félig állatként is ábrázolt alakok gyakran megjelentek 6–5. századi athéni vázaképeken Dionysoshoz köthető jelenetekben, borkészítés közben vagy kómosok résztvevőiként. Szintén kedvelt ábrázolás, hogy a hónuk alá veszik vagy meglovagolják a borostömlőt. Az *askos* több volt egyszerű használati tárgynál. Ezt tanúsítja, hogy Dionysos ünnepein is jelentős szerepet töltött be. Az Attikában népszerű falusi Dionysia alkalmával például az ünnepi menet résztvevői az istennek feláldozott kecske bőrből készített felfűjt, beolajozott tömlőre ugrálva játszottak.

A budapesti edény mindezek alapján leginkább a dionysosi körhöz kapcsolható. A váza teste a vékony állati lábakkal és karokkal, a pataszerű lábfejekkel, az állati hímtagnak is értelmezhető dudorral, a test ráncosságával-redőzetével az állatbőrből készült borostömlőkre emlékeztet. Az emberi arc, a csipőre tett bal kéz és a kiöntőt átölelő jobb kar pedig egy borostömlőt ölelgető, részeg *kómastést* idéz. A szinte démonikus, maszkoszerű arc, a kövér, ráncos test

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

és a jellegzetes ülő póz alapján valószínűbb azonban, hogy az edény készítője *thiasosban* résztvevő satyrost formálhatott meg. A budapesti váza tehát mesteri egyesítése a nem teljesen teli, kissé összeesett borostömlőnek és egy részeg önkívületben a tömlővel játszó, a tartalmát magába szívó testes, öreg, félig állat, félig ember satyrosznak.

Kúpos kiöntője alkalmassá teszi ital vékony sugárban való kiöntésére, így használhatták italáldozat bemutatására vagy esetleg – a rhytonokhoz hasonlóan – ivóedényként is. Az 5. századi szicíliai plasztikus edények ismert lelőhelyű darabjai sírokból kerültek elő. Szinte teljes volta alapján valószínűsíthető, hogy a budapesti váza is sírmelléklet volt: talán a halottnak felajánlott italáldozat során játszhatott szerepet, majd a

sírba helyezhették. Az ábrázolt alak sajátosságai alapján pedig feltehetően Dionysoshoz és kísérőihez illő folyadékkal tölthették meg.

Sziciliában nagy hangsúlyt kapott Dionysos tiszteletének alvilági aspektusa. Emiatt itt a dionysosi körbe sorolható tárgyak a temetés kontextusában különleges jelentéssel bírtak: a halál utáni élet reményére utalhattak. Az Antik Gyűjtemény rusztikus megformálású edénye talán ehhez az értelmezéshez köthető: a halottat, aki mellé temették, a dionysosi *thiasos* résztvevőjének vélték az életben és a túlvilágon is.

Dági Marianna

Szakirodalmi tájékoztató

- Biers, W. 1992. „Archaic Plastic Vases from Isthmia”: *Hesperia* 61, 227–238.
- Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art. Its Development in Black-Figure Vase Painting*. Oxford, 76–97.
- Heldring, B. 1978. „Der dionysische Aspekt der sizilischen Tiergefässe”: T. Lorenz (szerk.): *Thiasos. Sieber archäologische Arbeiten*. Amsterdam, 38–50.
- Heldring, B. 1981. *Sicilian Plastic Vases*. Utrecht.
- Isler, H. P. – Sguaitamatti, M. (szerk.) 1997. *La Collezione Collisani*. Zürich, 140–141, 200. sz., 33. t.
- Isler-Kerényi, C. 2004. *Civilizing Violence. Satyrs on 6th-Century Greek Vases*. Fribourg–Göttingen.

Az évszak műtárgya – 2013. tavasz
Szépművészeti Múzeum
Reneszánsz Csarnok
2013. március 12. – 2013. június 2.
A fényképeket Mátyus László készítette

A kiállítás a Halászbástya Étterem támogatásával valósult meg

Wilfried Stroh: *Meghalt a latin, éljen a latin! Egy nagy nyelv rövid története.* Fordította Dévény István. Typotex, Budapest, 2011, 375 oldal, 2900 Ft.

Régi, lassan talán külön filológiai vizsgálatot is érdemlő közhelye a populáris filozófiának, hogy annak ellenére, hogy Miki egér nem úgy él, mint mi, emberek, nem lehet kezdet fogni vele, nem lehet felpozni, és nem lehet adót behajtani rajta, mégis éppúgy létezik, ha nem inkább, mint azok a személyek, akikkel mindezeket megtehetjük: nagyobb hatást gyakorol ugyanis a világra, az emberekre ebben a másféle létállapotában, mint az élő, lélegző emberek többsége. Tegyük fel, hogy ilyesféle különbség van „a holt nyelv”, a latin és az anyanyelvi beszélők milliói által nap mint nap beszélt nyelvek között – Wilfried Stroh professzor könyve, kis leegyszerűsítéssel élve, ennek a belátásnak nagyszabású, más nyelveken már sikerkönyvvé vált megfogalmazása.

Persze több is annál. A magyar kiadás élén a szerző hozzánk, a magyar olvasókhöz címzett latin levele áll (melynek azért előzékenyen a magyar fordítása is közlésre került), ezután – az előszót követően – tizenharc, latin és magyar címekek egyaránt ellátott fejezet következik. A gyors olvashatóság érdekében a számozott forrásmegjelölések a végjegyzetben állnak, csak egy-két csillagozott lábjegyzet került az oldalak aljára, a könyv végén a jegyzetek mellett pedig helyet kapott egy fordítói utószó, kiejtési segédlet, időrendi összefoglaló és az átdolgozott, magyar nyelvű tételekkel is kiegészített bibliográfia.

Az előszó a latinoktatás jól megfogalmazott, bár részben a szokott érvekkel elővezetett apológiája, benne általános nyelvi kompetenciafejlesztő hatásának ecsetelése, adatokkal és érvekkel alátámasztva. Ezek közül külön figyelmet érdemel annak a megemlézése, hogy „egy (látszólag) holt nyelvben lehet legtisztábban felismerni a nyelv grammatikai rendszerét” (14). A latin tehát éppen azért lehet fejlesztő hatású, mert nem lehet kommunikatívans elsajátítani (hét-köznap nyelven szólva: felszedni), a latint tanuló diák kénytelen tisztán a nyelvi rendszer megértésével (esetleg az olvasással szerzett rutinnal megtámogatva) megtanulni azt. Ez messzemenően igaz, viszont, ellentétben a szerző már itt is megjelenő sugallatával, ehhez a latinnak

szerkezetét tekintve nem kellene nagyban eltérnie vagy többnek lennie a többi nyelvtől.

A könyv innentől kezdve lényegében nem más, mint a latin nyelv történetének stílusos, olvasmányos ismertetése, a latin nyelv születésétől és fénykorától kezdve a korai kereszténységen, a (főként német) középkoron és reneszánszon át egészen a premodern tudományos és a modern hagyományörző latinságig. Ezt felesleges lenne itt részletesen ismertetni, inkább csak néhány jellegzetes, különlegesen érdekes, esetleg meglepő részletre térnék ki, a teljesség igénye nélkül. Kezdjük egy furcsasággal. Rögtön abban a fejezetben, ahol *A latin kibújik a tojásból*, feltűnő, mennyire nem választja el egymástól a narráció a latin nyelv mitikus, illetve a nyelvészet által felderített eredetét – ráadásul úgy tűnik, egyértelműen az előbbi a hangsúlyos, egyrészt azért, hogy egy kevésbé ismert mítoszt is bevezet az ismertebbek mellé (a latin mint a faunok nyelve, 19 sk.), másrészt pedig azzal, hogy az eredettörténet mintegy csattanójaként a nyelvtörténet-kedvec praenestei fibula hamisítvány voltának (egyébként legalábbis kétes)¹ lehetőségét emeli ki (20). Ugyanitt a homérosi–vergíliusi fiktív nyelvközösség (hogy ti. az ellenséges szereplők is mindig értik egymást) kapcsán ugyan csak deklaráltan tréfából jegyeztetik meg, hogy a trójaiak biztos valamilyen „östörök” nyelvet beszéltek (18), az indoeurópai nyelvészet elkötelezett rajongói azonban garantáltan összerezzennek ezt olvasva: az én ízlésem szerint egy ilyen könyvben ezen a ponton ha röviden is, de mindenképp ki kellett volna térni az anatóliai nyelvek problémájára. És ha már itt tartunk, az indoeurópai nyelvcsalád bővebb ismertetésére is – nem gondolom ugyanis, hogy a megcélzott német fiatalok inkább tisztában lennének a nyelvrokonság természetével, mint a mi nyelvünk rokonait a történeti nyelvészet eredményein kívül bárhol keresgélő magyar kortársaik. (Remélem, tévedek.) Ezt a csorbát egyébként szépen kiköszöröli a fejezet további része, előbb a birodalom kialakulásának, majd a római köztársasági nyelvpolitika alakulásának megjelenítése, az előbbi a szinte kötelező erkölcsi szállal (*mos maiorum*) kiegészítve, az utóbbi pedig a korai „idegen”, de második anyanyelvüket megújító latin szerzők (Ennius, Naevius) megidézésével és a (szintén szokásos)

vonatkozó Varro- és Livius-idézetek elegáns bevonásával.

A továbbiakban kissé kiszámíthatóan, de mindig érdekesen elővezetve megjelenik a római irodalom „hivatalos” kezdete (Livius Andronicus; Appius Claudius Caecus), az azt megelőző korok az ősi imaszövegekkel és a rejtélyes *versus Saturniusszal*, kiegészítve a latin nyelvű irodalom eredetiségének, a hellénisztikus világhoz való viszonyának égető kérdésével; aztán izes kedvcsinálót olvashatunk Plautus világához, de érintőlegesen hallunk az arisztokrata prózáról (Cato) és Lucilius nevével fémjelvezve a szatíráról is. Természetesen külön fejezetet kapnak ezután Cicero és Vergilius – az előbbi esetében politikai-szónoki befutásának (*Pro Roscio*) és bukásának (*Philippicae*) leírása keretként fogja körbe „nyelvújító” filozófiai művei fellillantását (halála stílusosan részrehajló módon kerül szembe az „arrogáns” Caesaréval, 60); a nagy epikus élete és életműve mögött pedig feldereng az augustusi rend megszilárdulásának kulturális háttere, akárcsak a következő, az aranykori lírát és elégiát ismertető, irodalomtörténetileg kevésbé végiggondolt (véleményem szerint túlságosan politikai nézőpontú) fejezetben.

E klasszikusok életrajzai és a műveikből adott találó ízelítők után a könyv szigorú kronologikussága megtorpan, és elidőz egy kicsit a római világbirodalom nyelvének szinkroniáján (illetve annak lassú, rejtett változásain). A latin kulturális világnyelvvé tágulásának vizsgálata után, ahol illusztrációként többek közt Horatius híres hatyú-ódája (*Carm. II. 20; 97*) és Ovidius száműzetése kerül elő, elérkezünk a könyv talán legfontosabb gondolatához, a latin nyelv halálának és ezzel egyidejű, illetve ebből következő halhatatlanná válásának képzetéhez. Ennek kapcsán (mintegy kipótolva a latin legkorábbi történetének fentebbi kurtafurcsa bemutatását) Stroh összehasonlítja a tizenkét táblás törvények, illetve Plautus egy-egy szövegrészletét Cicero latinjával, amelyek között jelentős mértékű nyelvfejlődést állapít meg – majd a cicerói nyelvet Tacituséval és a keresztény szentté vált Hieronymuséval is összeveti, nagyon helyesen megállapítva, hogy az aranykor–ezüstkor szembeállítás bizony nem annyira nyelvallapotok közti, mint inkább stilisztikai különbség, és hogy a változás nem jelentős a

jeromosi nyelvre nézve sem. A keresztény szerző esetében ugyan, ahogyan azt majd pár fejezettel később a könyv maga is felfedi, nem teljesen töretlen a fejlődés (azaz itt a nem fejlődés) vonala, arra viszont mindenképpen jó ez a négy példa, hogy megmutassa: valamiért a latin irodalmi nyelv a klasszikus normanyelv megszületésétől kezdve nem mutatja többé az élő nyelvek egyik fő ismervét, az akár lassú, akár gyors, akár csodált, akár lenézett *változást*.

Ennek miéért a *Meghalt a latin...* rögtön meg is kísérel választ keresni (113 skk.), kisebb-nagyobb sikerrel. Egyrészt, meg kell adni, illő visszafo-gottsággal, csak véleményként, megkoc-káztat egy okot – miszerint a közvetlen utókor valamiképpen „ráérzett” az idő-számításunk kezdete körüli irodalom nagyságára, s ebből fakadóan igyeke-zett megőrizni annak nyelvi karakterét –, másrészt viszont leszögezi, hogy ez a ráérzés dokumentálható formájában a korszak nehezen felülmúlható *stilisztikai* színvonalára vonatkozott, és *nem* kifejezetten annak szigorú értelemben nyelvi normáira, amelyek aztán valami-ért mégiscsak megcsontosodtak (ellen-tétben a stíluseszmények jelentős részé-vel). A két szint (a szigorúan vett nyelvi és a stilisztikai) közötti kapcsolatot vé-gül abban ragadja meg, hogy „ha a jö-vőben lehetséges lenne Cicero nyomába szegődni, Vergilius művészetét utánozni, akkor nyelvüket, nyelvtanuk *lényegét* el-kerülhetetlenül *meg kell őrizni*”, illetve hogy azt a nyelvet, amelyen a klasszi-kusok születtek, „*alakítani-változtatni többé nem szabad*” (mindkettő 114, az én kiemeléseimmel). Érzésem szerint azonban itt már ingoványossá válik a talaj. Egy ilyen folyamat (még akkor is, ha mélyebben csak a művelt nyelvhasz-nálatot érinti) valószínűleg annyira szö-vevényes ok-okozati viszonyok termé-ke, hogy ha teljesen véletlennek tartani szentségtörésnek is tűnhet az aranykorra nézve, mégis inkább véletlenszerű adottságnak célszerű tekintenünk ugyanúgy, ahogyan a nyelvi változást általában is annak szokás. Ráadásul magának a nyelv rendszerének bármilyen tartós vál-tozása (vagy épp konzerválása) csak a legkritikább esetben szépírók tudatos dön-tése – lényegében még a latin irodalmi nyelv „halhatatlanságot eredményező meghalása” sem lehet annyira tudatos „alakítás-változtatás” vagy a „lényeg”

(?) szándékos megőrzése, mint amennyi-re a nyelvek történetét általában alakító komplikált intra- és interperszonális fo-lyamatok eredője. Az ilyesminek persze valóban lehetnek az adott közösségre jel-lemző tényezői, ahogy arra Stroh is utal („[v]alamilyen római sajátosságról lehet szó, arról a bennük ébredt törekvésről, hogy valamilyen, az idő múlásától füg-getlen mértékhez igazodjanak”, 115), de ezek is sokkal áttételesebben hatnak a folyamatokra a szerzői döntések mecha-nizmusánál. Például, ha már a rómaiak és a nyelv sajátos viszonyánál tartunk, véleményem szerint a latin normanyelv (korlátozott, de nem csak az irodalom-ban látható!) megmerevedéséhez több köze lehet az augustusi konzervativiz-mus és a római vallásos világképben tapasztható erős nyelvi tudatosság² vala-miféle együttállásának, mint a klasszikus irodalom későbbi kanonizálásának, előb-biek ugyanis a latin nyelv jóformán ösz-szes írástudó beszélőjét érintették, a min-dennapok, az ösztönösség szintjén is – és nemcsak az irodalmat alkotó szűk réteg *tudatos* irodalmi döntéseit. És ez is csak egy tényező a sok közül.

Szorosan összefügg ezzel a kérdéssel a vulgáris latin nyelv párhuzamos fejlő-désének problematikája, amely ugyan-ezen fejezetben kap helyet, és bár kissé az „igazi latin” mostohagyermeké-ként látjuk itt („a fejlődéstörténet szükségsze-rű visszassága”, 116), egy kis elégtételt mégis kap ez a nagy jövő előtt álló, szí-nes és saját jogán is értékes nyelvválto-zat. Az ízelítő ugyanis Petronius félmű-velt hőseinek jellemző erejű nyelvéből ugyanúgy továbbolvasásra buzdít, mint az itt olvasható érdekes, sokatmondó vagy egyszerűen csak szórakoztató pom-peii feliratok.

Valamelyest visszatérve ezután a di-akroniához, mesélünk áttér a latin nyelv második nagy paradigmája, a keresztény latinság kialakulására. Ennek kapcsán a korai, még (Itáliában is) jórészt görög nyelvű kereszténységre is vet egy pillan-tást nyelvi szempontból – többek közt igen szórakoztató utalást téve az „eredeti-ség” jelszavával reklámozott *A Passió* című filmsiker zavarba ejtő görögmen-tességére. Ezután a latin nyelvű kereszté-ny irodalom kialakulásának a kereszté-nyiség kezdeti jellemzőire is rávilágító narratíváját olvashatjuk, Tertullianustól Lactantiuson át a már kizárólag latinul író Augustinusig. Különösen erős hang-

súlyt kap a folyamat leírásában a mélyen gyökerező konfliktus a korai bibliafordí-tások vulgárizmusokkal és idegenszerű szerkezetekkel teli nyelve és Hierony-mus saját klasszikus műveltségű latinja között, amely végül a *Vulgata* nyelvtaná-ban klasszikus, de a bibliai stílust erősen tükröző nyelvében oldódott fel. Elmés ötlet ennek a nagy léptékű kérdésnek a Jeromos személyébe, saját vívódásaiba történő összesűritése.

A középkor fogalmának (ideillő és szükséges) boncolgatása után a közép-latin nyelvvel kapcsolatban nagyon ér-dekes és megfontolandó megállapítást olvasunk, miszerint ilyen nem is léte-zik (149). Ezt a szerző a Karoling-rene-szánsz és az azt lehetővé tevő inzuláris hatás (a nem újlatin anyanyelvű, főképp britanniai beszélők, például Alcuinus „tisztább” latinja, 146 sk.) kapcsán fel-lépő erős klasszicizálással magyarázza, amely miatt szerinte az érett középkor latinja inkább ismét csak stilisztikai el-téréseket mutat a klasszikus normától, miközben a grammatikai egység meg-marad azzal. Ez a gondolat egyébként ismét felveti a latin nyelv holtságának és örökkévalóságának kérdését. Vajon kell-e olyasmiről beszélni, mint a latin „alkotóereje” (147) vagy „varázslatos ereje” (315 skk.), és nem egyszerűen ar-ról van-e szó, hogy néhány alkalommal felmerült egy-egy klasszicizáló hullám, amelyek megkísérelték kiiktatni az előző hullám óta bekövetkezett (akár stilisztikai, akár grammatikai) változásokat a klasszikus normához való visszatéréssel, a korábbi klasszicizmusokat, és végül a késő köztársaságkori normanyelvet pél-dául állítva? A középkori költészetről szóló, kifejezetten informatív következő kiséjezetben különösen üdvös a közép-kori verstant az ókorinál is mélyebben tárgyaló rész.

A harmadik „nagy kör” természetesen a humanizmustól a kortárs latinságig tar-tó folyamat bemutatása, amely egyrészt erőssége a könyvek, és sok újdonság-gal is szolgál a magyar olvasó számára (megkockázatom, a német számára sem sokkal kevesebbel), másrészt viszont itt válik először igazán értelemjessé a könyv természetesen érthető, de így, fordítás-ban kissé óhatatlanul fonák németcent-rikussága, amellyel párhuzamot mutat a stílus egyre növekvő szubjektivitása is. Petrarca és az itáliai humanisták előtt a nagy karriert befutott *humanitas* és

humanizmus fogalmainak történetéről olvasunk, utánuk pedig a német humanizmusról (Ulrich von Hutten, Conrad Celtis, és persze Reuchlin, egy egész kis egyetemi pletykarovat keretében), majd pedig annak kapcsolatáról a reformációval, a középpontban természetesen Erasmuszal és Melanchthonnal, mindkét esetben különös hangsúllyal nyelvpedagógiai nézeteiken. A fejezet zárásaként ismét a kor latin költészetébe nyerhetünk izgalmas betekintést. A latin nyelv utolsó virágkoraként ezután megjelenik előtűnk a jezsuita rend oktatási programja és az ahhoz kötődő színházi világ, leg többre tartott képviselője, Jakob Balde életrajzának keretébe ágyazva.

Már az előző fejezetek évszámai is elgondolkodtatóak voltak: mikor a szerző a bajor udvar csodás jezsuita színházáról lelkendezik, a szövegből néha kitekintő olvasó számára szinte ordít, hogy a legszínpompásabb előadások időszaka éppen egybeesik Shakespeare virágkorával – amiről, nem lévén latin nyelvű, jelen munkának nem kell beszélnie, az egybeesés viszont mégis felhívja a figyelmet valami fontosra. A következő, *O tempora, o mores* című fejezet is elismeri, hogy a 17. századra mindenhol előtérbe kerül az anyanyelv a szépirodalomban, majd később a tudományok terén is, de e folyamat (negatív) értékelése már problematikusabb (főleg úgy, hogy a szerző a német nyelv 19. századi nemzetközi tudományos szerepét átugorva rögtön a „megsemmisítő” 20. századi angol dominanciának esik neki, 249 sk.). Felmerülhet ugyanis a kérdés, hogy ha a rómaiak esetében érdem, különlegesség, hogy anyanyelvükre alkalmazva folytatták a görögök kulturális örökségét (320), akkor ugyanez miatt értékvesztés a görög–latin tradíciót saját nyelvükön folytató modern irodalmak vagy a tudományok esetében. Ez nem inkább a rómaiak *másfajta* követése, semmint elfelejtésük? Szónoki kérdésem megválaszolása helyett még két kisebb részletre térnék ki. Egyrészt a latint sirató érvelés kissé rövid úton számol le az anyanyelvi kompetencia ellenérvével, miszerint annak hiánya a latin és meglete az anyanyelv esetében igen komoly húzóerő az anyanyelv használata felé. Ez bizony olyan komoly tényező, hogy nem intézhető el azzal, hogy az ókori szerzők egy része sem volt anyanyelvi beszélő (egyébként kíváncsi lennék, mit mondanának egy

olyan latin szerzőre a humanizmus vagy a jelen hagyományörzői, aki annyira a saját anyanyelvéhez igazítaná a latint, mint a korai római epikusok az eposz görögjéhez), vagy hogy az újlatin költők nem panaszkodtak erre (mindkét érv: 239), sőt olyan komoly, hogy a jelen hagyományörző latinságának megítélésében is perdöntő lehet. Másrészt magyar nézőpontból az sem könnyen elfogadható megállapítás, hogy főleg a kis nemzetek esetében *kellett* lassabbnak lennie a szépirodalom átállásának (235) – értem én, nem összeurópai irodalomtörténetet olvasunk, de azt hiszem, itt kötelességünk megvédeni Balassit és kortársait.

A következő fejezet tulajdonképpen már nem a latin nyelv történetéről szól, mivel annak aktív produktív tartalmazó irodalomtörténete a 19. századra nagyjából véget ért. Helyette valami olyasmiről beszél, ami ugyan már főleg nem latin nyelven bonyolódott, de talán ugyanolyan fontos közvetítő közege az antikvitásnak, mint a Karoling- és a humanista reneszánsz: a német neohumanizmusról és annak folyományairól, a modern ókortudomány születéséről és a humanista gimnázium kialakulásáról, hatásáról. Itt ismét felmerül a latin nyelv nevelő hatásának kérdése. Egyrészt újfent olvashatunk néhány talán túlzottan is a 19. századot idéző gondolatot a latin nyelv „lényegmegragadó erejéről” – főleg az ironikus, hogy a gondolatmenet első lépésénél, F. A. Wolfnak a latin nyelv idegenségének fejlesztő hatásáról szóló szavainál még 19. századibbnak tűnik a modern továbbfűzés (274). Másrészt viszont, helyesen, itt találjuk a gondolkodást a nehézsége révén fejlesztő folyamatot a tanciskolához hasonlító Friedrich Gedike szavait (uo.): ezt én mai kifejezésekkel élve a latinoktatás (nehézségeivel, idegenségével járó) általános nyelvi kompetenciákat, nyelvrézeteket fejlesztő hatásának nevezném – amihez megint nem kell semmiféle mágikus erő, csak a nyelv történelmi távolsága. A század derekán a latinoktatásban bekövetkezett új virágkor utáni hanyatlásnak (vagyis a latinoktatás lassú visszaszorulásának) és az ókortudomány azóta is sokat emlegetett válságának, útkeresésének megjelenítése már ismét csak a latin irodalom recepciójának történetébe nyújthat betekintést. Valóban érdekes erről a 20. század első felének sötét kontextusába ágyazva olvasni, be-

tekintést nyerve az ókorértelmezések és a politika viszonyaiba, például a fasiszta Olaszország és a náci Németország esetében (287 sk.). Majd a háború utáni német latintanítással (főként annak pedagógiai hátterével) kissé mostohán bánó utolsó kisfejezet után áttérünk a könyv utolsó nagy kérdésére: a kortárs latinság kérdésére.

Ennek képviselőiről ismét kimerítő és jó stílusú beszámolókat kapunk (név nélkül ugyan, de a magyar Lénárd Sándor latin *Micimackója* is szóba kerül, 307), külön fejezetben a latin nyelvet énekelt formájában őrző zeneszerzőkkel (Sztravinszkij, Jan Novák, Carl Orff, 311 sk.). E sorok íróját azonban ez a szép felsorolás sem tartotta vissza attól, hogy már e fejezetet is kissé összevont szemöldökkel olvassa, nem is beszélve annak a latin mint élő nyelv tanítására irányuló, kissé hevenyészett metodikai ajánlásairól, vagy a már említett, a latin csodálatos erejéről szóló következő fejezetről. Ennek oka a már említett anyanyelvi kompetencia kérdése, amelynek fontosságában Stroh, úgy tűnik, nem hisz. Én viszont igen: vannak ugyan második nyelvükön klaszszikusává váló Joseph Conradok, azonban az ő arányuk akkor is egy lenne a millióhoz, ha lennének még olyan kereskedelmi vitorlások, amelyeken a latin lenne a vezénylet nyelve – a lengyel anyanyelvű Conradnak ugyanis (valószínűleg bámulatos nyelvréze mellett is) anyanyelvi beszélőkkel megrakott angol hajókon leszolgált évtizedek kellettek ahhoz, hogy a nyelvet későbbi magas színvonalú prózájának szintjén elsajátítsa. Ahhoz, hogy valóban esélyünk legyen klasszikus latin nyelven irodalmi szöveget létrehozni, vagy akár csak az egyetemi latin frázisok hallgatóságos iróniájából kilépve, igazából beszélgetni, bizony efféle hatásokra is szükségünk lenne az olvasmányélményeinken felül. Nem hiszem, hogy a latin nyelven beszélgetés sokak elsődleges célja volna, viszont (legalábbis az én szememben) egy irodalmi nyelv is csak akkor tűnik teljesnek, ha egy élő nyelv-állapot elemeinek a szerző ízlése szerinti szelekciója is, és nemcsak más szerzők ilyen szelekciójából merített másodlagos szelekció, vagy esetleg harmadlagos válogatás egy mesterségesen összeállított szótári vagy tankönyvi korpuszból. Másrészt pedig, ha ezek az akadályok legyőzhetők is lennének, miért éppen a latin volna az a nyelv, amelyen *mindenkihez*

kellene igyekeznünk szólni? Például, bár Stroh egyébként maga is levelez latinul,³ ezt a könyvét azért mégiscsak németül írta. Latinul vajon hányan olvasták volna el 2009-ben (vagy akár 1909-ben, ha már itt tartunk)? Minden tiszteletem az övék lenne, teszem hozzá gyorsan, és irigyelném a szorgalmukat, hogy nemcsak a klasszikusok valóban varázslatos erejének engedve ülnek neki latin könyveknek, de borzasztóan kevesen volnának. Nagy Károly idején vagy a humanizmus korában maga a nyelv még többé-kevésbé adottság volt (bár már az előbbi esetben is kérdéses, hogy a Karoling-kor vulgáris beszélőit mennyire tekinthetjük *native speakereknek*), akkori megújítása tehát nem vagy kevésbé jelentette azt, hogy az olvasóközönségnek egy teljesen új nyelvet kellett megtanulnia az irodalmi újjászületéshez, azóta pedig az újabb „reneszánszok” inkább az ókori kultúrát, mint magát a latin nyelvet érintették. E kettő összemosása nagyon könnyen megesik (ezekben a fejezetekben is), megkülönböztetésük viszont alapvetően fontos a tiszta érvelés érdekében, akár a latinul tanítás és olvasás mellett, akár el-elen akarunk érvelni.

Wilfried Stroh munkája, amint azt németországi hatása is mutatja, hatásosan nyűgözi le a szkeptikus modern olvasót azzal a hatalmas, mind valóban jelentős, mind anekdota jellegű elemeket is tartalmazó tudásanyaggal, amelyet szerzője a latin nyelvű európai irodalom történetéről összegyűjtött. Mindezt olyan nyelven teszi, amely ismerősen csenghet ifjú olvasói számára: a kortárs nyugati tudományos ismeretterjesztés egyrészt tárgyilagosságra is törekvő, másrészt viszont esszéisztikus, barátságosan ironikus, a kortárs kultúrába való beágyazottságára utalni merő tollát forgatja. Ez a választása fokozottan igazza teszi a szövegére azt a közhelyet, hogy majdnem ugyanolyan sokat tanulhatunk belőle a megírás térbeli és időbeli környezetéről, jelen esetben a 20. század végi német kultúráról (legalábbis annak egy szeletéről), mint a tárgyalt korszakokról. Ez az esetek többségében kellemes, szórakoztató vagy jobb megértésélményhez vezethet az olvasás során, mint például a jezsuiták németországi megítélésével kapcsolatos sorokban a *Frangito barbitum* című fejezet elején. Vannak viszont talán, akik számára visszatetszőek lehetnek például

a modern tudományosság angol nyelvűvé válása ellen intézett dörgedelmeik (pl. 249: „Megsemmisítő hatása inkább annak van, hogy az utóbbi évtizedekben az angol szinte teljesen átvette a tudományok nyelvének szerepét [...]”; 250: „Az angolt mint a tudományok egyetemes nyelvét nem kellene harc nélkül elfogadnunk [...]”). Ezek egy, a nyelvek és viszonyaik történetének kavargását jól ismerő nyelvésztől kevésbé ideillőek – belátható, hogy az angol terjedése egy szélesebb, nehezebben átlátható kontextus része, ahogy annak idején a latin elterjedte is az volt –, Strohtól viszont sajnos nem teljesen váratlanok.

Ezzel el is érkezünk a könyvvel kapcsolatos legjelentősebb, már érintett agályomhoz: a latin nyelv különlegességének túlzónak tűnő hangsúlyozásához, ami bár jogosnak tűnhet a könyv alapvető funkcióját tekintve, de ilyen mennyiségben és ilyen kevésbé reflektáltan komolyan veszélyeztetheti az érvelés hitelességét. Egy ismert közhely szerint az anyanyelv olyan, mint az édesanya, akiről már nagyobbacska gyerekként sem gondolja azt senki, hogy a világ legszebb asszonya, és ezzel együtt szeretjük őt a legjobban. Hozzánk hasonlóan szerzőnknek sem édesanyja a latin nyelv, hanem inkább felnőtt fejjel választott kedvese, és bár e tény egy ilyen nagy szerelem esetében nem lebeghet mindig az ember szeme előtt, a fenti tétel bizony az efféle szerelem-nyelvekre ugyanúgy igaz kellene legyen, mint az anyanyelvekre. Beláthatatlan következményekkel járna ugyanis annak a benyomásnak a tudományos szintre emelése, hogy vannak abszolút „okos/szép/jó nyelvek” és abszolút „buta/csúnyácska/rossz nyelvek”. Igaz, Stroh ezt nem állítja, de e sorok írójának sokszor volt az az érzése a könyvet olvasva, hogy a háttérben bizony áll valamiféle „erősrendje” a nyelveknek, természetesen a klasszikus latin (és szorosan mögötte a német) vezetésével. (Vö. pl. 249: „Minden tiszteletem Shakespeare, Newton és Agatha Christie iránt, de semmi jele nincs annak, hogy az angol kultúra és tudomány az egész világ számára valaha is hasonló értéket képviselt volna [mint a latin]”; 250: „Azt, hogy a francia után most éppen az angol vette át a latin szerepét, hanyatlásnak kell tartanunk.”) Ez magánvéleményként, kellően relativizálva talán még megállhatná a helyét, egy tudományos érvelésben viszont

nem hinném, hogy helye van – és ez alól, azt hiszem, a tudományos ismeretterjesztés sem kivétel. A latin nyelv ugyanolyan természetes nyelv, mint a többi, önmagában nem logikusabb, nem elegánsabb, nem fenségesebb náluk, csak éppen úgy alakult, hogy az európai kultúra és főleg az irodalom alapjait részben ezen a nyelven (ráadásul egy erősen normatívvá vált változatán) vetették meg – ezek után az lenne a csoda, ha mi nem éreznénk a nyelvek nyelvének.

Kitérve egy kissé a külalakra, a puha fedelű magyar kiadás kiállítása ízléses és elegáns, színei (az én olvasatomban) elmésen a középkori kéziratok esetében gyakori fekete-míniumvörös kombinációra utalnak. Talán a külső borító tetején futó piros sáv túlzás csak egy kissé, amely ráadásul a latintanítás *ellenzőinek* egy régi fegyverét, a sokszor csak félig-meddig megértve bemagolt top 20 közmondás egyikét (*Non scholae...*) harsogja – bár, helyesen, már a fordító (Dévény István) utószavának a hátsó borítóra másolt részlete is lerántja erről a közhelyről a leplet. Szintén szép a tipográfia: a címeknek a borítóról is ismert, leheletnyivel szögletesebb kapitálisa jól illeszkedik a főszöveg kerekded antikvájához, bár a minden páros oldal fejlécére elhelyezett dőlt és kapitális latin fejezetcím állandó jelenléte talán megint túlzás. Apróbb helyesírási és tipográfiai bökkenők akadnak, de messze nem anynyi, hogy ez problémát jelentsen a könyv olvashatósága szempontjából. Összességében esztétikus és jól olvasható kötet van dolgunk.

Rung Ádám

Jegyzetek

- 1 Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest, 119 sk; Clackson, James – Horrocks, Geoffrey 2007. *The Blackwell History of the Latin Language*. Malden, Mass. – Oxford – Carlton, 28.
- 2 Lásd pl. Köves-Zulauf, Thomas 1995. *Bevezetés a római vallás és mítosz történetébe*. Budapest, 47–51.
- 3 Például e könyvének egy másik kritikájára is latinul választott: <http://laudator.blog.hu/2011/03/30/stroh_valasztolt>, hozzáférés: 2013. 02. 27.